

KEELE JA KIRJANDUSE
INSTITUUDI UURIMUSED

VI

KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUDI
UURIMUSED VI

АКАДЕМИЯ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР

ТРУДЫ ИНСТИТУТА
ЯЗЫКА и ЛИТЕРАТУРЫ

VI

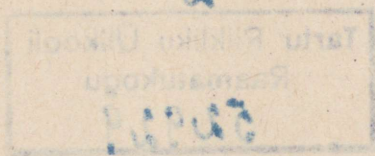
ЭСТОНСКОЕ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ТАЛЛИН 1961

21526 I

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA

KEELE JA KIRJANDUSE
INSTITUUDI UURIMUSED

VI

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1961

4E+8E

K23

Toimetuskolleegium:

E. AHVEN, V. HALLAP, M. MUST, E. NURM,
E. SÖGEL, R. VIIDALEPP

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

52929

KEELE, KIRJANDUSE JA
RAHVALUULE KÜSIMUSI

SAATEKS

Meie kodumaa töötajad valmistuvad kõikjal tähistama Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXII kongressi ja võtavad endale sel puhul uusi, suuremaid töökohustusi. Ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi töötajad püüavad seda tähtsat sündmust ära märkida aktiivse loomingulise tegevusega.

Käesoleva «Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimuste» VI köite koostasid instituudi teaduslikud töötajad plaaniväliselt Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXII kongressi tähistamiseks. Kogumikus esitatakse teaduslikke artikleid, mis on seotud instituudi uurimistöö põhisuundade ja teemadega.

Kogumiku avab Eesti NSV Teaduste Akadeemia korrespondeeriva liikme E. Pälli teaduslik-publitsistlik artikkel «Keelte arenemisest sotsialismilt kommunismile ülemineku ajajärgul». Autor püüab uurijate ja üldsuse tähelepanu juhtida seni sügavamalt uurimata, kuid väga olulisele ja teoreetiliselt aktuaalsele küsimusele rahvuskeelte saatusest ja arenguperspektiividest nõukogude ühiskonnas, kes praegu liigub edasi kommunismile.

A. Pikamäe, E. Raieti, A. Univere ja K. Mikhla artiklites valgustatakse küsimusi, mis on esile kerkinud sõnaraamatute ja eesti keele teadusliku grammatika koostamise käigus. Mõned artiklites toodud üldistused, vaatlused ja järeldused peaksid olema olulised nii konkreetsest praktilisest küljest kui ka selle poolest, et nad aitavad välja töötada teaduslikke printsiipe kogu vabariigi ulatuses vajalike tööde koostamiseks.

K. Kondi ja A. Laanesti uurimused puudutavad soome-ugri keeleteadust. Esimene neist jälgib võrdlevalt eri keelte käändefunktsioone, teine toob mõndagi uut isuri murrete rühmitamisse. Tööd pakuvad materjali soome-ugri keelte arenemise üldiste seaduspärasuste selgitamiseks.

V. Hallapi programmilises kirjutises «Soome-ugri transkriptsioon ja fonoloogiline transkriptsioon» tehakse ettepanek revideerida soome-ugri keeleteadusliku materjali senist esitamisi ja tuuakse fonoloogilise transkriptsiooni kui transkriptsiooni kõrgema astme põhiprintsiibid.

Kogumikus esitatud kirjandusteaduslikud artiklid on seni avaldamata ja vähetuntud arhiivimaterjalide uurimise tulemus. E. Sääritsa kirjutis «Mõnedest revolutsioonilise kirjanduse käsikirjalistest materjalidest» heidab valgust proletaarsete kirjanike loomingule ja näitab nende loomingu tihedat seost revolutsioonilise tegevusega. Uued materjalid aitavad samuti selgitada Eestimaa Kommunistliku Partei mõju progressiivsele kirjandusele kodanliku diktaatuuri ajal.

Suure Isamaasõja aastail omandas suure tähtsuse eesti kirjanike võitlev publitsistika, mis aitas kasvatada niihästi rindel kui ka Nõukogude tagalas viibivates eestlastes nõukogude patriotismi, rahvaste sõpruse tunnet, sotsialistlikku teadlikkust. Seda eredat ja seni valgustamata lehekülge noore nõukogude kirjanduse ajaloos näitab E. Prink oma artiklis «Publitsistlik lehekülg eesti kirjanduse ajaloost».

Käesoleval aastal tähistatakse eesti rahva eepose «Kalevipoeg» ilmumise 100-ndat aastapäeva. Selle tähtpäeva puhul käsitleb R. Viidalepp oma artiklis eepose väljaandmist ja Kalevipoja-muistendite uurimist minevikus ja tänapäeval.

L. Raudsepa artikkel «Eesti rahvaluulekogudes leiduvad meie-isapalve paroodiad» on üks osa autori ulatuslikumast tööst kirikuvastase rahvaloomingu uurimise alal. Artiklis valgustatakse meie rahvaloomingu satiirilist külge, mis peaks huvi pakkuma folkloristidele ja ajaloolastele, aga ka propagandistidele.

KEELTE ARENEMISEST SOTSIALISMILT KOMMUNISMILE ÜLEMINEKU AJAJÄRGUL

E. PÄLL

Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei uue programmi teostamine nõuab kõigi humanitaarteaduste esindajailt, sealhulgas ka keeleteadlastelt, suurt tööd ja avarat arusaamist nendest keerukatest ülesannetest, mis seisavad teadlaste ees ideoloogilise töö valdkonnas. Uue, kommunistliku ühiskonna inimese kujundamine nõuab meie intelligentsilt selle suure ja õilsa töö teadlikku juhtimist, nõuab selle ala komplitseerituse ja omapärasuste avarat ja selget mõistmist.

Keeleteadus kujutab endast selle suure ala murdosa, kuid küllaltki tähtsat ja sellepärast ka vastutusrikast. Inimühiskonnas on keel kui universaalne suhtlemisvahend, mille abil on võimalik luua vajalikku kontakti nii rahva enda hulgas kui ka mitmete rahvaste vahel, alati tähtsat osa etendanud. Peale selle on keel rahvusliku kultuuri põhivormiks, mida tundmata on võimatu mõista ükskõik missuguse rahvuskultuuri omapärasust. Tuginedes varematel aegadel kogutud materjalile jätkab teadus lakkamatult oma teekonda kõrgemale ja kaugemale. Ka keeleteaduses ei saa olla peatusi ja seisuhetki, ka siin käib otsiv mõte avaraid teid. Probleemide hulgas, mis seisavad nõukogude keeleteaduse ees, on tähtis koht küsimusel rahvuskeelte arenemisest sotsialismilt kommunismile ülemineku ajajärgul. Sõltuvalt kommunistliku ühiskonna laiahaardelise ülesehitamise ajajärgu uutest, iga päev selguvaist perspektiividest on tekkinud vajadus senisest sügavamalt analüüsida Nõukogude Liidu rahvuskeelte arenemise edasisi perspektiive, selgitada rahvuskeelte arenemise põhilisi seaduspärasusi. Selgus sellel alal soodustaks õigete lahenduste leidmist paljudes tänapäeva keelepraktika küsimustes, hajutaks mõnedki käibel olevad väärväramused ja soodustaks internatsionalistlike seoste tugevnemist sotsialistlike rahvuste vahel.

Kahjuks peab aga märkima, et küsimus on küllaltki keerukas ja raske. Kõigepealt tuleb arvesse võtta asjaolu, et rahvuskeelte arenemise küsimus on veel teoreetiliselt ebapiisavalt läbi töötatud.

Ebarahuldavalt ja pealiskaudselt on leidnud üldistamist rikkalik materjal rahvuskeelte arenemise senisest praktikast. Selle kõige tõttu jääb ka käesolev katse — anda mõnesugune ülevaade probleemist — paratamatult ebarahuldavaks.

Küsimust rahvuskeelte arenemise seaduspärasustest sotsialismilt kommunismile ülemineku ajajärgul on võimalik põhjalikult lahendada ainult keeleteadlaste ja sotsioloogide ühise koostööga, kusjuures kogu töö sel alal tuleb rajada kommunismi ülesehitamise konkreetsele praktikale. Seni on aga võimalik rääkida ainult arenemise kõige üldisemaist tendentsidest ja suundadest, mis on oma sed rahvuskeelte arenemisele sotsialismilt kommunismile ülemineku ajajärgul.

*

Tsaariaegsel Venemaal nagu enamikus paljurahvuselistes kodanlikes riikides lahendati rahvusküsimus täielikult valitseva, nimelt vene rahvuse huvides. Rõhutatud rahvuste huvisid selle juures ei arvestatud.

Pärast Oktoobrirevolutsiooni ei saanud Kommunistlik Partei selle olukorraga leppida, vaid kavandas tõhusaid ja otsustavaid samme uue riigisüsteemi demokratiseerimiseks. Oli tarvis kõigepealt avalikult deklareerida sotsialistliku revolutsiooni põhiprintsiibid rahvusküsimuses. V. I. Lenin sõnastas selle printsiibi juba 1913. aastal oma artiklis «Töölisklass ja rahvusküsimus» järgmiselt: «Et mitmesugused rahvused vabadena ja rahus kõrvuti elaksid või üksteisest lahku läheksid (kui see neile sobivam on), moodustades eri riike, selleks on vaja täielikku demokratismi, mille eest võitleb töölisklass. Mitte ühtki eesõigust mitte ühelegi rahvusele ega ühelegi keelele! Mitte vähematki survet, vähematki ebaõiglust vähemusrahvuste suhtes! — need on töölisdemokraatia põhimõtted.»¹

Ja edasi: «Demokraatlik riik peab tingimata tunnustama eri keelte täielikku vabadust ja kõrvale heitma ühe keele igasugused eesõigused.»²

Nõukogude riigis leidis rahvusküsimus lahenduse Lenini poolt väljatöötatud põhimõtete kohaselt. Rahvuste ja rahvastevahelised suhted rajati esmakordselt inimkonna ajaloos vastavalt võrdõiglikkuse, vabatahtlikkuse ja vastastikuse abistamise printsiipidele. Proletaarse revolutsiooni võit Venemaal kinnitas seadusandlikult iga rahva spetsiifiliste iseärasuste arvestamise, tema rahvusliku suveräänsuse austamise, likvideeris igasuguse rahvusliku rõhumise.

Rahvuste ja vähemusrahvuste õigused fikseeriti 1917. aasta novembris avaldatud «Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioonis».

¹ V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 71—72.

² V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 201.

Poolteist aastat hiljem võttis Venemaa Kommunistliku Partei VIII kongress vastu uue, Lenini poolt koostatud programmi, mis määras kindlaks partei ülesanded kapitalismilt sotsialismile ülemineku ajajärgul. Programmis olid sõnastatud partei ees seisvad ülesanded ka rahvusküsimuse alal. Kaks aastat hiljem võttis partei X kongress vastu tähtsa resolutsiooni rahvusküsimuses. Selles rõhutati, et pärast nõukogude võimu kehtestamist seisab partei ülesanne selles, et aidata mittevene rahvusest töörahvahulkadel järele jõuda Kesk-Venemaa rahvaste arengule. Resolutsioonis märgiti selgesõnaliselt, et rahvuslikes vabariikides ja oblastites on vaja arendada ja tugevdada nõukogude riiklust vormides, mis vastavad nende rahvuslikele ja eluolulistele tingimustele, parandada ja tugevdada emakeelseid kõhtuid, administratsiooni, majandus- ja võimuorganeid, mis on komplekteeritud kohalikest inimestest, kes tunnevad kohaliku elanikkonna eluviisi ja hingeelu. Resolutsioonis märgitakse samuti, et tuleb arendada ajakirjandust, kooli, teatrit, klubisid ning üldse kultuuriasutusi. Ja kõike seda on vaja teha kohaliku rahva emakeele baasil.³

Kommunistlik Partei ja V. I. Lenin on alati rõhutanud meie rahvaste emakeelte osatähtsust nõukogude riigi arenemises. Millega seda seletada? Kõigepealt sellega, et ühiskonna tõeliselt demokraatlik struktuur ei saa püsida ilma emakeele vaba kasutamiseta.

On teada Lenini teravalt eitav suhtumine Venemaa liberaalse kodanluse seisukohasse, mis kaitses ja põhjendas ühtse seadusliku riigikeele olemasolu Venemaal ning pidi nende arvates rahvaste ühinemist soodustama. Selleks riigikeeleks pidi loomulikult olema vene keel. Sellele vastas Lenin 1914. aastal: «Meie teame teist paremini, et Turgenevi, Tolstoi, Dobroljubovi ja Tšernõševski keel on suur ja võimas. Meie tahame rohkem kui teie, et ühesuguselt kõigi Venemaal elavate rahvuste rõhutatud klasside vahel kujuneks võimalikult tihe suhtlemine ja vennalik ühtsus. Ja meie oleme loomulikult selle poolt, et igal Venemaa elanikul oleks võimalus suurt vene keelt ära õppida.

Me ei taha ainult üht: sunduslikkuse elementi. Me ei taha kedagi ajada paradiisi malgaga. Sest kuipalju ilusaid fraase te «kultuurist» ka kõneleksite, sunduslik riigikeel on seotud sundimisega, pähetuupimisega. Meie arvame, et suur ja võimas vene keel ei vaja seda, et keegi peaks teda õppima kepi hirmul. Me oleme veendunud, et kapitalismi arenemine Venemaal ja üldse kogu ühiskondliku elu käik toob kaasa kõigi rahvaste omavahelise lähenemise. Sadu tuhandeid inimesi paisatakse ühest Venemaa otsast teise, elanikkonna rahvuslik koosseis seguneb, eraldatus ja rahvuslik tardumus peavad kaduma. Need, kellel oma

³ Vt. NLKP ajalugu kongresside, konverentside ja KK pleenumite resolutsioonides ja otsustes. 7. trükk, 1953, lk. 558—563.

elu- ja töötingimuste tõttu on vaja vene keele oskust, õpivad seda ka ilma kepita. Sunduslikkus (kepp) aga toob kaasa ainult ühte: ta raskendab suurel ja võimsal vene keelel pääsu teistesse rahvusrühmadesse, ja peaasi — teravdab vaenu, loob miljon uut hõõrumist, suurendab ärevust, vastastikust mittemõistmist jne.»⁴

Nõukogude sotsialistlikus ühiskonnas on likvideeritud natsionalismi ja šovinismi sotsiaalne baas. See tähendab seda, et ühiskonna uus struktuur ei põhjusta enam nende nähtuste tekkimist. Kuid natsionalistlikud igandid püsivad edasi üksikute inimeste teadvuses. Nende igandite avaldumisvormid on väga mitmesugused.

Natsionalistlike igandite hulka kuuluvad samuti rahvusliku nihilismi ja kosmopolitismi avaldused. Rahvuslike iseärasuste ja kultuuri ignoreerimine või nende vastu lugupidamatuse avaldamine on võõras ja vaenulik nõukogulikule internatsionalistlikule ideoloogiale. V. I. Lenin nõudis kõigilt erilist tähelepanelikkust ja ettevaatlikkust rahvusküsimusse suhtumisel. Ta kirjutas, et «miski ei takista nii proletaarse klassisolidaarsuse arenemist ja tugevnemist kui rahvuslik ebaõiglus ning millegi vastu pole «solvatud» natsionaalid nii tundlikud kui võrdsustunde ja selle võrdsuse rikkumise vastu kas või hoolimatusest, kas või nalja näol, selle võrdsuse rikkumise vastu oma seltsimeeste proletaarlaste poolt.»⁵

Lenin on korduvalt rõhutanud, et rahvusküsimuses on vaja olla väga ettevaatlik ning alati arvestada rahvuste ja nende kultuuri iseärasusi ja omapärasust. Juba 1919. aastal kirjutas V. I. Lenin oma «Kirjas Ukraina tööliste ja talupoegadele», et «taotledes kõrvalekaldumatult rahvuste ühtsust, võideldes halastamatult kõige vastu, mis neid lahutab, peame me olema väga ettevaatlikud, kannatlikud, järeleandlikud rahvusliku umbusu igandite suhtes.»⁶

V. I. Lenin mõistis, et rahvuslike erinevuste kadumine ning rahvuste ja nende keelte ühtesulamine nõuab väga pikka aega, olles kauge tuleviku küsimus. Ta kirjutas selle kohta 1920. aastal: «Kuni püsivad rahvuslikud ja riiklikud erinevused rahvaste ja maade vahel — need erinevused aga püsivad veel väga, väga kaua isegi pärast seda, kui on teostatud proletariaadi diktatuur kogu maailma ulatuses —, ei nõua kõigi maade kommunistliku töölisliikumise internatsionaalse taktika ühtsus mitmekesisuse kõrvaldamist, rahvuslike erinevuste kaotamist (praegusel momendil on see rumal unistus), vaid kommunismi põhiprintsiipide (nõukogude võim ja proletariaadi diktatuur) niisugust rakendamist, mis neid printsiipe üksikasjus õigesti teisendaks,

⁴ V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 53—54.

⁵ V. I. Lenin, Teosed, 36. kd., lk. 556—557 (vene keeles).

⁶ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 267.

õigesti kohandaks rahvuslikele ja rahvuslik-riiklikele erinevustele.»⁷

Rahvuslike raamide säilitamine sotsialistliku ühiskonna ülesehitamise järgnevatel etappidel seletub kõigepealt sellega, et rahvus ja rahvuskeel (mis on kultuuri rahvuslikuks vormiks) kuuluvad ühiskondlike nähtuste hulka, mis paistavad silma oma äärmiselt püsivuselt. See on tingitud ka sügavamaist, sotsiaalseist ja majanduslikest põhjustest. Kaasaja tootlike jõudude areng ei ole veel jõudnud niisuguse tasemeni, mis võimaldaks likvideerida sotsialistliku majanduse riiklikud ja rahvuslikud raamid.

*

Sotsialismilt kommunismile ülemineku perioodil kujuneb enneolematult intensiivseks suhtlemine ja mitmesuguse kontakti loomine nii mingi rahvuse mitmesuguste sotsiaalsete kihtide kui ka kogu Nõukogude Liidu, sotsialismileeri ja kogu maailma rahvaste vahel. See ei jäta oma mõju avaldamata keelte arenemise protsessile.

Muidugi, raske oleks praegu juba ette näha ja kindlaks määrata rahvuskeelte arenemise seaduspärasuse kõiki külgi ja suundi. Selleks on veel vähe konkreetset materjali. Kuid siiski on võimalik aimata suundi, mis määravad rahvuskeelte arenemise sel perioodil.

On vist pikematagi selge, et sel ajajärgul toimub keelemurrete ja murrakute lõplik väljasuremine. Nagu juba märkisime, tähendab kommunistliku ühiskonna laiahaardeline ülesehitamine seninägematut inimestevahelise suhtlemise kasvu ja intensiivistumist. Siin mängib otsustavat osa kaasaja sidevahendite (ajakirjanduse, raadio, televisiooni) maksimaalne väljaarendamine, mis lihtsalt ei jäta seniste murretele ja murrakutele enam mingit «eluruumi». Tahes-tahtmata peavad nad teed andma kirjakeelele, mis antud etapil kõige rohkem vastab areneva ühiskonna kommunikatiivseile vajadustele.

Sellest järeldub, et sel ajajärgul hakkab kirjakeel üha enam lähenema üldrahvalikule keelele ja muutub teatud perioodil sellega identseks.

Üha tihenev ja tugevnev majanduslik ja kultuuriline suhtlemine sotsialistlike rahvuste vahel toob esile ka täiesti uue tendentsi keele arenemises: kõigi sotsialistlike rahvuste keeltes hakkab üha enam tekkima jooni, mis on ühised neile kõigile. Keeleteaduslikus kirjanduses on väljendatud arvamust, et need ühised jooned hakkavad avalduma kõigepealt leksikas ja fraseoloogias.⁸ On samuti võimalik, et ka keelte grammatilisse struktuuri võib niisu-

⁷ V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 70—71.

⁸ Вt. И. К. Белодед, А. С. Мельничук. Вопросы развития национальных языков в период перехода от социализма к коммунизму. «Вопросы языкознания» 1959, nr. 5, lk. 6.

guse lähenemise tagajärjel imbuda mõningaid ühiseid jooni kõigepealt fraseoloogilise külje mõjutuste tõttu. Kuid see viimane võib olla vaid üsna kaugeks võimaluseks, sest keele grammatiline struktuur, nagu teada, on kõige vähem alistuv muutustele ja mõjutustele. Keelte praktiline uurimine selles suunas peab näitama, kas ja kui suurel määral sellised ennustused ja arvamused on paikapidavad.

Meie maa rahvaste keeled võiks nende funktsionaalse arenemise⁹ taseme alusel jaotada kolmeks põhigrupiks: vanad kirjakeeled, noored kirjakeeled ja keeled, kus kirjakeel puudub.

Vanade kirjakeelte hulka kuuluvad vene, ukraina, valgevene, gruusia, armeenia, leedu, läti, eesti, aserbaidžaaani, usbeki, kasahhi, tatari ja tadžiki keel. Noori kirjakeeli on Nõukogude Liidus umbkaudu 60 ja just nende keelte arenemise varal on kõige selgemini näha leninliku rahvuspoliitika saavutused. Noore kirjakeelega rahvad on nõukogude korra ajal teinud suurima hüppe mahajäämusest ja perspektiivituse olukorrast vabaduse ja progressi juurde.

Noorte kirjakeelte arenemisele on mõju avaldanud mitmesugused tingimused. On teada, et taoliste keelte arenemist nende esimesel etapil on soodustavalt mõjutanud niisugused asjaolud, nagu tähestiku olemasolu, kirjakeele loomise katsed minevikus jne.

Nii, nende keelte arenemises, kus kiri oli juba loodud, ehkki seda kasutati peamiselt piibli ja usulise sisuga raamatute väljaandmiseks, on märgata suuremat edu kui nende arenemises, kus kirja ei olnud. Sellepärast kujunes kirjakeel ka kergema vaevaga kirgiisidel, tšuvaššidel, jakuutidel, komidel, mordvalastel ja veel mõnel muul rahval. Teistel aga, nagu hakassidel, baškiiridel ja kõigil niinimetatud põhjarahvastel, oli asi raskem just seetõttu, et seal tuli alustada tööd tühjal kohal.

On huvitav märkida, et noorte kirjakeelte kujunemise protsessis on suur tähtsus asjaolul, kas antud keel on jagunenud vähesteks või paljudeks murreteks ja kas viimaste vahel on vähemad või suuremad erinevused. Mida vähem dialekte ja mida vähemad on nende omavahelised erinevused, seda kergemini suudab noor kirjakeel välja kujuneda ja muutuda üldrahvalikuks. Suurt osa mängib ka asjaolu, kas antud rahvas on riiklikus mõttes auto-

⁹ Iga keele arenemises tuleb arvestada kaht aspekti. Kõigepealt on vaja uurida keele sisemise struktuuri arenemist selle kõigis üksikosades. Seda aspekti nimetatakse keeleteaduslikus kirjanduses ka keele sisemiseks ajalooks. Teiseks ei tule unustada keele kommunikatiivsete funktsioonide arenemist. See tähendab, et on vaja arvestada keele ühiskondlikku funktsiooni, tema suhteid murretega, teiste keeltega jne. Seda on keeleteaduslikus kirjanduses nimetatud keele funktsionaalseks arenemiseks.

On vist pikematagi selge, et keele arenemise mõlemad küljed on omavahel tihedasti seotud. Kui keele struktuur ja selle muutumine ei ole vahetult seotud ühiskonna arenemisega, seda enam veel ühe või teise klassi huvidega, siis keele funktsionaalse külje seos ühiskonna arenemise protsessidega on juba selgemini märgatav.

noomne, kas tal on kindel territoorium. Samuti on tunduv tähtsus ka rahva suurusel.

Sellest seisukohast vaadatuna on paremas olukorras noored kirjakeeled, mille kandjail on kindel riiklik autonoomia vabariigi, autonoomse vabariigi või oblasti näol. Taolised kirjakeeled elavad üle tormilist õitsenguperioodi ja on muutunud oma rahva ühiskondlik-poliitilise arenemise tähtsaks teguriks.

Eri olukorda võime täheldada rahvustel, kus käibel on kaks kirjakeelt (mordvalased, marid, komid). On avaldatud kahtlust, kas on küllaldast põhjust kõnelda sellisest rahvast kui väljakujunenud ja monoliitsest natsioonist. Küsimus on omaette huvitav ja pälvib meie teoreetikute tähelepanu.

Tuleks pikemalt peatuda neil väikerahvail, kellel kirjakeel tekis ja kujunes pärast Oktoobrirevolutsiooni, kuid kellel ei ole riiklikku autonoomiat või kellel see on rahvuslike ringkondade ja rajoonide näol. Need on arvuliselt väikesed rahvad, nende arv kõigub mõnest tuhandest mõnekümne tuhandeni. Niisuguste rahvaste näitena võiks tuua Kaukaasias elunevad tabassaraanid (35 000 in.), nogaid (41 000 in.), abasiinid (20 000 in.), põhjarahvastest neenetsid (23 000 in.), evengid (24 500 in.), tšuktšid (11 700 in.), soome-ugri rahvastest handid (19 400 in.), mansid (6400 in.) jne.

Kirjakeele loomine neile rahvastele etendas suurt kultuurilist osa. Tsaariaegse Venemaa mahajäänud rahvaste tasemelt on need väikerahvad jõudnud võrdlemisi lühikese ajaga järele teistele rahvastele. Varem peaaegu eranditult kirjaoskamatud, on need rahvad nõukogude korra tingimustes jõudnud sotsialistliku ühiskonna kultuuri kõrge tasemeni.

Loodud kirjakeelte rakendamine on aga nende rahvaste väikese arvu tõttu praktiliselt piiratud, piirdub tavaliselt kasutamisega emakeelses koolis nelja-viie klassi ulatuses, erandjuhtumitel jõudes seitsme-kaheksa klassini. Vastavalt sellele antakse välja emakeelseid õpikuid, peale selle veel piiratud määral algupärast ja tõlkekirjandust, kohalikke ajalehti jne. Rahvaarvu vähesus teeb vajaliku arvu emakeelsete kultuuriasutuste, kirjastuste, teatrite ja koolide eksisteerimise võimatuks ja majanduslikult ebaratsionaalseks.

Selle kõrval tuleb veel arvestada olemasolevaid murdeid, mis niisuguste rahvaste väikesest arvust hoolimata siiski eksisteerivad. Tavaliselt aga ühe suurema dialekti alusel loodud kirjakeel ei ole suuteline teenindama rahva kõiki elualasid, sest paljude dialektide esindajad, nagu näitab praktika, peaaegu ei kasutagi kirjakeelt. Dialektide nivelleerumise protsess toimub nendel rahvastel mitte kirjakeele mõjul, vaid hoopis teistel põhjustel: rahva liikumise ja ümberpaigutumise tulemusena seoses tööstuse ja põllumajanduse uute piirkondade kujunemisega. Praktika näitab, et sääraseil väikerahvail jäävad dialektid endiselt püsima ja kirjakeel ei ole või-

meline nende nivelleerumise protsessis oluliselt kaasa rääkima. Tekib irdumine üldrahvalikust keelest, kirjakeeles hakkab kasvama mitmesuguseid ladestusi (peamiselt terminoloogia, osaliselt ka fraseoloogia alal), mida rahvakeeles ei esine. Kirjakeeles toimub tunduval muutusi, mis ei tulene otse rahvakeelest, vaid on põhjustatud antud kirjakeele kontakteerimisest teiste keeltega. Selle tulemusena laieneb lõhe kirjakeele ja rahvakeele vahel. On juhtumeid, kus selle tagajärjel kirjasõna, eriti aga tõlkekirjandus, muutub rahvale lihtsalt arusaamatuks. Taolisi fakte on märgitud kabardiini, mari, mordva, burjaadi ja mõnes teises keeles.¹⁰

Selle kõige tõttu on paljudel niisugustel väikerahvastel tekkinud vajadus omaks võtta mõne suurema rahva kirjakeel ja seega üle saada pidurdavaist takistustest oma kultuurielu arenemises. Keeled, mis ei ole suutelised kujundama oma rahvuslikku kirjakeelt, peavad nähtavasti varem või hiljem ühte sulama mõne suurema rahva kirjakeelega.

Mõne sõna peaks ütlema ühe keeleteadusliku nähtuse kohta, mida nimetatakse kaksikkeelsuseks ja mille all mõistetakse olukorda, kus üks või teine rahvas tervikuna või osaliselt valdab võrdsest kaht keelt ja on suuteline neid kasutama oma elu kõigil aladel. Kaksikkeelsus tekib juhtumil, kui kahe keele vahel tekkinud vastastikuse mõjutamise tulemusena üks keeltest on kadumas; selle protsessi vahepealseks olukorraks ongi vähema, kaduva keele kandjate kaksikkeelsus. Kui rääkida kaksikkeelsusest terminoloogilises mõttes, siis tuleb selle all mõista olukorda, kus osa rahvast või siis terve rahvas vabalt kasutab kaht erinevat keelt igasugustes tingimustes, sealhulgas ka kodus perekondlikus miljöös. Siis on võimalik kasutada ka terminit «teine emakeel». Nii esimeseks kui ka teiseks emakeeleks võib pidada ainult seda keelt, milles inimesed on võimelised vabalt omavahel suhtlema ükskõik missugusel elujuhtumil ja ükskõik missugustel tingimustel ning samuti suutelised mõtlema selles keeles mingit teist keelt appi võtmata. Tuleb märkida, et tegelikkuses esineb üsna harva tõelist kaksikkeelsust. Kõne alla võiks tulla näiteks osseedi keel maa lõunaosas, kus teiseks keeleks on gruusia keel, samuti võib seda nähtust täheldada kurdidel, kes elavad Armeenias ja teise keelena kasutavad armeenia keelt.¹¹

*

Ühtse kommunistliku ühiskonna kujunemine ülemaailmses mastaabis on otseselt seotud rahvuslike erinevuste, sealhulgas ka keeleliste erinevuste kadumisega. Kuid praegu on võimatu vastata

¹⁰ В. А. Аврорин. Ленинская национальная политика и развитие литературных языков народов СССР. «Вопросы языкознания» 1960, пр. 4, lk. 13—14.

¹¹ Vt. sealsamas, lk. 15.

küsimusele, kunas see toimub. On raske isegi ligikaudu kindlalt öelda, millal hakkab kujunema inimkonna ühtne keel ja kuidas see protsess toimub. Kas võidab kogu maailmas esikoha üks olemasolevaist keeltest või loovad teadlased täiusliku struktuuriga ja täiesti eranditeta uue inimkonnakeele, seda on praegu raske ennustada. Ainult üks on selge: nende küsimuste lahendamine ja täpsamate prognooside tegemine on väga kauge tuleviku küsimus.

Praegu võib nähtavasti väljendada vaid neid üldisi mõtteid ja seisukohti, mis on ühel või teisel määral selgumas sellel alal, lähtudes neist faktidest, mida meile pakub keelte arenemise praktika Nõukogude Liidu ulatuses.

Nõukogude rahvuskeelte arenemise põhisuund on tihedasti seotud sotsialistliku ühiskonnakorra olemusega. Leninlik rahvuspoliitika tagab meie maa kõigi rahvaste keelte takistamatu arenemise. Kommunistlik Partei ja nõukogude võim pööravad suurimat tähelepanu nii uute kirjakeelte loomisele ja arendamisele kui ka vanade kirjakeelte edasiarenemise vabadusele. Kogu meie rahva materiaalse ja kultuurilise taseme, samuti ka poliitilise teadvuse kasv on äratanud meie maa rahvaste hulgas enneolematu tungi haridusele. On loomulik, et selles olukorras on kasvanud kirjakeele kui rahva kultuurielu arenemise tähtsaima teguri osa.

Kõik see on avaldanud tohutu suurt mõju meie maa rahvuskeelte funktsionaalse arenemise iseloomule selles mõttes, et esmakordselt on muutunud keelte arenemise protsess tõeliselt vabaks, plaanipäraseks ja eesmärgikindlaks.

Ei ole vist põhjust kahelda selles, et sotsialistlike natsioonide vanad kirjakeeled jätkavad oma arenemist täiuslikkuse poole. Sama arenemisteed lähevad ka need rahvuskeeled, mille kirjakeele lõplik väljakujunemine toimus pärast Oktoobrirevolutsiooni (kirgiisi, turkmeeni, jakuudi, moldaavia jt. keeled).

Kõrvuti rahvaste õitselepuhkemise seaduspärasusega on sotsialismile iseloomulik ka rahvaste lähenemise seaduspärasus, mille aluseks on kõigepealt tootlike jõudude arendamise vajadus. Sellest lähtudes toimubki käsikäes rahvuskeelte (ka kirjakeelte) väljaarenemise protsessiga nende lähenemine üksteisele. Tulemuseks võib olla mitte üksnes ühise sõnavara suurenemine, vaid ka keelte struktuuri mõnede üldiste elementide (rütm, intonatsioon, lausetüübid, süntaktilised seosetüübid jne.) järkjärguline nivelleerumine.

Samuti võib oletada, et kaovad keeltest ka praegu veel eksisteerivad ebakohad, mis on tingitud ideoloogilistest erinevustest ja seega ühtede ja samade keeleliste konstruktsioonide erinevast sisust. Kuid see on komplitseeritud küsimus, mis nõuab uusi tähelepanekuid ja uurimusi, et midagi konkreetsemat väita.

Teistsuguseks kujuneb aga noorte kirjakeelte edasine arenemistee. Nagu nägime, puudub suurel osal neist praktiline võimalus kujuneda tugevaks, kogu rahva kultuuri edasiviivaks kirjakeeleks peamiselt rahvaarvu vähesuse tõttu. Kuigi ei saa nimetada kindlat

arvu, mis oleks küllaldane selleks, et kirjakeel kujuneks täisväärtuslikuks ja produktiivseks, võib ometi peatuda mõnedel üldseisukohtadel. Igatahes on selge, et suurel osal noore kirjakeelega rahvastel, kellel puudub riiklik autonoomia liiduvabariigi või autonoomse vabariigi näol, puudub ka praktiline võimalus rajada oma emakeelel mitte ainult kõrgem haridus, vaid isegi keskharidus. Samuti on nendel rahvastel suuri majanduslikke raskusi emakeeles ilmuva trükisõnaga. Rahvusliku intelligentsi kujunemine on selle kõige tõttu mõnevõrra raskendatud. Kõigest sellest järeldub, et selliseil väikerahvail tuleb varem või hiljem üle minna mõne suurema rahva keelele, näiteks vene kirjakeelele. See ülemineku protsess nõuab üsnagi pikka aega.

Pärast üleminekut uuele kirjakeelele jääb endine emakeel veel kauaks ajaks eksisteerima, peamiselt kõnekeelena. Ei saa ka eitada võimalust, et endine kirjakeel võib pikemaks ajaks jääda püsima algupärase ilukirjanduse keelena.

On täiesti mõeldav, et mõned noorte kirjakeeltega rahvused võivad endale uueks kirjakeeleks võtta mitte üksnes vene, vaid ka mõne teise suure sotsialistliku rahva keele.

Mis puutub aga rahvastesse, kel veel seni pole välja kujunenud kirjakeelt ja kel see võimalus praktiliselt ka praegu puudub (näitena võiks tuua põhjarahvastest udeed — 1400 in., itelmeenid — 1100 in., aleuudid — 400 in. jt., soome-ugri rahvastest isurid — 1100 in., vepslased — 16 000 in. jt.), siis nende perspektiiviks on järkjärguline üleminek vene või mõne teise sotsialistliku natsiooni kirjakeelele. Suurem osa seesuguseid väikerahvaid ongi juba asunud sellele teele ja valinud endale vene kirjakeele. Esineb ka väikerahvaid, kes uueks kirjakeeleks on valinud aserbaidžaani, gruusia, tadžiki vm. keele.

Keelte perspektiivse arenemise küsimust kommunistliku ühiskonna laiahaardelise ülesehitamise perioodil ei saa lahendada lahtirebitult sotsialistlike rahvaste arenemise üldistest perspektiividest: on ju need omavahel lahutamatult seotud.

Sõltuvalt tootlike jõudude arenemisest, sedamööda, kuidas lähenetakse kommunismile, toimuvad ka sügavad ümberkujunemised ühiskondlike suhete valdkonnas. Nende ümberkujunemiste peamiseks suunaks on inimeste ebavõrdsusega seotud klassierinevuste ja teiste sotsiaalsete erinevuste järkjärguline kustumine ning kõigi inimeste tegelikule võrdsusele lähenemine. Alles kõige selle teostumise baasil hakkavad aegamööda ja järk-järgult kustuma ka inimühiskonna rahvuslikud ja keelelised erinevused. Kuid nagu juba märkisime, võib see toimuda alles väga kauges tulevikus, kui kommunism on võitnud ülemaailmses ulatuses.

Kommunistliku ühiskonna laiahaardelise ehitamise ajajärgul mängib suurt osa keel kui ühiskonna suhtlemise vahend, kui mõtlemise tööriist. Kui iga rahvuskeel sel perioodil täidab küll saja-protsendiliselt mõtlemise tööriista ülesandeid, siis kommunika-

tiivse vahendina hakkab üha rohkem selguma tema nõrkus: ta ei suuda oma ülesandeid täita rahvastevahelise suhtlemisvahendina. Tekib vajadus niisuguse keele järele, mis oleks suuteline edukalt täitma seda funktsiooni. Muidugi, selleks sobib mingi rahvuskeel. Aga missugune? Põhimõtteliselt sobib selleks iga keel. Praktiliselt aga kaldub ülekaal selle keele poole, mis on küllalt suur, küllalt tuntud ja mille kultuurilised traditsioonid kaaluvad üles teiste keelte vastavad omadused. Nõukogude Liidu rahvastele on selliseks keeleks kujunenud vene keel, mille kaudu sotsialistlikud rahvad iga päev üksteisega majanduse, poliitika ja kultuuri alal suhtlevad.

Möödunud aastate praktika näitab, et see valik on osutunud õigeks. Vene keel on kujunenud keeleks, mis täidab täiel määral rahvastevahelise suhtlemisvahendi osa. NLKP programmi projektis on see mõte väga täpselt sõnastatud: «Vene keel on tegelikult muutunud kõigi NSV Liidu rahvaste rahvastevahelise läbikäimise ja koostöö ühiseks keeleks.» Veelgi enam: ta on ka keeleks, mis hakkab kujunema paljudele nõukogude väikerahvastele teiseks emakeeleks ja uueks kirjakeeleks. See protsess on praegu küll veel algstaadiumis, kuid kaugemas perspektiivis on see arenemistee selgesti märgatav. Kunas see lõpeb, pole praegu võimalik ette näha.

Möödunud aastad tõestavad ka seda, et rahvuskultuuride õitseng on ühtlasi soodustanud ka neid kultuure kandvate nõukogude rahvaste lähenemist üksteisele. See on ka arusaadav. Sotsialistlike rahvaste majanduslik, poliitiline ja kultuuriline suhtlemine, õigmini selle suhtlemise intensiivistumine päevast päeva, on vastastikku rikastanud ka rahvuslikku kultuuri nii sisult kui ka vormilt. Kuid see kõik ei tähenda veel kaugeltki, nagu mõned ekslikult arvavad, rahvuslike erinevuste kadumist ja rahvaste ühtesulamise algust. Ei tohi samastada klasside kadumist rahvaste kadumisega. Kuigi sotsialismilt kommunismile ülemineku ajajärgul kaovad täielikult klassierinevused (jutt on tööliklassist ja talurahvast), jäävad rahvuslikud erinevused veel kauaks ajaks eksisteerima. Rahvuskeel kui rahvaste erinevuste tähtsaim komponent jääb püsima veel väga kauaks ka pärast seda, kui kommunism on tõusnud juba maailmasüsteemiks.

Sotsialismilt kommunismile järkjärgulise ülemineku perioodi iseloomustavamaks jooneks on rahvaste igakülgne väljaarenemine ja rahvuskultuuride õitseng ning ühtaegu sotsialistlike rahvaste vabatahtlik, tõeliselt internatsionalistlik lähenemine üksteisele. «Kommunismi võiduga NSV Liidus toimub rahvaste veelgi suurem üksteisele lähenemine, kasvab nende majanduslik ja ideeline ühtsus, arenevad nende vaimse palge ühised kommunistlikud jooned,» öeldakse NLKP programmi projektis. See kahepoolne dialektiline protsess aga ei tähenda kaugeltki seda, et üksteisele lähenemine on ühtaegu ka ühtesulamisprotsess. Niisugune ekslik seisukoht on ohtlik selle poolest, et see tekitab üleolevat suhtumist rahvuslikesse

iseärasustesse, rahvuskeelsesse ja loob ekslikke, nihilistlikke kujutlusi ja «teooriaid» rahvuste ja rahvuskeelte arenemise lähemaist perspektiividest liiduvabariikides.

Mõnikord ongi avaldatud arvamust, et kuna sotsialismi võidu puhul kõik rahvused kaovad, rahvuskeeled aga muutuvad üheks ühiseks keeleks, siis pole sügavat mõtet enam tegelda rahvuskultuuri arendamisega, rahvuskeelte uurimisega. Sest läheb mööda paarkümmend aastat, räägivad säärased «filosoofid», ja rahvuskeeltest, sealhulgas ka eesti keelest, ei jää midagi järele, või kui jääbki, siis ainult ajalooline mälestus.

Marksism õpetab, et rahvusliku rõhumise kaotamine ja rahvuste huvide ühtesulamine ei ole võrdne rahvuslike iseärasuste kaotamisega. Rahvuslikud iseärasused ja sealhulgas ka rahvuskeeled püsivad veel kaua isegi pärast kommunismi võitu ülemaailmses ulatuses. Käesolev ajajärk — sotsialismilt kommunismile ülemineku aastad — on ühtlasi ka Nõukogude Liidu rahvuslike kultuuride ja rahvuskeelte õitsengu ajajärk.

Kommunismi laiahaardeline ehitamine tähendab uut etappi Nõukogude Liidu rahvuskultuuride arenemises. Seda iseloomustab rahvuste edasine üksteisele lähenemine ja nende täieliku ühtluse saavutamine. Sellel alal püstitab Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei täiesti kindla ülesande: «Taotleda NSV Liidu rahvaste sotsialistliku kultuuri igakülgset õitsengut. Kommunistliku ülesehitustöö suur ulatus ja kommunismi ideoloogia uued võidud rikastavad NSV Liidu rahvaste sisult sotsialistlikku ja vormilt rahvuslikku kultuuri. Suureneb rahvuste ja rahvagruppide ideeline ühtsus, nende kultuuride üksteisele lähenemine. Sotsialistlike rahvuste arenemise ajaloolised kogemused näitavad, et rahvuslikud vormid ei tardu, vaid muutuvad, täiustuvad ja lähenevad üksteisele, vabaneses kõigest iganenust, mis on vastuolus uute elutingimustega. Areneb kõigile nõukogude rahvastele ühine internatsionaalne kultuur. Iga rahvuse kultuuri varasaltv täieneb järjest teostega, mis omandavad internatsionaalse iseloomu» (NLKP programmi projektist).

See rahvuslike eluvormide õitsenguperiood sotsialistlikus ühiskonnas on ühtlasi ka nende tingimuste ettevalmistamise ajajärguks, et kaugel tulevikus, pärast kommunismi võitu kogu maailmas, rahvuskultuurid (ja keeled) sulaksid üheks kommunistlikuks inimsoo kultuuriks, et maailma tuhanded rahvuskeeled asenduksid ühtse maailmakeelega.

Rahvuskeelte väljasuremine ja nende asendumine mingi teise keelega ei ole riigisisene küsimus, see ei ole ka küsimus sotsialismi võidust ühel maal. See on seotud kommunismi võiduga ülemaailmses ulatuses ja sõltub otseselt sellest.

TÄNAPÄEVA KIRJAKEELE SELETAV SÕNARAAMAT JA SELLE KOOSTAMISE PÕHIMÕTTEID

A. PIKAMÄE

Sõnaraamatud jagunevad kahte suurde rühma: entsüklopeedilised ja lingvistilised sõnaraamatud. Entsüklopeedilistes sõnaraamatutes seletatakse ning iseloomustatakse esemeid, nähtusi jne. endid, lingvistilistes seletatakse sõnu, nende tähendusi ja tähendusvarjundeid.

Lingvistilised seletavad sõnaraamatud on oma mahult ja iseloomult mitmesugused: 1) nn. tesaauruse tüüpi sõnaraamatud, mis püüavad esitada keele kogu sõnavara, 2) kirjakeele sõnaraamatud, 3) murdesõnaraamatud, 4) ühe kirjaniku keele sõnaraamatud¹, 5) ühe teose keele sõnaraamatud².

Tesaauruse tüüpi sõnaraamat püüab mahutada endasse kogu vastava keele sõnavara ilma igasuguste piirideta. Sellesse tüüpi kuuluvad maailma suurimad seletavad sõnaraamatud, nagu vendade Grimmide monumentaalne saksa keele sõnaraamat³. See sõnaraamat registreerib kõik sõnad, mis esinevad saksa kirjanduses alates XV sajandist, mõnikord isegi varem; annab nende sõnade ajaloo, ka keelde tuleku või keelest kadumise momendi. Siin leidub palju selliseidki sõnu, mis rahvuskeele kujunemise protsessis ei läinud selle sõnavarasse, vaid jäid murdesõnadeks. Grimmide sõnaraamatul on suur väärtus ajaloolis-leksikoloogiliste uurimuste seisukohalt, kuid ta ei anna pilti rahvusliku kirjakeele sõnavarast.

Inglise keele hiiglasõnaraamat, nn. Oxfordi sõnaraamat⁴, ilmus

¹ Vene keele alalt näiteks Puškini sõnaraamat — «Словарь языка Пушкина». Том первый. Москва, 1956.

² Vene keele alal valmistatakse ette N. Gogoli «Surnud hingede» sõnaraamatut. (Vt. Ю. С. Сорокин, Инструкция по составлению словаря к «Мертвым душам» Н. В. Гоголя, Москва, 1960.)

³ Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Leipzig, Verlag von S. Hirzel, 1854 (1. köide).

⁴ A New English Dictionary on Historical Principles, edited by James A. H. Murray. Oxford, 1888 (1. köide). Vt ka Л. В. Малаховский, Оксфордский словарь английского языка, 1884—1933 гг. Афтореф. Ленинград, 1954.

aastail 1888—1933. Lähtudes täieliku sõnaraamatu ideest, mahutati sellesse üle 400 000 sõnaartikli. Ajaliselt haarab see rohkem kui kaheksa sajandi pikkuse perioodi. Oma ulatuselt ei jää Oxfordi sõnaraamatust palju maha suur taani keele sõnaraamat⁵. Oma tüübilt, samuti sõnade valiku printsiibilt on Oxfordi sõnaraamatule lähedane ka rootsi suur akadeemiline sõnaraamat⁶. Kui siia lisada veel hollandi akadeemiline sõnaraamat⁷, oleme nimetanud tähtsaimad akadeemilised tesauruse tüüpi sõnaraamatud germaani keelte alalt. Nad on kõik ajaloolised sõnaraamatud-hiiglased, kus kõigepealt antakse sõna kohta etümoloogilised andmed ning seejärel valgustatakse kirjandusest põimitud näidete varal sõna tähendusi ja kasutamist eri aegadel, läbi sajandite.

Küllaltki pikk traditsioon on seletavate sõnaraamatute koostamisel ka vene leksikograafial. Sellel, samuti Lääne-Euroopa leksikograafia parimatel saavutustel baseerub tänapäeva nõukogude leksikograafia. Vene keele seletavate sõnaraamatute koostamise ajalugu ulatub XVIII sajandisse. Nimelt aastail 1789—1794 ilmus kuues köites «Словарь Академии Российской». See leksikon on üles ehitatud pesasüsteemis; s. t. samast tüvest sõnad on koondatud kõik ühte sõnaartiklisse.

On huvitav märkida, et pesasüsteem ei rahuldanud juba tolle aja leksikograafe. Sellepärast ilmuski varsti uus sõnaraamat, kus peaaegu sama materjal (lisati vaid umbes 8000 sõna) korraldati ümber alfabeetilises järjekorras. See kannab nimetust «Словарь Академии Российской, по азбучному порядку расположенный» (6 köidet, 1806—1822).

Need akadeemia poolt väljaantud sõnaraamatud olid teatavas mõttes vastuolus vene kirjakeele arenguga. Sõnaraamatu mahu piiramine peamiselt kirikliku ning raamatuliku keelega, põlglik suhtumine kõnekeelesse — madalamasse stiilis, võõrsõnade vältimine, — see kõik lõi olukorra, et peaaegu pool vene kirjakeele sõnavarast XIX saj. 20.—30-ndail aastail jäi akadeemilisest sõnaraamatust välja.

Järgmine sõnaraamat — «Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный вторым отделением Академии Наук» (4 köidet, 1842—1847, teine trükk 1867—1868) koostati ajal, millal vene kirjakeele ajaloos toimus järsk murrang kodanlike stiilide võidulepääsemise osas. Märksõnu on siin üle poole rohkem kui eelmistes sõnaraamatutes.⁸

⁵ Ordbog over det danske sprog, grundlagt af Verner Dahlerup. København, 1918 (1. köide).

⁶ Ordbog over svenska språket utgifven af Svenska Akademien. Lund, 1898 (1. köide).

⁷ M. de Vries en L. A. te Winkel, Woordenboec der Nederlandsche Taal, Brussel, Gent, 1882 (1. köide).

⁸ Andmed märksõnade hulga kohta neis sõnaraamatuis on võetud D. Ušakov'i toimetatud sõnaraamatu «Толковый словарь русского языка» 1, Москва, 1934, eessõnast.

Tuntud Dali sõnaraamat⁹, mis ilmus neljas köites aastail 1863—1866, tähistab rahvakeelele eluõiguse andmist kirjanduslik-raamatuliku keele kõrval. See on 40 aastat kestnud pingerikka töö vili. Dali sõnaraamat sisaldab suurel hulgal kõnekeelset sõnavara, lopsakat rahvakeelt. Dal on oma teosesse paigutanud rikkalikult murdesõnavara, mis rahvuslikku kirjakeelde ei kuulu. Sõnaraamatus on, eriti seletustes, palju autori enda poolt konstrueeritud või loodud sõnu. Üldse on siin üle 200 000 sõna; nad on esitatud pesasüsteemis. Hoolimata puudustest on Dali sõnaraamat, eriti Baudouin de Courtenay' paranduste ja täiendustega (3. trükk, 1903—1909), jäänud tänapäevani väärtuslikuks käsiraamatuks.

Dali sõnaraamatu puudused, eriti asjaolu, et see kujutab endast midagi murdesõnaraamatu ja kirjakeele sõnaraamatu vahepealset, rõhutasid vajadust kirjakeele sõnaraamatu koostamise järele. Seda taotletigi uues sõnaraamatus akadeemik J. G r o t i toimetusel. Grot jõudis toimetada ainult esimese köite (A—D, 1891—1895); hiljem jätkus see töö akadeemik A. Š a h m a t o v i toimetusel. Šahmatovi üheks põhinõudeks oli, et iga sõna, iga tähendus, fraseoloogiline väljend jne. oleks täpselt dokumenteeritud, s. t. toetuks tsitaatidele kirjandusteoseist või muist autoriteetseist allikaist. See põhimõte on jäänud nõukogude leksikograafia nurgakiviks. Normatiivsus sõnaraamatus, nagu meie seda mõistame, oli Šahmatovi keelelistele vaadetele võõras. Ta pidas veidraks mõtet, et teaduslik asutus selle asemel, et näidata, kuidas räägitakse, püüab määrata, kuidas tuleb rääkida.¹⁰ Šahmatovi suure leksikograafilise töö katkestas I maailmasõda; 1920. aastal aga A. Šahmatov suri.

Seega ei olnud nõukogude võimu algusperioodil ikka veel nõuetekohast tänapäeva vene keele seletavat sõnaraamatut. Revolutsioonieelne akadeemiline leksikograafia ei suutnud loomulikult rahuldada uue, nõukogude ühiskonna kultuurilisi nõudeid. Nõukogude intelligentsi laialdased kihid vajasisid kaasaegse vene kirjakeele kompaktset normatiivset sõnaraamatut, kus kogu üldkasutatavale tänapäeva vene kirjakeele sõnavarale antakse täpne grammatiline, semantiline ja stilistiline iseloomustus.

Sellele vajadusele pööras tähelepanu isiklikult V. I. L e n i n. 18. jaanuaril 1920 kirjutas ta hariduse rahvakomissarile Lunatšarskile: «Mul tuli hiljuti — minu kahjuks ja häbiks esmakordselt — tutvuda Dali kuulsa sõnaraamatuga. Suurepärane asi, kuid see on ju murdesõnaraamat ja vananenud. Kas poleks aeg koostada kaasaegse vene keele sõnaraamat, näiteks sõnaraamat nende sõnade kohta, mida kasutatakse praegu ja mida kasutavad klassikud, Puškinist Gorkini.»¹¹ Sama mõtet arendab

⁹ В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка. (1. köide, 1863.)

¹⁰ Vt. С. Г. Бархударов, Русская советская лексикография за 40 лет. «Вопросы языкознания» 1957, nr. 5, lk. 34.

¹¹ V. I. L e n i n, Teosed, 35. kd., lk. 379.

Lenin kirjas M. Pokrovskile (5. mai 1920)¹² ja reas teistes kirja-des. Ta kavandab uue sõnaraamatu eesmärgid ja organisatsioonilised abinõud selle töö läbiviimiseks.¹³

Uue sõnaraamatu koostamise vastutusriikka ülesande võttis enda peale grupp nõukogude leksikograafe (V. Vinogradov, G. Vinokur, B. Larin, S. Ožegov, B. Tomaševski) D. Ušakovi juhtimisel ning toimetamisel. «Толковый словарь русского языка» Ušakovi toimetamisel, mille I. köide ilmus 1934. aastal, oli suursündmuseks nõukogude leksikograafias. Sõnaraamat sisaldab rikkalikku materjali. Ta näitab ka neid muutusi, mis on toimunud vene keeles pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni.

Paralleelselt autorite kollektiivi poolt Ušakovi toimetusel koostatud 4-köitelise sõnaraamatuga alustati ka Teaduste Akadeemia süsteemis uue suure seletava sõnaraamatu koostamise eeltöid. Oli ju eelmine akadeemiline sõnaraamat A. Sahmatovi surmaga pooleli jäänud. Uue sõnaraamatu koostamist takistas suurel määral võidule pääsenud marrism. Sõnaraamatu eesmärk oli formuleeritud vastuoluliselt: ta pidi olema seletav-ajalooline ning samal ajal normatiivne. Koostamise käigus aga selgus, et historismi ja normatiivsust on raske ühendada. Pärast Suurt Isamaasõda, kui hakati valminud käsikirja redigeerima, roogiti siit tublisti välja vulgaarsotsioloogilisi liialdusi, kuid 1950. aastal ilmunud I köide¹⁴ polnud ikkagi oma ülesannete kõrgusel. I köide, samuti ka järgmised kaks köidet (II, 1951 ja III, 1954) on koostatud pesasüsteemis. Põhjalik murrang toimus sõnaraamatu struktuuris alates IV köitest (toimetaja A. Babkin). Siitpeale loobuti segavast pesasüsteemist ning võeti arvesse maailma ja vene leksikograafia parimad saavutused. Siiani on sellest sõnaraamatust ilmunud üksteist köidet. Üldse tuleb sõnaraamat 17-köiteline.

Et kirjeldatud suur sõnaraamat on lihtsa keeletarvitaja jaoks liiga ulatuslik ning ebapraktiline, otsustati välja anda sellega paralleelselt keskmise suurusega (4-köiteline) seletav sõnaraamat «Словарь русского языка» (I köide 1953, IV 1961). Mõlemad seletavad sõnaraamatud baseeruvad suurel kartoteegil ning on seetõttu rikkalikult illustreeritud autoriteetsete tsitaatidega.

Kõrvalepõikena võiks pilgu heita soome keele kui meile kõige lähema kirjakeelega sugulaskeele seletavale sõnaraamatule «Nyky-suomen sanakirja», millest seni on ilmunud viis köidet, viimane, kuues köide, peaks ilmuma varsti. Soomlastelgi on kulunud oma kirjakeele monumentaalse seletava sõnaraamatu saamiseks rohkesti aega. Sellest mõlgutati mõtteid juba möödunud sajandi lõpul. Soome eduskunnas otsustati selle sõnaraamatu väljaandmise küsi-

¹² *Ibid.*, lk. 391.

¹³ *Ibid.*, lk. 428 ja 433.

¹⁴ «Словарь современного русского литературного языка». Том первый. Москва, Ленинград, 1950.

mus 1927. aastal. Sõnaraamatu koostamise plaani ning põhialused töötasid välja Y. Wichmann, E. A. Tunkelo ja Knut Cannelin. Sõnade valikul otsustati piirduda tänapäeva soome keelega, alates möödunud sajandi viimastest kümnenditest. Varasemast perioodist arvestatakse üksikuid tähtteoseid või klassikuid, näit. «Kalevalat», A. Kivi teoseid. Tööd alustati peatoimetaja M. Airila juhtimisel. 1939-ndast aastast kuni tänaseni on peatoimetajaks M. Sadeniemi.

Sõnaraamatu koostamise plaanis märgitakse, et «Nykysuomen sanakirja» peab esitama ja soome keeles seletama suurema ja olulisema osa sõnavarast, mis leidub möödunud sajandi kahe viimase kümnendi ja XX saj. soome kirjanduses ning varasemaiski tähtteoseis. Sõnaraamat on mõeldud normatiivsena. Juba küsimuse arutlemise puhul eduskunnas otsustati, et sõnaraamat peab sisaldama «tänapäeva soome kirja- ja kultuurikeeles tarvitataavad ning tarvitamiseks sobivaks peetud sõnad.»¹⁵

Sõnaraamatu baasiks on rikkalik, üle nelja miljoni sõnasedeli ulatuv kartoteek. Esimese köite käsikirja koostamine toimus aastail 1939—1941, osalt siiski juba varasema käsikirja põhjal. Köide ilmus 1951. aastal. Väljaandmise viivitamisega lühendati üksikute köidete ilmumise vaheaegu. See on tulnud suurteosele kasuks. Et mitme köite käsikiri oli koostajail korraga ees, sai sõnaraamat ühtlasem. Üks köide sisaldab keskmiselt 30 000 märksõna, seega kogu sõnaraamat 180 000 märksõna.

Suure Isamaasõja järgsel perioodil, eriti aga viimaseil aastail, on kogu Nõukogude Liidus pööratud suurt tähelepanu seletavate sõnaraamatute koostamisele nii vene keele kui ka kõigi teiste rahvuskeelte osas. Leksikograafiline kaader on rahvusvabariikides pidevalt kasvanud. Seletavat sõnaraamatut koostatakse edukalt Ukraina, Usbeki, Kasahhi, Gruusia, Aserbaidžani, Leedu, Läti, Kirgiisi, Tadžiki, Armeenias ja Turkmeenias NSV-s. Möödunud aasta septembris Frunzes toimunud leksikograafia-alase konverentsi resolutsioonist selgub, et seletavate sõnaraamatute koostamisega tegelevate vabariikide nimestikus puuduvad Valgevene, Moldaavia ja Eesti NSV.¹⁶ See peaks panema meie keeleteadlasi ja teadust ning kultuurielu juhtivaid asutusi tõsiselt mõtlema.

Kuidas on siis lugu seletava sõnaraamatu ettevalmistustöödega meil? Ettevalmistused on ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute sektoris muu töö kõrval kestnud juba aastaid. Praegu on kartoteegis üle miljoni sõnasedeli, mis on kenake arv, kuid edukaks tähenduste, tähendusvarjundite ja tarvitamisjuhtumite selgitamiseks siiski puudulik. (Märgitagu, et «Nykysuomen sanakirja» kartoteegis on ca 4 miljonit sõnasedelit, vene kirjakeele kartoteegis 6,5 miljonit sedelit, tšehhi kirjakeele kartoteegis 8 mil-

¹⁵ Kirjakielemme uudesta sanakirjasta. «Virittäjä» 1928, lk. 354.

¹⁶ E. Nurm, Kaks liiduvabariikide vahelist leksikograafide nõupidamist. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste Seeria» 1960, nr. 4, lk. 425.

jonit sedelit, mille põhjal koostatakse 9-köitelist tšehhi keele seletavat sõnaraamatut.) Sedeldamisele kuuluva kirjanduse ajaliseks piiriks on möödunud sajandi viimase veerandi algus.¹⁷

Seletava sõnaraamatu töö eeldab arenenud leksikoloogiat. Eesti leksikoloogia, eriti semantika on aga alles lähemalt uurimata. On läbi töötamata sellised põhiküsimused, nagu homonüümia, eriti homonüümia ja polüseemia keeruline vahekord, sünonüümika, fra-seoloogia olemus, selle liigid ja nende piirid, semasioloogia küsimused, eriti tähenduse olemus, tähendusliku liigituse üksuste vahekord, stilistika probleemid. Samuti ootavad lahendamist leksikograafia teooria küsimused. On ju meie senine leksikograafia seotud peamiselt ainult kaksikeelsete ja õigekeelsuse sõnaraamatutega. Seletavais sõnaraamatuis on leksikograafiliste probleemide arv tunduvalt suurem.

Ei oleks siiski õige lükata seletava sõnaraamatu koostamise algust üha edasi teoreetilise baasi ebarahuldavuse tõttu. Seletava sõnaraamatu koostamise käigus tuleb lahendada ka esilekerkivad leksikoloogilised ja semasioloogilised probleemid.

*

Paljudel keeletarvitajatel on sageli tekkinud küsimusi, kuidas teatavat eesti keele sõna kasutatakse, missugune on tema täpne tähendus, missugune rektsioon on talle omane, kas ta antud kohas on stilistiliselt õige või mitte. Mõne sõna puhul kerkib aga küsimus, kas ta üldse tänapäeva kirjakeelde kuulub. Nendele küsimustele peab vastuse andma seletav sõnaraamat. Selline sõnaraamat on vajalik nii keele õppimisel kui ka õpetamisel. Seletav sõnaraamat annab pildi tänapäeva keeletarvitusest. «Nykysuomen sanakirja» peatoimetaja M. Sadeniemi ütleb: «Selles [seletavas sõnaraamatus — A. P.] on meie ühiskeel nagu muuseumi eksponeeritud, iga eksponaat on paigutatud nii, et külastaja selle kergesti leiab. Eksponaadid, sõnad, on suuremalt osalt vanad tuttavad, kuid selles sõnamuuseumis vaadeldes saab neist täielikuma pildi, kui neid loomulikus ümbruses, siin-seal hajali kohates. Sõna mitmesugused kasutamiskiivid on kokku kogutud, eri tähendusvarjundid on paigutatud igaüks oma lahtrisse, defineeritult ja illustratiivsete näidetega selgitatult.»¹⁸

Koostataval sõnaraamatul on kaks külge: deskriptiivne ja normatiivne. Deskriptiivsesse külge kuulub see, et sõnaraamat annab pildi tänapäeva keeletarvitusest. Siia kuuluvad ka märkused sõna stiililise kuuluvuse, vananemise jne. kohta.

¹⁷ Kaalutluste kohta, miks on valitud just see ajaline piir, vt. R. Nurkse, Mõningatest bibliograafilistest aspektidest materjalide kogumisel eesti kirjakeele seletava sõnaraamatu jaoks. «Keel ja Kirjandus» 1959, nr. 12, lk. 754.

¹⁸ M. Sadeniemi, Nykysuomen sanakirjan ilmestymisen johdosta. «Virittäjä» 1952, lk. 5.

Kavandatav eesti tänapäeva kirjakeele seletav sõnaraamat peab silmas pidama järgmisi momente: 1) esitatakse tänapäeva eesti kirjakeele üldkasutatav sõnavara alates möödunud sajandi viimastest kümnenditest kuni tänapäevani, 2) antakse sõnade tähendustele filoloogiline seletus (erialaste terminite puhul antakse siiski entsüklopeedilist laadi seletus), 3) esitatakse põhiline osa fraseoloogiast, 4) tähendused, samuti tähendusvarjundid ning tarvitamisjuhtumid illustreeritakse autoriteetsete tsitaatidega originaalteostest või mõnesõnaliste väljenditega, 5) antakse sõna grammatiline iseloomustus.

Sõnaraamatu normatiivsus avaldub: 1) sõnavara valikus, 2) märksõnade grammatilises vormistuses, 3) stilistilises karakteristikas, 4) illustratiivses materjalis, mis näitab vastava sõna tarvitamist kaasaegses kirjakeeles.

Mis puutub kavandatava sõnaraamatu mahusse, siis tuleb see nõukogude leksikograafias kujunenud normidest lähtudes keskmise suurusega — viis kuni kuus köidet. Märksõnade arvu on praegu raske lähemalt määrata.

Vaatleme sõnade valiku põhimõtteid mainitud sõnaraamatus. Selle määrab suures osas sõnaraamatu maht. Nii ei saa ta olla tesaauruse tüüpi kõikehaarav sõnaraamat ega absoluutselt kogu kirjakeele sõnavara haarav akadeemilinegi sõnaraamat. Ta haarab tänapäeva eesti kirjakeele üldkasutatavat sõnavara kogu selle leksikaal-semantilises ning stilistilises mitmekesisuses. Valiku põhiprintsiibiks on sõna üldkasutatavus. Materjali hulk on tänapäeva kirjakeele seletavas sõnaraamatus piiratud kõigepealt ajaliselt; see saavutatakse autorite valikuga. Meil kasutatakse kõnesoleva sõnaraamatu koostamisel kirjanduslikke allikaid alates möödunud sajandi lõppkümnendest. Erandlikult tsiteeritakse mõnikord ka varasemat kirjandust, näit. Fr. R. Kreutzwaldi töid.

Sõnaraamatu baasiks, kust sõnu valitakse, on kirjakeele kartoteek. Kui sõna on kartoteegi andmeil üldiselt kasutusel kirjanduse klassikute või tänapäeva nõukogude autorite töödes, publitsistikas, populaarteaduslikus kirjanduses või ajalehekeeles, tuleb see kindlasti sõnaraamatusse võtta. Juhtnööriks võiks olla, et sõna sissevõtmine on õigustatud, kui see esineb kahel-kolmel autoril. Muidugi ei tule seda mõista absoluutse seadusena. Kartoteegi lünkadest tingituna võib mõni tõesti üldkasutatav sõna esineda ainult üks kord või hoopiski puududa. Selline sõna ei tohi teosest siiski välja jääda. Teatavat osa etendavad sõnade valiku puhul ikkagi koostajate isiklikud kogemused ja keeleline vaist. Kuigi koostatava sõnaraamatu põhiliseks aluseks on tänapäeva eesti kirjakeele kirjalik kujud, ei või sõnaraamatu koostaja ignoreerida üldrahvaliku kirjakeele kõneldavat kujud. Kahjuks puuduvad meil murdekeele kartoteegi ja rikkalike sellealaste uurimuste kõrval veel täielikult kartoteek ning uurimused üldrah-

valiku kirjakeele kõneldava kuju kohta. Siin peavad leksikograafi abistama kõnekeele hea tundmine ja selle hoolikas jälgimine.

Koostatav sõnaraamat peab sisaldama kogu tänapäeva kirja- keele põhisõnavara ja suure hulga muust sõnavarast. Viimase hulka kuuluvad peamiselt stilistilise värvinguga leksikaalsed grupid, näiteks tänapäeva seisukohast vananenud sõnad, dialektismid, terminid jne. Selliste stilistiliste gruppide ja mõnede leksikaal-gram- matiliste rühmade (liitsõna, tuletis) puhul tekib sõnade valikul raskusi ning probleeme.

Sõnaraamat haarab valikuga vananenud sõnu, arha- isme, s. o. selliseid sõnu, mida tänapäeval neutraalses tekstis enam ei kasutata, sest nende asemele on tulnud uued sõnad. Et neid aga esineb vanemas kirjanduses ja tänapäeva kirjanduseski stilistilistel kaalutlustel, tuleb neid sõnaraamatusse lülitada. Siia võtame selliseid vananenud sõnu, mis esinevad korduvalt ülalmai- nitud perioodi ilukirjanduses, eriti klassikute teostes, publitsistikas jne., s. t. kui nad omal ajal kuulusid eesti keele üldkasutatavasse sõnavarasse ning on tänapäeval vajalikud mineviku elu-olu kirjel- damisel ja vastava stiililise koloriidi andmisel. Stilistiline märgend (v a n. = vananenud) ja seletuse iseloom orienteerivad sõnaraa- matu kasutajat ning näitavad, et sellised sõnad ei ole kirjakeele normiks tänapäeval, näit. *aader* v a n. veresoon, samuti *ihutoi- dus*, *kohtuhärja*, *koolmeister*, *maakeel*, *mündrik*, *priinimi*, *tunnis- mees*. Sõnaraamatusse võtmise kriteeriumiks on vastava sõna esi- nemissagedus kartoteegis.

Lähedased vananenud sõnadele on ajaloolised sõnad. Kui eelmises rühmas oli sõna ise vananenud ja asendunud täna- päeva keeles uue sõnaga (*aader* — veresoon, *koolmeister* — õpe- taja, *priinimi* — perekonnanimi jne.), siis ajalooliste sõnade puhul on koos sõnaga vananenud ka mõiste, vastava sõnaga tähistatud nähtus. Siia kuuluvad Eesti NSV, NSV Liidu või maailma ajaloo tähtsad terminid, mis on kasutatavad eesti ilukirjanduses, popu- laarteaduslikus kirjanduses, ajalooõpikuis, ajalehekeeles jne. Aru- saadavalt peavad sellised sõnad leiduma seletavas sõnaraamatus. Kindlasti tuleb sisse võtta seda laadi ajaloolisi sõnu, nagu eesti ajalooiga seotud *abitegu*, *andam*, *liisupoiss*, *opman*, *teomees*, *tsunft*, *viiking*, samuti NSV Liidu või üldajalooga seotud tähtsamad ter- minid.

Kitsamad ja spetsiaalsemad ajaloolised sõnad, eriti need, mis on seotud meist suhteliselt kaugemate rahvaste ajalooiga, näit. *dareik* (Vana-Pärsia kuldmünt), *leveller* (Inglise kodanliku revo- lutsiooni aegse radikaalse partei liige), jäävad sõnaraamatust välja.

Ajalooliste sõnadena esitatakse sõnaraamatus ka olulisemaid tsaari- või kodanlikul ajal eksisteerinud institutsioonide, ame- tite jne. nimetused, näit. *rahukohus*, *vallavolikogu*, *pristav* jt. Ka rida nõukogude ühiskonna varasemate etappidega seotud mõis-

teid on juba kadunud ja neid väljendavad sõnad muutunud ajaloolisteks: *tšekaa, rahvakomissar, nepp* (uus majanduspoliitika). Neidki tuleb sõnaraamatus esitada üldistel alustel.

Märgendi *v a n.* lisamisega tuleb mõnikord olla õige ettevaatlik. Meil minevikku vajunud, kuid kapitalistlikus tegelikkuses igapäevaseid sõnu, näiteks *preili, proua, härra*, ei saa iseloomustada kui vananenuid. Iseloomustus tuleb siin anda kirjeldavas seletuses.

Religioosete kultustega seotud kiriklikku sõnavara (märgend kirikl.) võetakse seletavasse sõnaraamatusse tagasihoidlikult. Esitada tuleb rohkem neid sõnu, mis on seotud Eesti alal sajandeid valitsenud luteri kirikuga, näit. *advent, evangeelium, koraal, köster, lauakirik, leerilaps, liturgia, usutunnistus*. Kuid ka meil vähem levinud katoliku usu, õigeusu ja mitmesuguste usulahkudega seotud sõnavara tuleb sõnaraamatusse võtta, kui selle kohta on kirjakeele kartoteegis küllaldaselt materjali. Ristiusuga seotud kiriklike sõnade kõrval tuleb anda ka muude laialdase levikuga usundite olulisemaid termineid.

Nõukogude korra ajal on eesti keel rikastunud arvukate uutest sõnadega, mis väljendavad sotsialistliku ülesehitustööga seotud mõisteid. Seda osa sõnavarast peab seletav sõnaraamat kindlasti arvestama ja esitama, muidugi eeldusel, et nad on tuletuslikult korrektsed.

Võõrsõnu valitakse seletavasse sõnaraamatusse üldistel alustel kirjakeele kartoteegi põhjal. Üldiselt haarab sõnaraamat siiski vähem võõrsõnu kui «Õigekeelsuse sõnaraamat», ja seda just terminite arvel. Arvestatakse asjaolu, et on ilmunud spetsiaalne võõrsõnade leksikon, samuti küllalt ulatuslikku võõrsõnade valikut ÕS-is. Et suur osa võõrsõnu on ühtlasi terminid, tuleb neile läheneda terminite valiku põhimõtetega.

Võõrsõnadega liituvad lähedalt tsitaatsõnad, s. o. võõrkeelsed (kõige sagedamini ladinakeelsed) sõnad ja väljendid eestikeelses tekstis. Nad on rahvusvahelised, tarvitusel paljudes keeltes. Kõige levinumad neist, mis esinevad korduvalt ilukirjanduses, ajakirjanduses jm., tuleb sõnaraamatusse paigutada (ühtlasi tuleb anda ka nende hääldus), näit. *a cappella, à la, alias, bis, de facto, de iure, modus vivendi, status quo*.

Teaduse ja tehnika kiire arenemine toob peaaegu iga päev uusi mõisteid, mis vajavad vastavat sõnalist väljendust, terminit. Terminite hulk keeles on tohutult suur. Teatava ala terminoloogia tervikuna ei mahu üldkasutatava keele raamidesse. Terminoloogias saame esitada ainult üldkasutatavad oskussõnad, s. o. need, mis esinevad korduvalt ilukirjanduses, populaarteaduslikus kirjanduses, ajakirjanduses jne. Esitatakse selliseid termineid, mida võib vaja tulla igal arenenud keeletarvitajal, mitte aga selliseid, mis on käibel eeskätt teatava ala spetsialistide kitsas ringis. Terminoloogia on leksikoloogia eri haru oma spetsiifiliste seadustega.

Sellepärast on vajalikud ka omaette terminoloogilised sõnaraamatud. Terminite arv seletavas sõnaraamatus kujuneb kaheldamatult hoopis vähemaks kui ÕS-is. Teatavate alade terminoloogiat võetakse seletavasse sõnaraamatusse siiski eaproportsionaalselt rohkem. Siia kuuluvad eesti rahvusliku kultuuriga (näiteks eesti folklooriga, etnograafiaga) seotud terminid, mida esitatakse seletavas sõnaraamatus mitte oluliselt vähem kui ÕS-is.

Murrete sõnavara kirjakeele seletav sõnaraamat üldiselt ei kajasta. Kuid murrete sõnavaral on olnud suur tähtsus rahvusliku kirjakeele kujunemisel. Selles protsessis tungis ja tungib veel praegugi kirjakeelde murdesõnavara elemente, mis rikastavad ja täiendavad kirjakeele sõnavara mitmesuguste tähenduslike ja stilistiliste varjunditega. Selliseid kirjakeeles kasutusel olevaid murdesõnu, dialektisme, valime sõnaraamatusse üldistel alustel. Tuleb hoiduda teose ülekujamisest juhuslike dialektismidega. Potentsiaalselt võiks ju iga murdesõna pääseda kirjakeelde, kui mõni autor oma töös seda tarvitab. Kirjanduses esineva murdesõna võib lülitada sõnaraamatusse, kui see esineb vähemalt kahel kolmel autoril.

Kirjakeeles esineb ka foneetilisi variante, mis on seletatavad ühe ja sama sõna tungimisega kirjakeelde eri murretest. Neist on tänapäeval tavaliselt üks kuju võitnud, kuna teisi peame murdelisteks foneetilisteks variantideks. Ka selliseid foneetilisi variante võetakse seletavasse sõnaraamatusse, kui kartoteek pakub selleks küllalt materjali, näit. *ekutama* m u r d. eputama, *turbuma* m u r d. turduma.

Inimeste keeletarvitus esineb ka keelekeskkonna kõnekeel, kust nad pärinevad. Enne rahvusliku kirjakeele fikseerumist oli peaaegu igal kirjamehel oma keeletarvitus eripärase, vastavat murret peegeldava sõnavaraga. Kui teatav murdesõna esineb vaid ühel autoril (olguigi korduvalt), pole põhjust seda sõnaraamatusse lülitada.

Seletavas sõnaraamatus esitatakse ka kirjakeeles laialdase eluõiguse saanud üldtuntud kõnekeele sõnad, mida esineb korduvalt ilukirjanduslikus tekstis (tavaliselt dialoogis) kahel kuni kolmel autoril, näit. *jahmerdama*, *komejant*, *koni*, *kunde*, *mam-sel*, *mahtra*, *mäsu*.

Jämedaid, ebatsensuurseid vulgarisme sõnaraamatusse ei võeta, ka sel juhtumil mitte, kui neid kirjanduses ette tuleb. Selliseid kirjanduses siiski sageli esinevaid vulgarisme, nagu *larhv*, *mõlisema*, *latatara*, võetakse sõnaraamatusse vastava stilistilise passiga (märgend vulg.).

Geograafilisi nimesid, samuti isikunimesid seletavas sõnaraamatus ei anta. See on entsüklopeediliste teoste ülesanne. Küll aga esitatakse kõige tuntumad geograafilistest või isikunimedest tuletatud üldnimed, millel on ülekantud tähendus ja mis mõnikord esinevad fraseoloogilistes väljendites, nagu kol-

gata tee (märksõnaks *kolgata*), *kanossas käima* (märksõnaks *kanossa*), *frits, mats, pupujuku, tuhajuhan, venivillem*.

Ajalooliste ja mütoloogiliste isikute nimesid võetakse seletavasse sõnaraamatusse selliseil juhtumel, kui nad on laialdaselt tuntud üldnimelises tähenduses või kindlakskujunenud ühendis, näit. *Ahilleuse kand, Augeiase tallid, juudas, metseen*.

Sõnaraamatusse võetakse NSV Liidu rahvaste nimetused. Muudest etnilistest nimetustest ja teatava ala elanike nimetustest võetakse sõnaraamatusse a) üldtuntud kaasaegsete rahvaste nimetused, näit. *bulgaarlased, hiinlased, inglased*; b) tänapäeval mitte enam eksisteerivaist, ajaloolistest hõimudest ja rahvastest need, kes on etendanud silmapaistvat osa ajaloos ning keda sageli mainitakse ilukirjanduses või populaarteaduslikus kirjanduses, näit. *frangid, kartaagolased, petšeneegid, sküüdid*; c) etniliselt segakoosseisuga maade elanike nimetused, näit. *kaukaaslane, siberlane, šveitslane*.

Sufikseid omaette märksõnadena seletavasse sõnaraamatusse ei võeta.

Kõige produktiivsemad prefiksilaadilised sõnad, nagu *ala-, eba-, umb-, üla-*, võetakse seletavasse sõnaraamatusse omaette märksõnadena, samuti ka kõige produktiivsemad ning tuntumad sufiksilaadilised ja ainult liitsõna järelkomponendina esinevad sõnad, nagu *-aastak, -keelne, -ohtu, -võitu*.

Sõnade valiku osas tekitab leksikograafide raskusi liitsõnade probleem. On ju eesti keeles liitsõna väga produktiivne keelelise loomingu moodus. Iga autor, iga keeletarvitaja võib moodustada uusi liitsõnu. Võimalike liitsõnade hulk on eesti keeles tohutult suur.¹⁹ Sellepärast tuleb sõnaraamatus anda ainult täiesti juurdunud ja üldtarvitatavad, nn. püsivad liitsõnad. Teatavasti kirjutatakse eesti keeles juhuslikumat laadi ühendid, olenevalt kontekstist, kord lahku, kord kokku; sääraseid liitsõnu sõnaraamatus ei anta.

Teonime üldiselt seletavas sõnaraamatus ei esitata. Siin leiduvad ainult need teonimed, mille tähendus ei ole täiel määral defineeritav vastava verbi põhjal, vaid on sellest laiem, omab spetsiifilisi jooni: *nägemine, kuulumine* (ka meeltena), *võimlemine, joonistamine* (ka õppeainetena). Samast põhimõttest lähtume ka tegijanimi puhul. Et aga tegijanimi tähistab sageli elukutset, riista, masinat jne., näit. *laulja, näitleja, krohviia* (ka elukutse

¹⁹ Tohutult suur on liitsõnade hulk ka soome keeles. Nii märgib M. Sadeniemi, et arvestuste järgi on «Nykysuomen sanakirja» kartoteegis 840 000 omaette sõna. Sõnaraamat ise sisaldab 180 000 märksõna (see on juba isegi aukartust äratav arv). Määratu hulk sõnaraamatust väljajäävaid sõnu on just juhuslikku laadi liitsõnad. (Vt. M. Sadeniemi, Nykysuomen sanakirjan ilmestymisen johdosta. — «Virittäjä» 1952, lk. 4.)

tähenduses), *hävitage*, *pommitage* (ka lennukitüübi tähenduses), *tolmuimeja* jne., siis tuleb neid sisse suhteliselt rohkesti.

Deminutiividest võetakse seletavasse sõnaraamatusse need, millel on puhtvähendava tähenduse kõrval tugev emotsionaalne varjund, näit. hellitlev: *eideke(ne)*, *emake(ne)*, *pojake(ne)*; halyustav: *poisike(ne)*, *ajake(ne)*. Ka õige sagedasti esinevaid tavalisi deminutiive tuleb sõnaraamatusse võtta, näit. *karbike(ne)*, *korvike(ne)*, *pakike(ne)*. Juhuslikku laadi deminutiive sõnaraamatusse ei võeta.

Sõnu, mis esinevad ainult varasemais sõnaraamatuis, näit. puristlikku laadi sõnad *iseline* (absoluutne), *keskhagev* (tsentripetaalne), *maapigi* (asfalt), *selde* (kristall) «Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus», ei esine aga kirjanduses, sõnaraamatusse ei võeta. Samuti ei pääse sõnaraamatusse keeleuuenduse poolt loodud kunstlikud sõnad, soome laenud jne., mis pole tarvitusele tulnud.

Kirjaniku individuaalse, sageli naljatleva, mõnikord eripärase või peenutseva sõnaloomingu produkte seletavasse sõnaraamatusse ei võeta, näit. *konksvingerdama* (tee kohta Tuglasel), *pimesikutsema* (Underil).

Seletava sõnaraamatu tähtsaimaks ülesandeks on temasse koondatud sõnade tähenduslik iseloomustamine ja nende kirjakeeles kasutamise iseärasuste näitamine. Paljudel sõnadel on rikkalik ja keeruline semantika: neil on suur hulk tähendusi, tähendusvarjundeid, tarvitamisjuhtumeid ja rikkalik fraseoloogia.

Sõna esitatakse seletavas sõnaraamatus kõigi tähendustega, mis tal kirjakeeles esinevad (XIX saj. lõppkümnendist tänapäevani). Sõnaraamat ei kajasta ainult selliseid tähendusi, varjundeid või tarvitamisjuhtumeid, mis osutuvad: a) mõnele autorile individuaalseks (kujutavad endast autori eripäratsemist, sõnade ekslikku või ebatäpset kasutamist), b) kitsalt erialaseks, c) kitsale murdele omaseks, d) rõve-vulgaarseks, e) žargooniliseks.

Tähendused reastatakse araabia numbritega: 1., 2., 3. jne. Mõnikord moodustavad polüsemantilise sõna mitu tähendust omaette rühmituse. Sellised tähendusrühmad reastatakse suurte tähtedega: A, B, C jne.

Teatava tähenduse raamidesse mahtuvaid, sellest vähemaid semantilisi üksusi nimetatakse tähendusvarjundeiks, mis eraldatakse paralleelidega (||).

Sageli on vaja eristada tähendusvarjundist veel detailsemat, vähemat alavarjundit või sõna semantilise kasutamise juhtumit; selliseid tarvitamisjuhtumeid eraldatakse ühe püstjoonega (|).

Kui sõnal on tajutavad kaks või enam tähendust või tähendusvarjundit, kuid nad ei ole üksteisest küllalt eraldunud, lahutatavad, antakse nad kõik koos semikooloniga eraldatult, näit. **pime**, -da⁵ 1. valgusetu; valgusvaene; valgustamata.

Sõna sisu avamisel on kõige tähtsam eri tähenduste õige eristamine ning seletamine, samuti õigete suhete määramine tähenduste ja varjundite vahel. Praktikast teeb raskusi tähenduste ja varjundite eraldamine. Esineb juhtumeid, kus varjundit peetakse tähenduseks või vastupidi. Märgitagu, et tähendusvarjundit iseloomustab alluvus ühele vastava sõna tähendusele mingisuguse piirava tingimuse tõttu. Tähendused on üksteise suhtes iseseisvad, kuigi ka tähenduste vahel on omavaheline seos ja järgnevus.

Polüsementilise sõna artikli koostamisel on raskusi tekitavaks probleemiks tähenduste järjekorra küsimus. Tähendusi ei tohi järjestada juhuslikult; siin tuleb lähtuda mingist kindlast printsiibist. Neid printsiipe on mitu. J. Casares eristab koguni nelja tähenduste järjestamise printsiipi: empiirilist, geneetilist, loogilist ja ajaloolist.²⁰ Piisab siiski, kui rääkida kahest poolusest tähenduste järjestamisel: ühelt poolt empiirilise-loogilisest ja teiselt poolt ajaloolis-etümoloogilisest või ajaloolis-geneetilisest. Empiirilise-loogilise printsiibi järgi tähendusi järjestades paigutatakse esikohale kõige üldisem ning tavalisem, kõige laiemalt tuntud tähendus, kuigi see ajaloolisest aspektist on võib-olla sekundaarne. Sellele järgnevad sagedama esinemuse, tuntuse ja sisemise loogika põhimõttel järgmised tähendused. Nii paiknevad tavalisemad, tuntud tähendused eespool, ebaharilikumad, vähem tuntud tähendused tagapool. Selline järjestus ongi sõnaraamatutes kõige üldisem. See on otstarbekas ning praktiline. Tuleb silmas pidada, et sõnaraamatu kasutajat huvitavad ennekõike kõige tavalisemad tähendused ja alles siis haruldasemad; ta ei ole huvitatud mitte niivõrd ajaloolisest ülevaatest kui just tänapäeva keele suhetest. Nende põhimõtete järgi järjestataksegi tähendused meie seletavas sõnaraamatus.

Ajaloolis-etümoloogilise printsiibi järgi antakse kõigepealt sõna etümoloogia, siis sellele kõige lähedasem ja ajalooliselt kõige vanem tähendus, kusjuures viimasel kohal tuuakse kõige tuntumad ja tänapäeval levinumad tähendused. Seda tähenduste järjestamise printsiipi saab edukalt rakendada ajaloolises, puhtteadusliku iseloomuga akadeemilises sõnaraamatus. Üldrahvalikus sõnaraamatus ei ole see otstarbekohane. Liiatigi ei võimalda seda meie ajaloolise leksikoloogia praegune tase.

Tähenduste järjestamisel tuleb silmas pidada ka nende stilistilist väärtust. Stilistiliselt neutraalsed tähendused antakse tavaliselt enne stilistilise värvinguga tähendusi. Ülekantud tähendused antakse pärast otseseid tähendusi, terminoloogilised tähendused pärast üldtuntud tähendusi. Murdelised, kõnekeelsed, vulgaarsed tähendused antakse pärast üldisi ja spetsiaalseid tähendusi.

Sõnade tähendused avatakse seletavas sõnaraamatus lühikeste

²⁰ X. К а с а р е с, Введение в современную лексикографию. Москва, 1958, lk. 80.

filoloogiliste seletuste abil. Filoloogiline seletus avab sõna tähenduse, vastandina entsüklopeedilisele seletusele, mis kirjeldab eset, nähtust. Entsüklopeedilise ja filoloogilise seletuse vahe paremaks mõistmiseks esitatagu sõna nii entsüklopeedilise kui ka filoloogilise seletusega.

ahven, -a³

Entsüklopeediline seletus.

(*Perca*) ahvenlaste (*Percidae*) sugukonda kuuluva kalaperekonna nimetus. Meil ainus liik: üldiselt tuntud jõe ahven (*Perca fluviatilis*). Esineb peaaegu kogu Euroopa ja suure osa Põhja-Aasia mage- ja riimvetes. («Eesti entsüklopeedia».)

Filoloogiline seletus.

punakate uimedega mageveekala.

Siiski tuleb seletavas sõnaraamatus rakendada ka üksikuid entsüklopeedilise seletuse elemente, näit. terminite seletamisel.

Seletused peavad olema antud selgelt, kokkusurutult, sealjuures aga küllalt täielikult. Seletus ei haara selliseid pisiasju, mis ei ole sõna üldise tähendusega vahetult seotud, vaid avalduvad konkreetse tekstis, milles sõna esineb. Seletustes kasutatakse võimalikult üldtuntud sõnu, mis on stilistiliselt neutraalsed.

Kõige tavalisemaks seletuse tüübiks on kirjeldav seletus. Siin avatakse sõna tähendus koostaja poolt formuleeritud lühikese lause või mõnesõnalise ühendi abil, näit. 'aam' palk lage kandev ning vastasseinu ühendav jäme palk, tala. 'aasta'⁸... 2. a str. ajavahemik, mille jooksul mingi planeet teeb tiiru ümber Päikese. Kirjeldav seletus on põhiline seletuse liik seletavas sõnaraamatus. Seletus peab olema täpne, võimalikult lühike ja väljendama põhilise, sõna tähenduse tuuma. Igasugune ebatäpsus seletuses, rääkimata juba ebaõigsusest, võib viia sõna olemuse ebatäpsele või vildakale mõistmisele.

Teiseks levinud seletuse tüübiks on sünonüümiline seletus, mis avab seletatava sõna tähenduse talle tähenduselt lähedaste või peaaegu samatähenduslike sõnade kõrvutamise teel: aeglema, ajelda⁹⁹ murd. aega viitma, viivitama, 'aegsasti' varakult. armu tegu v a n. halastus, heategu.

Seletava sõnaraamatu ülesandeks on näidata sünonüümide semantilisi erijooni ja nende erinevaid kasutamiskiirkondi.

Seletamisel kasutatakse ka antonüümie ehk vastand-sõnu, kas kirjeldavat laadi seletuse lõpul, näit. 'aeglane, -se'²³ pikkamööda toimiv v. toimuv, pikaldane; vastands. kiire,

kärmas — või ka ainsa seletusena, näit. **ajakohatu** vastands. **ajakohane**.

Erialaseid termineid seletatakse autoriteetsete teaduslik-tehniliste sõnaraamatute, käsiraamatute või entsüklopeediate põhjal (allikat seletuse juurde ei märgita). Seega saavad terminid lühikese entsüklopeedilise seletuse.

Rea tuletiste puhul, millel on tihe tähenduslik side vastava põhisõnaga, millest nad on tuletatud, kasutatakse nn. **tulenemis-seletusi**. Need ei ava sõna sisu otseselt, vaid märgivad ainult, et antud sõna on tuletis teisest ja on mõistetav vastava tüvisõna tähenduse või tähenduste põhjal, näit. **deminutiivide** puhul: **rakuke(ne)** **demin.** < rakk, samuti **us-tuletiste**, tuletuslike verbide, teo- ja tegijanimede, kesksõnade, **lik-** ja **line-**sõnade, käändumatute omadussõnade jt. puhul.

Ilma seletuseta jäetakse mõned liitsõnad, mille tähendus on täielikult summeeritav liitunud osiste tähendusest, näit. **aadli_perekond**, **abi_andmine** jne.

Mis puutub sõnade stilistilisse iseloomustusse, siis suur osa tänapäeva eesti kirjakeele sõnavarast on oma tarvitamissfääri poolest neutraalne. Kuid neutraalse sfääri kõrval eksisteerivad keeles stilistiliselt piiratud sõnade mitmesugused kihid ja rühmad.

Kõnesolevas sõnaraamatus antakse sõnade stilistiline iseloomustus stilistiliste märgendite abil. Mõnedel juhtudel sisaldab stilistilise iseloomustamise momente ka seletus.

Eesti keele stilistika küsimused on läbi töötamata. Seda tööd tuleb teha paralleelselt seletava sõnaraamatu koostamisega. Keeles on väga palju stiililisi nüansse, üleminekuid. Neid kõiki ei saa sõnaraamat fikseerida. Sõna varustatakse stilistilise märgendiga ainult sel puhul, kui vastav sõna või selle tähendus on selgesti piiratud teatava stilistilise sfääriga. Sõna stilistiline iseloomustus antakse tänapäeva keeletarvitusest lähtudes. Ajaloolist stilistilist ülevaadet ei ole võimalik seletavas sõnaraamatus anda. Rida sõnu, mis alles sajandi vahetusel või hiljemgi olid murdelised, kõnekeelsed, raamatulikud jne., on hiljem tulnud laiemalt tarvitusele ning kaotanud oma stilistilise värvingu. Teised sõnad, vastupidi, lakkasid olemast laialt tarvitatavad, neutraalsed; nende tarvitamissfäär ahenes. Sõnaraamat ei saa neid mitmesuguseid arenemisteid peegeldada.

Kõnekeelset sõnavara (märgend **kõnek.**) iseloomustab asjaolu, et see on pärit suulisest kõnest, rahva kõnekeelest. Selle stiili iseloomustavaiks tunnusteks on teatav sundimatus, väljendusrikkus ja emotsionaalne värving. Sageli on märgatav kallak labasema ja halvustavama väljendusviisi poole. Kõnekeelsetel sõnadel on harilikult neutraalsed sünonüümid: **jahmerdama**⁹¹ **kõnek.** 1. askeldama, sekeldama. .. 2. lobisema, **pa'satski** **kõnek.** pätt, sulii.

Vulgaarset sõnavara (märgend vulg.) kasutatakse kirjakeeles üsna piiratud labase, madala väljendusviisi puhul või vastava iseloomustuse andmiseks. Vulgarismidele on iseloomulik tugev halvustav emotsionaalne värving. Ka vulgarisme seletatakse tavaliselt neutraalsete sünonüümide abil: *larhv*, *larhvi*⁷² vulg. nägu.

Poeetilisest stiili pole leksikograafilisest seisukohast vaja eraldada. Kuigi luulekeel teatavaid sõnu eelistab, ei saa neid siiski lugeda ainuüksi sellesse stiili kuuluvaiks.

Ka lastekeele sõnad (*jänku*, *tuttu* [jääma]) on omaette stilistiliseks grupiks märgitud (märgend lastek.).

Stilistiliste märgenditega varustame ka selliseid ekspressiiv-emotsionaalse värvinguga sõnu nagu naljatlevad sõnad (märgend nalj.): *esku laap*, -laabi⁶⁷ nalj. arst, meedik.

Stilistilised märgendid iseloomustavad sõnu ka nende ajaloolise arengu seisukohalt. Siia kuuluvad vananenud sõnad (märgend van.) ja ajaloolised sõnad (märgend aj.).²¹ Ajaloolistel sõnadel ei ole neutraalseid sünonüüme. Neile tuleb anda kirjeldav seletus: *abi_tegu* aj. täiendav tegu mõisale päris- ja teoorjuse ajal.

Uudissõnu omaette stilistilise kategooriana seletavas sõnaraamatus ei eristata. Tänapäeval tungivad uudissõnad nii kiiresti rahvalikku kõnekeelde, et uudissõna kui teatavate tunnustega stilistilise kategooria staadiumi ei ole märgatagi (kas või sõna *sputnik!*).

Stilistilise kategooriana tuleb kirjakeele seisukohast vaadelda ka *murdesõnu* (märgend *murd.*). Murdesõna on oma murdelise iseloomu tõttu stilistiliselt piiratud. Sõna *sisask* ei saa alati asendada sõna *ööbik*, sõna *ürgama* ei saa igal pool kasutada sõna *agama* asemel jne.

Omaette stilistilise kategooria moodustab ka terminoloogia. Vene keele uus seletav sõnaraamat (17-köiteline alates 4-ndast köitest) varustab sellest lähtudes terminid ühtse stilistilise märgendiga *снeу*. Kuid terminoloogia stilistiline kategooria on sisuliselt väga mitmekesine. Siia kuuluvad kõigi teaduste ja tehnika harude terminid. Praktika seisukohast on tähtis ära märkida, missugusele teaduse või tehnika alale üks või teine termin kuulub. Nii hakatakse meie seletavas sõnaraamatus kasutama stilistiliste märgendite funktsioonis vastavaid erialasid tähistavaid lühendeid, näit. *anat.* = anatoomia, *arheol.* = arheoloogia, *filos.* = filosoofia, *lgv.* = lingvistika, keeleteadus. Need märgendid on ühtlasi kõik stilistilised, osutades, et terminid on oma kasutamissfäärilt piiratud, mitteneutraalsed. Juhtumeil, kus termin on kasutusel mitmel erialal, või kui vastava

²¹ Märgend aj. tähistab lisaks sellele ka ajalugu, s. t. ajaloolaseid oskussõnu.

spetsiaalala märgendit sõnaraamatus ei kasutata, pannakse stilistiline märgend term. (= terminoloogiline), mis näitab ära sõna stilistilise piiratuduse, kuid ei viita erialale, kus seda kasutatakse: **abiellumus**, -e²⁶ term. abiellumise sagedust näitav arv statistikas; **pime meetod** term. masinakirja õppimise ja kirjutamise viis, mille puhul kirjutaja ei vaata klahvistikule.

Piltlikku, ülekantud tähendust osutab märgend piltl. Sõnade varustamisel selle märgendiga tuleb silmas pidada, kas teatava tähenduse või tähendusvarjundi ülekantus on täiesti üldine ja juurdunud. Mõnikord on piltlikkus, ülekantus juhuslik, ainult ühe autori keeletarvituses täheldatav.

Sõna tähendus avatakse sõnaraamatus seletuste abil. Seletustele järgnevad illustratsioonid — tsitaadid ja väljendid. Illustratiivse materjali ülesandeks on avada sõna tähendus sügavamalt, veenvamalt, sõnameistritele toetudes. Illustratiivne materjal on täiendavaks vahendiks sõna tähenduslikul iseloomustamisel. Ühtlasi näitab see ära ka sõna kasutamise sfääri, tüüpilise leksi-kaalse ümbruse, kinnitades sellega sõnale antud stilistilist iseloomustust.

Illustratiivne materjal jaguneb tsitaatideks ja väljenditeks. Väljendiks nimetame siin sellist illustratiivset näidet, mis on moodustatud sõnaartikli koostaja enda poolt.

Tsitaate valitakse mitmesuguseist allikaist. Kõige olulisemaks tsitaatide allikaks on ilukirjandus, eriti eesti klassika ja eesti nõukogude kirjandus. Kuid peale ilukirjanduse valitakse tsitaate ka ühiskondlik-poliitilisest, teaduslikust ja populaarteaduslikust kirjandusest, ajakirjandusest, memuaarteostest ja eesti kultuuritegelaste kirjavahetustest.

Üldiselt valitakse tsitaate eesti algupärastest teostest ja kirjutistest. Tõlketeostest võetakse tsitaate ainult erandjuhtumil. Siia kuuluvad kõigepealt tsitaadid marksismi-leninismi klassikute teoste tõlgetest. Tõlgitud ilukirjanduslikest teostest valitakse tsitaate siis, kui on vaja illustreerida mõne teise rahva elu-olu iseloomustavat sõna. Sel juhtumil on otstarbekas tuua näiteid vastava rahva kirjandusteoste tõlgetest, näit. sõnade *torpar*, *nimismees* puhul tsitaadid soome kirjandusteostest, sõnade *ataman*, *strelets* jne. puhul tsitaadid vene kirjandusteostest jne. Erandjuhtumil võib tõlketeostest tsitaate valida ka muude sõnade illustreerimiseks, kuid ikkagi ainult väljapaistvate kirjanike või meie olustikku käsitlevate teoste (näit. A. Kalda eestiaineliste teoste) puhul. Tuleb silmas pidada, et tõlge, kust tsitaat valitakse, oleks sisuliselt ja keeleliselt laitmatu. Peamiselt tulevad kõne alla tsitaadid meie tuntud sõnameistrite tõlgetest.

Illustratiivse materjali teise põhiliigi moodustavad väljendid. Väljend kujutab endast lühikest, tavaliselt paari-kolmesõnalist ühendit. Ainult väljendeid on otstarbekas anda kõige tavalisemate sõnade kõige harilikumate tähenduste juures. Näiteks sõnade

laud, tool, hobune, inimene põhitähenduste illustreerimine kirjan-
duslike näidetega oleks tarbetu. Siin piisab tähenduse illustreeri-
miseks mõnest väljendist.

Väljendite abil on võimalik ära näidata tüüpilisemad vabad
sõnaühendid, milles seletatav sõna tekstis esineb. Loomulikult ei
saa loetleda kõiki selliseid ühendeid, neist saab anda valiku kõige
tuntumaid ning iseloomustavamaid, näit. sõna *ajama* 2. tähen-
duse (rääkima, kõnelema) puhul antakse sellised väljendid nagu:
Juttu, nalja, loba, plära, lori, rumalusi ajama. Mis sa ajad?

Praktilises töös osutub vahel vajalikuks kasutada väljendeid
neil juhtumel, kui kirjakeele kartoteegis ei leidu mõne sõna illust-
reerimiseks sobivat tsitaati. Mõnikord on teatava sõna või tähen-
duse kohta kartoteegis üsna rohkesti sedeleid, kuid ükski neist ei
vasta täiel määral tsitaadile esitatavaile nõuetele. Sel puhul võib
sõnaraamatu koostaja moodustada ise kas mõnesõnalise või vaja-
duse korral ka lauselise väljendi. Tuleb silmas pidada, et nii
mõnesõnalised kui ka lauselised väljendid moodustatakse ikkagi
kartoteegis leiduva materjali baasil. Omast peast konstrueeritud
väljendi, eriti pikema lauselise väljendi kasutamine ei ole lubatud.

Tähenduste või tähendusvarjundite illustreerimisel tuuakse nii
väljendeid kui ka tsitaate. Illustratiivne materjal algab väljendi-
tega. Väljenditele järgnevad pärast eraldusmärgi tsitaadid. Väl-
jendite arv ei ole rangelt piiratud. Kui sõna teatavas tähenduses
esineb paljudes ühendites, tuleb väljendeidki anda rohkesti. Väl-
jendeid sisaldab tulevane eesti keele seletav sõnaraamat tunduvalt
rohkem kui viimased vene keele seletavad sõnaraamatud. Selles
osas võetakse eeskuju soome seletavast sõnaraamatust. Väljendite
abil illustreerimine on paindlik ja ökonoomne, võtab hoopis vähem
ruumi kui vastava arvu tsitaatide esitamine. Kuid meie sõnaraama-
tus ei minda siiski ka teise äärmusse — ainult väljenditega illust-
reerimisele.²²

Kõige tähtsamaks ning autoriteetsemaks illustratiivseks mater-
jaliks on seletavas sõnaraamatus tsitaadid. Nendega illustreeri-
mine on üks nõukogude leksikograafia põhinõudeid seletava sõna-
raamatu kohta. Seda peab silmas ka meie sõnaraamat. Siiski on
meil tsitaatide arv tunduvalt vähem kui kaasaegseis vene seleta-
vais sõnaraamatuis. Nende arvel on hoopis suurem väljendite
hulk. Üldiselt ei esitata ühe tähenduse kohta rohkem kui üks kuni
kaks tsitaati. Ainult erilise vajaduse korral võib seda arvu suu-
rendada. Siin tulevad kõne alla juhtumid, kus tähenduse või selle
varjundi piirides esineb süntaktiliselt eripäraseid väljendusviise,
erinevaid stilistilisi varjundeid jne. Kui tähendust illustreeritakse
kahe või rohkema arvu tsitaatidega, on soovitatav, et tsitaadid olek-

²² «Nykysuomen sanakirja» annab illustratsioonidena põhiliselt väljendeid.
Tsitaatidega illustreeritakse ainult kirjanike isikupäraseid tarvitamisviise, samuti
piltlikke, rahvapäraseid või muidu eripäraseid varjundeid. (Vt. «Nykysuomen
sanakirja» I, Alkusanat, lk. VI.)

sid võetud teostest, mis kuuluvad erinevasse perioodi, näit. üks tsitaat eesti klassikast, teine tänapäeva nõukogude kirjandusest jne. Tsitaat peab olema ideoloogiliselt laitmatu. Ta ei tohi olla laiialiguv, ähmane.

Varasemaist teostest võetud tsitaate tuleb real juhtumeil redigeerida. Seletava sõnaraamatu illustratsioonide keeles ei tohi olla olulisi kõrvalekaldumisi tänapäeva õigekeelsuse normidest. Eesti kirjakeel on möödunud sajandi lõpust tänaseni läbi teinud tohutu arenemise. On loomulik, et mineviku teoste uusväljaannetes nende keelt redigeeritakse, viiakse vastavusse tänapäeva õigekeelsuse nõuetega. Sedasama tuleb teha ka mineviku teostest võetud tsitaatidega. Tsitaatide redigeerimisel ei või talitada juhuslikult, oma suva järgi. Siin tuleb järgida teadusliku tekstoloogia nõudeid, mille alusel ilmuvad meie klassikute teoste teaduslikud väljaanded. Siin on möödapääsematu leksikograafide ja tekstoloogide koostöö.

Redigeerimise üksikasjalik nomenklatuur ei ole veel välja kujunenud. Rida küsimusi tuleb lahendada jooksvalt nende üleskerkimise korral. Mineviku autorite keelepruuki on vaja parandada, kuid mitte äärmise rangusega. Ei tule teha nn. sügavredigeerimist.

Julgesti võib parandada interpunktsiooni, kui see on vastuolus tänapäeva interpunktsioonireeglitega. Samuti tuleb parandada puhtortograafilisi eripärasusi. Õigekirjutuslikult peab tsitaadi tekst olema alati täielikus kooskõlas tänapäeva ortograafiaga. Omaaegsed *-ste* ja *-mine*-määrsõnad parandatakse tänapäevasteks vormideks *-sti* ja *-mini*, näit. *ilusaste* > *ilusasti*, *paremine* > *paremini*. Kokku- ja lahkukirjutamise alal tuleb parandada tänapäeva reeglitega ilmselt vastuolus olevad juhtumid. Kui aga kokku- ja lahkukirjutamise alal on olemas mõlemad võimalused, siis jäetakse autori tarvitamisviis. Analoogiliselt tuleb vaadelda nominatiivse ja genitiivse liitumise juhtumeid. Siin peab olema parandustega juba üsna ettevaatlik.

*

Sõnaraamatu ja sõnaartikli struktuuri küsimused nõuaksid omaette kirjutist. Käesolevas töös puudutatagu neid möödaminnes vaid niipalju, kui on vaja juurdelisatud sõnaartikli *asi*, tema tuletiste ja liitsõnade mõistmiseks.

Sõnastik koosneb tähestikuliselt järjestatud märksõnadest ja nende juurde kuuluvatest sõnaartiklitest. Välditakse pesasüsteemi, s. t. iga sõna võetakse sõnaraamatusse omaette märksõnana. Igale märksõnana antud käänd- ja pöörd sõnale lisatakse mõned vajalikud vormid ning tüüpsõna number. Kasutatakse sama sõnatüübitikku, mis esineb VÕS-is ja ÕS-is.

Sõna tähendused nummerdatakse araabia numbrites, tähendusvarjundid eraldatakse paralleelidega (||), sõna tarvitamisjuhtumid kui tähendusvarjundist veelgi vähemad semantilise liigenduse

üksused eraldatakse tähendusest või tähendusvarjundist püstjoo-
nega (|). Tulenemisseletuses kasutatakse märki <, mis näitab, et
märgile eelnev sõna tuleneb märgile järgnevast sõnast. Tsitaate
eraldab väljenditest ristkülik (□). Kui tsitaati on lühendatud, siis
tähistatakse väljajäetud osa kahe punktiga. Koostaja poolt tsitaatidele
juurdelisatud selgitav(ad) sõna(d) pannakse nurksulgudesse.

Rombi (◇) järel esitatakse idiomaaatilised väljendid, fraseoloogilised
ühendid ja muud kindlaks kujunenud sõnaühendid, millel on seletust vajav omaette tähendus. Fraseoloogiline väljend paigutatakse tema sisust olenevalt kas tähenduse või tähendusvarjundi juurde. Idiomaatilised väljendid, mis oma tähenduselt ei mahu sõna ühegi tähenduse ega tähendusvarjundi alla, antakse sõnaartikli lõpus taandreaga algavas tekstiosas rombi järel.

Sõnaartiklis loetletakse ka liitsõnu, mille põhisõnaks on käsitletav märksõna. Liitsõnad paigutatakse kas sõna iga tähenduse käsitlemise lõppu või kogu sõnaartikli lõppu fraseoloogiliste väljendite järel.

LÜHENDID.

filos. = filosoofia	määrs. = mäarsõna
haril. = harilikult	nimis. = nimisõna
kõnek. = kõnekeelne	omds. = omadussõna
liits. = liitsõna	van. = vananenud
mitm. = mitmuslik	

asi; asja, 'asja; m. os. asju, m. siss. 'asjadesse e. asjusse⁷⁷. 1. iga-
sugune üksik ese (haril. inimese igapäevase eluga, tööga seotud).
*Iga asi kulub tarvitamisel. Tahaksin emale sünnipäevaks mõnd
asja osta.* □ *Hommikul oli sellepärast palju asju kaasa võtta:
oherd, kirves, pussnuga, mahlakapp ja pudelid, kartulid, kaalikad,
silgud ja leib, peale selle püssid ja jahiriistad, piip ning tubakas.*
Soar. | haril. mitm. (mööbliesemete, mänguasjade, toidunõude,
riietusesemete, tööriistade kohta). *Algas kolimine; asju kanti kor-
terist välja. Laps mängis päevad läbi oma asjadega. Leida aitas
emal lauda kraamida ja asju pesta.* □ *Peremehelt saab ta uued
saapad ja mütsi, .. pintsaku ja püksid .. palitu ja kindad. Saadud
asjadest on veidral mehikesel nii hea meel.* Luts. ◇ *Asjad
kotti* (millegi lõpetamise, lahkumise puhul) vrd. pillid kotti. ||
filos., haril., mitm. väljaspool meie teadvust eksisteeriv objek-
tiivse maailma ese, nähtus. *Asjad on olemas sõltumatult meie tead-
vusest, sõltumatult meie aistingust, väljaspool meid ..* Lenin. ◇
Asi ise eneses 'teadvusest sõltumatu, kuid absoluutselt mitte-
tunnetatav ese, nähtus (Kant'i filosoofias)'. Liits. ehte-, ilu-,
mängu-, tarbe-, väärtasi.

2. küsimus, nähtus, lugu, asjaolu. *Asi on selge, otsustatud. On
asju, millest ei räägita. Tõsine asi. Tühine asi. See on teine asi.*
Asi ei ole nii lihtne. Sündis asju, mis sundisid homsele päevale mõt-

lema. Kodus oli asi teistel juba teada. Võiksin teile toredaid asju rääkida. Sõprus on kuldaväärt asi. Töö on meil au ja kuulsuse asi. □ Ta ei mõistnud pooli asju, mida räägiti, ega saanud aru sõja keerdkäikudest. Tuglas. Aga üks seni teadmata ja tundmata asi pani siiski tütarlapse südame kohkuma: kuldlõngal ei olnud enam endist hiilgust. Kreutzwald. Igale poole sigines hunte ja jahiloomadega jäi asi üsna räbalaks. Sinkel. On siiski asju, mis pole Saksa maal muutunud. Näiteks korralikkus, kord ja puhtus. Näiteks nende põllud ja külad. Promet, Parve. ◇ *A si a n t s ~ n u d i ~ t a h e ~ t e h t u d ~ v a s k* vt. ants, nudi, tahe, tegema, vask. || kohtuasi. Asi läks kohtusse. □ Läksid koos rahukohtusse, asi tuli ette ja solvaja sai kolm päeva. Smuul. *L i i t s.* au-, era-, häbi-, ise-, kohtu-, lõbu-, maitse-, moe-, nalja-, patu-, pisi-, tõsi-, tüliasi; haril. *m i t m.* raha-, riigi-, sise-, südame-, usu-, üksikasjad.

3. tehtav v. toimetatav töö, toimetus, täidetav kohustus, ülesanne. Nüüd on asjad nii kaugel, et sõit võib alata. Asju ajama. Üks tee, kaks asja. Kui muud asjad õiendatud, siis vaja sauna minna. Nii kui ta koju jõudis, kohe esimene asi — viiul kätte. □ Lõpuks tõusti ja pikkamisi, tõttamata asuti asja juurde: kõis pingutati kõve-mini, seati valmis kahest latist seotud hark. Tooming. . . parem õiendame ise asja. Läksime siis väljale, jagasime maa ära, panime kupitsad üles: vaata, Jaak, see saab sulle, aga see, Märt, sinule. . . Tuglas. | omastavaga: kellegi ülesanne, kohustus, töö, mure. Inglise lastel pole ju eesti vabrikuid vaja. Aga meie asi on panna need korstnad suitsema iseenda jaoks, oma rahva jaoks. Parve. On neid, kelle asi on ajalugu õppida, ja ka neid, kelle asi on ajalugu teha. M. Raud. || üritus, ettevõte. Võitleb õige asja eest. □ Venemaa töörahva revolutsioon on kogu maailma töörahva ühine asi! Kingissepp. || kaasaütlevaga: tegu, tegemine. Mul pole sinuga asja. □ Ei olnud peremehel asja poisi magamispaiga puhtusega, talle oli tähtis see, et valmiskaup klaaskapis säraks. . . Kimm. ◇ *L a s t e ~ n a i s t e* jne. *a s i* 'lastele, naistele jne. omane'. Vanainimese asi, sees on valud, ei või kuiva ega märga sisse võtta. . . Tammsaare. *P o l e s i n u ~ t e m a* jne. *a s i* 'ei puutu sinusse, temasse jne.'. Ma võin lastele saata, mis tahan, see pole sinu asi. Vilde.

4. põhjus. Eestlastel on asja oma kirjanduse tuleviku pärast tõsisest mures olla. Vilde. «Noh, mis sind siis nii kaua aja tagant siia ajas,» ütles Rein Eevile, «oli asja ka või?» Tammsaare. ◇ *A s j a e e s, t e i s t t a g a* 'põhjusest'. Pilved logelevad muudkui siinsamas ringi, asja ees, teist taga, ja hakkavad lausa igavusest meile kaela tilkuma. Tuglas. *A s j a t e g e m a* 'otsima põhjust millekski'. Jaan parandas aeda, isa nokitses kuuri all hõõvelpingi juures, ja Karl tegi isa juurde asja. Viiding.

5. haril. *m i t m.* olukord, lood. Ka oli kindel, et kui ta neid [kübarat ja kleiti] mitte ei saa, siis seltskond ainukese järelduse teeb: härra Hartvig Seeströhmil asjad on halvad, tema naine närutab. Tammsaare. Kas ma ei ütelnud! Antsuga pole asjad hästi. Kui

ta senini pole koju ilmunud, siis ei jää muud kui minna laanetele vaatama. Vahtra. ◇ *Asjad sedasi sedaviisi* 'rase'. Nojah, mine kisu oma havannat siis koridoris... See korrektorgi — noor naisterahvas, võib-olla on asjad sedasi. Siis hakkab suitsuving südame peale... Maasik. *Asjad ühel pool* 'asjad korras, olukord v. vahekord selgunud, välja kujunenud'. Nõnda olid siis asjad [Otiga] Elli arvates ühel pool.. Aga Oti süda polnud nii lihtne ja kindel kui Ellil. Tammsaare.

6. midagi olulist, kasulikku, head. Lastest pole veel asja töö juures. Pole tast asja kõnet pidama. Mu tervis ei ole suurem asi. Oige mul asi, mille pärast muretseda. Kui paremat ei saa, siis asi seegi. □ *Sul on pea otsas, poiss, mitte vesiroosi nupp. Sellega jõuad sa kaugele.. Sinust saab asja.* Roht. «Kas see on ka asi talu?» — «Tore koht, just järve kaldal..» Mändmets. ◇ *Mees ~ jutt jne. või asi!* 'mehest, jutust jne. pole asja'.

7. teos (kirjanduse, kunsti, teaduse alalt). Mängiti toredaid asju; üks popurrii oli — ma ütlen: lihtsalt vaimustav! Sillaots. Ma ei ole neid asju [Plehhhanovi, Bebeli teoseid] lugenud, Marxi-Engel-sit ammugi mitte. Metsanurk.

8. kōnek. loomulik vajadus. Opman ees ja opman taga! Ilma opmani loata ei tohi enam oma asjalegi minna! Vilde. Võiks ses linnas sedagi ära märkida, et mehed siin oma asju tihti üsna muretult otseteed kanalisse õiendavad. Semper.

asi_tõend midagi tõendav, millegi tõendiks olev asi. Salakortest viidi ära pörandaalune kirjandus, relvad jne., et sissekukkumise korral poleks asitõendeid. □ Saare [Islandi] vanemast ajaloost on maailmale asitõendina jäänud maailmakuulsad islandi saagad. Beekmann.

asja_ajaja mitmesuguseid ülesandeid täitev kantseleitöötaja, ametnik. Iga niisugune mürin [ukse kinnilöömine] märkis ühe usina ametniku päralejõudmist. Tulid masinakirjutajad, registraatorid, asjaajajad.. Mardikas. ◇ *Diplomaatiline asja-ajaja* 'suursaadikust, saadikust madalam diplomaatiline esindaja, chargé d'affaires'.

asja_ajamine toimetus, asjatalitus, eriti ametiasutuses. Tal oli linnas asjaajamist. Kohtulik asjaajamine. □ Nõuti, et õpetamine rahvakoolides, samuti asjaajamine ametiasutustes ja kohtutes toimuks eesti keeles. Moosberg. «Praegu on ühes toas terve asjaajamine: punanurk, koosolekute ruum, kontor ja kunstiline isetegevus», seletasid nad [noored] tõsiselt. J. Raudsepp.

asja_armastaja isik, kes mitte elukutselisena, vaid huvist asja vastu millegagi tegeleb, diletant. Tuntud meistrite kõrval on meil eksliibriseid loonud ka asjaarmastajad. Asjaarmastajate näite-truppidest hakkasid kujunema esimesed kutselised teatrid. □ Kuid igatahes polnud seal [eesti vanema põlvkonna kirjanike hulgas] ühtegi, keda oleks võinud nimetada ameti poolest kirjanikuks. Siin võis toimida ainult asjaarmastajana, muu töö kõrval, oma aja

ning energia ülejäägi ulatuses. Tuglas. | (omadussõnalise täiendina). Asjaarmastaja näitleja, kunstnik.

asjaarmastaja^{lik}, -iku, -ikku⁸² asjaarmastajale omane.

asjaarmastaja^{likkus}, -e²⁵ nimis < asjaarmastajalik.

asjaarmastus huvi asja vastu, asjaarmastajalik tegevus.

asjaarmastus^{lik} o m d s. < asjaarmastus.

asjahuviline asjast, küsimusest huvitatu. Palutakse kõiki asjahuvilisi koosolekust osa võtta. □ Neli köidet «Eesti mütoloogiat» pakuvad veel tänapäeval asjahuvilisele tohutu hulga andmeid rahva muistsete uskumuste ja kommete alalt. Tampere.

asjakohane vastav, sobiv. Ütleb, et peab ju peremees ometi teadma, mis inimesed ta majas elavad, et politsei käib neid küsimas, asjakohased paberid kaasas... M. Raud. Kui ka Tõllu ettevõtteid alati kõige asjakohasemaiks ei või nimetada, — terav vaim jõuaks paremate abinõude varal ehk kergemini eesmärgile, — ei avalda Tõll ometi säärast vaimukehvust kui Kalevipoeg... Eisen.

asjakord v a n. olukord. Vanaeit oli öösel koju tulnud. Hommikul tупpa astudes mõistis ta silmapilk, kuidas asjakord õigelt teelt oli läinud. Kreutzwald.

asjakäik sündmuste käik, lugu. Toas Maret päris Tiinalt aru, mis aida juures õieti sündinud, ja see katsus asjakäiku jutustada. Tammsaare.

asjalik, -iku, -ikku⁸² 1. otstarbekohane, tegelikkust arvestav, tegelikkusest lähtuv, praktilist külge käsitlev. Asjalik ettepanek, inimene, muudatus, küsimus, arutelu, sõnavõtt. Koostöö asjaliku pinnal. || objektiivne, õiglane, hästi põhjendatud. Asjalik kriitika. || asjakohane, sobiv. Asjalik võrdlus, jutt.

2. ametlik-tõsine, mitteemotsionaalne. Asjaliku näoga. Asjalik meeoleu. □ «Kiire» kolhoosi agronoomi Liina Kullami vahekord esimees Andres Paaliga oli asjalik — nad ei tülitsenud ega sõbrutsenud. Tooming.

asjalikkus, -e²⁵ nimis. < asjalik. Stjuuardessid aga serveerivad argipäevase asjalikkusega kohvi. Mis neil viga! Neile on see tavalise TU-104 tavaline reis Moskvast Kopenhaageni. Beekmann.

asjalikult m ä ä r s. < asjalik. Harju esitama oma tähelepanekuid asjalikult, jätta ära kõik, mis pole oluline, pikemalt räägi ainult sellest, mis võib ka koosolijaid huvitada. Piik. Tema vaatas asjale asjalikult, mitte mööduvate tundmuste värvilise prilli läbi. Tammsaare.

asjaline, -se²⁴ asjamees. No katsu nüüd asjalist! Tema tuleb mind õige vannutama. Kas häbi ei ole ka? Rutoff. Läksin ma töökojast koju millal tahes — ikka istus tema seal ees nagu asjaline. Luts. || tegija, korraldaja, juhtija. Aga suri Krõõt, ja seitsaadik on ka Vargamäe elu lõrris. Nüüd tuli Maret, aga temal pole õiget meest, õiget Vargamäe peremeest. Ainult lapsed, kui need ükskord asjaliseks saavad, jah, kui lapsed ükskord!... Tammsaare.

asja_lugu olukord, asjaolud. Kustav Malts oli asjaloo kodumaa meestele värvimata valguses ette kandnud ja püüdis Krimmi asu-mise mõtet lõpuks äraagi laita. Vilde.

asja_mees k ò n e k. ametimees, (tähtis) tegelane. Aga sellest ajast, kui ta laskis end valida vallavanemaks ja hakkas suureks asjameheks meiereis, nihkus kõik allamäge. Luts. . . temast [Katku Villust] pidi saama kooliõpetaja või kirjutajahärra, ükski ei tead-nud kindlasti, mis asjamees Villust õige pidi saama. Tammsaare. Õige mul asjamees, alles sai poisikese-seisusest välja, juba tahab teistest targem olla. Vellend.

asjandus, -e ²⁵ 1. asi (asjad), värk. Autost väljub . . keegi vanem saroprille kandeav meesterahvas, mingisugune imelik kohvritaoline asjandus käes. Arst. Kahas. Kui Metsade pliiit juba mitu nädalat paigal oli seisnud ja ükski äpardus teda polnud tabanud, tuli Sem-jon Gustavi jutule . . «Kas sa, naabrimees, ei teeks meiegi tuppa niisuguse asjanduse . . » Rängel.

2. ala, küsimused. Kui juba arvutus, maateadus ja muu ilmalik asjandus päevakorrale jõudis, läks meel lahendamaks. H. Raudsepp. Liits. mere-, sõjaasjandus.

asja_olu fakt, seik. Ainult asjaolu, et Inglise laevastik viibis reidil, hoidis ära tööliste ülestõusu Tallinnas. Liebman. | mitm. olukord, asjalugu. Asjaolud kujunesid lõpuks ikkagi nii, et Jaan saadeti linna varjupaika. Parijõgi. Pulmadeni on ligi nädal. Kas selle aja jooksul ei võiks asjaolud muutuda? H. Raudsepp.

asja_omane 1. o m d s. asjasse puutuv, vastav. Mul pole asja-omaseid andmeid praegu käepärast. □ Jah, 1888. a. esitatakse Hurda kandidatuur koguni abipresidendi kohale, küsimata sellest, kas asjaomane isik on seltsi liige või mitte! Tuglas.

2. n i m i s. see, kellesse asi puutub. «. . Tulgu meie kampa . . Olgu ta [koer], ütleme, eruseersant Kolumbus.» Asjaomane ise lipu-tas selle peale sõbralikult saba. E. Raud.

asja_osaline millestki osavõtja, asjasse pühendatu. Jaan kokkus. Kas siis teda ka kahtlustatakse varguses? Kas juhataja tõesti arvab, et tema oli asjaosaline? Parijõgi. Sõjasaladust ei tohi öelda isalegi. Kui ei tea parooli — tähendab, ei ole asjaosaline. Vaidlo.

asja_seis v a n. olukord. Meil on küll juba näitemäng, aga see kõnnib lapsekingades . . Mis põhjused sellel kahetsemiseväärt asja-seisul on, . . seda teab igaüks ise . . Vilde.

asjata 1. m ä ä r s. ilmaaegu, tarbetult, põhjusetu, tulemusteta. Tummalt, sirgelt, kangelt sammus Võllamäe Päärn nendest mööda. Mitte asjata ei kutsutud seda meest kangekaelsete kuningaks. Vilde. Küllap tahtis õmbleja jälle kord uputada oma igatsust pude-lisse. Asjata! Ei mahu nii suur igatsus pisikesse pudelisse. Kibu-vits.

2. k ò n e k., o m d s. asjatu. Asjata vaev, lootus.

asja_talitus asjatoimetus. Kas sul siin koduski tegemist või asja-

talitusi vähe? Aitad vanamehel tänavat pühkida, lööd mulle kaevust vett, tood puid — eks sinu jalatäied ka midagi maksa ... Parijõgi.

asja_toimetaja v a n. asjaajaja. Aprillikuu lõpul 1908 pöörasin ma «Noor-Eesti» kirjastuse Tartu asjatoimetaja härra Bernhard Linde poole kirjaliku küsimusega .. Vilde.

asja_toimetus tegevus, asjaajamine, asjatalitus. Minnes koh- tusse või ka muidu asjatoimetuse pärast saksa ette, on isaisad võt- nud kaasa veel mitmeid maagilise tähendusega kaitsevahendeid .. Viidalepp.

asjatu² ilmaaegne, tarbetu, tulemusteta. Olin asjatust ootami- sest tüdinud. Kõik katsed teda rahustada olid asjatud. Ärge raisake oma aega asjatu lobisemisega.

asjatult asjata (l. täh.).

asja_tundja isik, kes teat. küsimuses, teat. alal on kodus, seda hästi tunneb, spetsialist; v a s t a n d s. võhik. Paljuke me koh- tame peeni asjatundjaid, kes ainsa pilguga oskavad ehtsaid imitat- sioonidest eraldada ... Tooming. Vanaisa oli asjatundja hobuste alal, kasvatas neid müügiks ja päristas pisitasa. Leberecht.

asja_tundlik asja, küsimust hästi tundev; v a s t a n d s. võhik- lik. Asjatundlik inimene, hinnang.

asja_tundlikkus n i m i s. < asjatundlik. Autorite asjatundlikku- ses Elsa ei kahelnud; lood tundusid igati targad. Rannet.

asja_tundlikult m ä ä r s. < asjatundlik.

asja_tundmatu mitteasjatundlik, võhiklik. Kuid tsaari sõjavägi ei olnud sõjaks ette valmistatud, tema eesotsas olid nürimeelsed ja asjatundmatud kindralid (näiteks Kuropatkin) ja admiralid (näi- teks Rožestvenski). NLKP ajalugu.

asja_tundmatult m ä ä r s. < asjatundmatu.

asja_tundmatus n i m i s. < asjatundmatu.

asja_tundmine asjatundlikkus. Sulased ja tüdrukud on tal tööl, ja kui ta neid juhatab, siis teeb ta seda asjatundmisega, mis mingi- sugust kõrvalekaldumist ei luba. Mändmets.

asja_õiendus asjatoimetus, asjatalitus. Juta Lepassaar elas oma kodule. Ta polnud harjunud asjaõiendustega, linnaskäimistega, sekeldustega ametiasutistes. Viiding.

EESTI RAHVAKEELE SÕNARAAMATUST

A. UNIVERE

Elava kõnekeele fikseerimine tema mitmekesistes avaldusvormides on tänapäeva dialektoloogia aktuaalsemaid probleeme. Murdesõnavara talletamine ja avaldamine eri tüüpi sõnastikena on praegu kõikjal päevakorral. Vene keele alal kogutakse intensiivselt üksikute murrakute sõnavara ja kavatsetakse trükkida eri murrakute kohalikke sõnastikke. Meil on teoksil kõiki eesti murdeid haa-rava sõnaraamatu eeltööd. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi keeleuurimise sektori tööplaanis seisab instituudi asutamisest saadik keskse ülesandena «Eesti rahvakeele sõnaraamat», mille tööetappidest hakkab üks lõpule jõudma: 1962. a. valmib põhiliselt sõnastiku kartoteek. Sama aasta tähistab ka sõnastiku materjalide süstemaatilise kogumise alguse 40 aasta juubelit; murdesõnaraamatu avaldamise idee on veelgi vanem.

Kui käesoleva sajandi esimesel kümnendil tekkis kavatsus välja anda eesti murrete sõnaraamat, saatis Eesti Kirjanduse Selts mõned üliõpilased selle sõnastiku jaoks materjali koguma. Kahjuks oli sel üritusel vähe tulemusi, sest kogujaid oli napilt, pealegi katkestas Esimene maailmasõda kogu ettevõtte. Töö sai hoogu alles 1922. a., kui Akadeemiline Emakeele Selts asus koguma murdesõnavara süstemaatiliselt, teatud plaani alusel, ette kindlaks-määratud kohtadest, kusjuures küsitlusvahendiks otsustati võtta F. J. Wiedemanni «Eesti-saksa sõnaraamatu» teine või kolmas trükk.¹ Esialgse kava kohaselt valitud 30 küsitluspunktile kogu eesti keele alalt lisandus 1937. a. veel seitse uut punkti. Nii loodeti saada leksikaalseid rikkusi enam-vähem ammendavad sõnastikud 37 murrakust. Neile kogudele täienduseks talletati murdesõnavara ka teiste küsitlusvahendite abil, nagu «Lisasõnastikud», mis sisaldasid Wiedemanni sõnaraamatus puuduvaid sõnu, ja mõistealased kavad, kus küsimused rühmitusid ainealade järgi teatud teemade

¹ Dr. F. J. W i e d e m a n n, Eesti-Saksa Sõnaraamat. Kolmas muutmatu trükk teisest, dr. Jakob Hurt'i pool redigeeritud väljaandest. Sissejuhatusega varustanud Albert Saareste. Tartus 1923.

ümber. Teise maailmasõjaga katkes Akadeemilise Emakeele Seltsi tegevus ja murdeainestiku kogumine. Küsitlemine Wiedemanni sõnaraamatu järgi oli pooleli 5 kohas, mujal oli sõnavara kogumine juba lõpule viidud. Vaatamata oma piiratud ainelistele võimalustele oli Akadeemiline Emakeele Selts siiski suutnud tänu heale organiseerimisele koguda üle 800 000 sedeli murrete sõnavara.

Kui 1947. a. asutati Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, päris see Akadeemiliselt Emakeele Seltsilt suhteliselt suured murdekogud, kuid ka pooleli jäänud ülesande. See tuli lahendada juba uutel alustel, vastavalt nõukogude keeleteaduse põhimõtetele. «Eesti rahvakeele sõnaraamat» võeti instituudi tööplaani. Sotsialistliku korra tingimustes olid töö teostamise võimalused põhjalikult muutunud. Nüüd oli piisavalt materiaalseid ressursse ja leidis ka tööjõudu, kuigi väheste kogemustega. Kõigepealt oli tarvis kiiresti lõpetada murdeainestiku kogumine Wiedemanni sõnaraamatu põhjal. 1949. a. jõuti sellega lõpule. Keele ja Kirjanduse Instituudi fondides säilitati nüüd peale muu keeleainestiku 37 murrakusõnastikku suurusega à 7000—63 000 sedelit. Need sõnastikud moodustavad põhilise materjali «Eesti rahvakeele sõnaraamatu» koostamisel.

Paralleelselt murdekogumisega jätkati kogutud sõnavara kopeerimist, millega oli algust tehtud juba sõjapäevil. Kogumise lõpetamise ajaks olid juba kõik põhilised sõnavarakogud ümber kirjutatud tähestiku esimeste tähtede piirides. Siis hakati neid koopiaid vähehaaval ühendama eesti murrete sõnavara üldkartoteegiks, millest pidi kujunema tulevase sõnastiku käsikirja alus. Tähestiku järgnevate tähtede osas kestis põhikogude sõnavara väljasedeldamine ja üldkartoteeki liitmine pidevalt käesoleva aastani.

Võidakse küsida, milleks kopeerida, kui materjal on kogutud spetsiaalselt sõnastiku jaoks. Siiski, sõjaolukorras murdekogude säilitamise huvides alustatud kopeerimine osutus hiljem paratamatuks ka sõnastikutöö seisukohalt. Põhilised materjalid «Eesti rahvakeele sõnaraamatu» jaoks on teatavasti saadud Wiedemanni sõnaraamatu abil. See omaaegne suurteos, mis ilmus 1869. a., pole kaotanud oma väärtust praegugi, temas kasutatud materjali esitamise viis on hästi läbi mõeldud ning järjekindlalt rakendatud. Ometi me ei saa otseselt üle võtta F. J. Wiedemanni süsteemi, vaid peame rahvakeele sõnaraamatu kavandamisel arvestama keeleteaduse edusamme ja nõukogude leksikograafia praegust taset.

Tuletame üldjoontes meelde Wiedemanni sõnaraamatu koostamise printsiipe. F. J. Wiedemann ei ole käsitlenud liitsõnu omaette sõnaartiklites, vaid toob nad põhisõna juures. Nii on sõnaartiklisse **labidas** paigutatud ka liitsõnad *lubja-*, *savi-*, *tuha-*, *tulelabidas* jne. Ainult üksikuil kordadel on liitsõnu esitatud ka täiendsõna artiklis, näit. liitsõna *visklabidas* leidub kahe märksõna all, nii **labida** kui ka **viske** all. Liitsõnu üldiselt ei anta märksõnadenagi vastaval kohal sõnaraamatus. Erandjuhtudena leidub mõni liitsõna sõnas-

tikus tähestikulises järjekorras, näit. **labe-liha** s. (-vaata) liha. Mõned tuletised paiknevad Wiedemanni ühes artiklis koos teise samatüvelise sõnaga, näit. **labistama** *freq.* **labistelema**, **ladwijas**, **ladwik**, määrsõnad koos omadussõnadega, nagu **ladusaste** **ladus** all, **ladin** all ka **ladisel** jne. Niisugusel ainekute esitamise viisil on see paremus, et sõnade omavahelised seosed on nähtavamad, kuid sõnartiklid paisuvad suureks ega ole ülevaatlikud. Sellist sõnastikku ei ole hõlpus kasutada. Raskepärasuse oht ähvardab eriti murdesõnaraamatut, kus iga sõna puhul antakse kõik häälikulised ja morfoloogilised teisendid, näidatakse nende territoriaalset levikut ning jälgitakse sõna mitmesuguste tähenduste tarvitamist eri murrakutes.

Lähtudes tänapäeva leksikograafia nõudeist, otsustati loobuda varem omaksvõetud Wiedemanni sõnaraamatu põhimõttest liitsõnade ja tuletiste osas ning järjestada kogu materjal tulevases «Eesti rahvakeele sõnaraamatus» rangelt tähestikuliselt.² Liitsõnad paigutatakse täiendsõna järgi ja tuletised eri artiklitesse, erinevalt F. J. Wiedemanni tavast. Murdeainestik aga, mis oli kogutud Wiedemanni sõnaraamatu põhjal, järgis täpselt selle süsteemi. Vastuolu sõnastiku kartoteegi ja selle alusel valmistatava käsikirja printsiipides on arusaadavalt tõsiseks takistuseks töös. Ebakoha kõrvaldamiseks oli vältimatu murdekogude eelnev korraldamine tulevase sõnastiku põhimõtete kohaselt. Kopeerimise käigus kirjutati nüüd liitsõnad ja tuletised eri seadeleile, et neid saaks kasutada sobivas kohas, samuti lahutati erinevad tähendused, mis sageli olid koondatud ühele sedelile. Kartoteegis puuduvate sõnade väljasedeldamise teel täiendati ainekust. Kopeeritud materjalid moodustavad eesti murrete sõnavara üldkartoteegi, mis sisaldab praegu ligi 1 200 000 sedelit.

Niipea kui sõnavara üldkartoteegi materjalid olid tähestiku esimeste tähtede ulatuses liidetud ja alfabeetiliselt järjestatud, asuti 1950. a. koostama «Eesti rahvakeele sõnaraamatu» käsikirja. Siis selgus, et üritus oli ennatlik, sest sõnastiku eeltööd ei olnud kaugeltki jõudnud faasi, mis lubaks redigeerida lõplikku teksti. Sõnartiklite koostajatel (M. Must ja A. Univere) kulus palju aega tehniliseks tööks, sest kopeeritud olid ainult Wiedemanni sõnaraamatu alusel kogutud materjalid, muude küsitlusvahendite abil saadud ainekust tuli koostajatel veel läbi töötada. Pealegi ilmnes rohkesti lünki ainekust. Kogemused näitasid, et ei ole otstarbekas valmistada sõnastiku käsikirja, kuni pole läbi töötatud ja koondatud üldkartoteeki kogu sõnavara terve alfabeedi ulatuses, sest liitsõnu tuli tähestiku algusesse pidevalt juurde. Sellepärast katkestati käsikirja koostamine ja instituudi tööplaan vieti alates 1951. aastast

² Vt. A. Kask, Eesti rahvakeele-sõnaraamatu koostamise printsiibid ja teose üldilme. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Teaduslik sessioon 23.—29. aprillini 1947. Ühiskonnateaduste Osakonna istungid. Tartu, 1948, lk. 153.

rahvakeele sõnaraamatu kartoteegi korraldamine ning ainestiku sisuline läbitöötamine. Nagu eespool mainitud, valmib kartoteek põhiliselt 1962. a. Selle valmistamine on nõudnud küllaltki pikka aega. Kuigi «Eesti rahvakeele sõnaraamat» on keeleuurimise sektori keskne kollektiivne töö, on kartoteegiga tegelnud igal aastal üksnes osa sektori liikmeid: 2—3 teaduslikku töötajat ja 3—4 teaduslik-tehnilist abijõudu, kes peale selle veel kogusid täiendavat murdeainestikku ning käisid ekspeditsioonidel.

Kartoteegi korraldamisel tulid nähtavale tema puudused, lüngad ja ebatäpsused materjalides. Need tuleb likvideerida, kui tahtakse saada täisväärtuslik sõnastik. Lüngad sõnade territoriaalse leviku andmetes on paratamatud, sest meil pole suudetud ega kavatsatudki ammendavalt koguda sõnavara igast murrakust. Kogu sõnavara hõlmavad kartoteegid saadi kavakohaselt 37 murrakust. Muudest kohtadest talletati murdeainestikku täiendavalt. Seega esindavad ülalmainitud suuremad, põhjalikumad kogud teatud murret, selle sõnavara. Ainult mõne sõna kohta on meil teateid kõigist murrakuist.

Kartoteegis leidub teistsuguseidki lünki, mida peab täitma järelkogumisel. Need on puudujäägid sõnavara põhimaterjalides. Mõnest murrakust pole kirja pandud üsna tavalisi sõnu, mis on küsitlemisel jäänud silmapaari vahele. Vähe on niisugust materjali, mida küsitlemisel on raske saada, nagu sidesõnad. Mõnikord puuduvad grammatilised vormid, nii et pole teada isegi seda, kas sõna alustub astmevaheldusele või mitte, kogujate poolt on jäetud märkimata värde jne. Vanemates kogudes jätab soovida tähenduste selgitamine.

Kartoteegi läbitöötamisel ilmnenu lünkade ja puuduste kõrvaldamiseks koostatakse sõnavara küsitluskavu, mis on abivahendiks KKI töötajaile igasuviste ekspeditsioonide ajal, ES korrespondentidele, üliõpilastele jt. murdeainestiku kogumisel. Süstemaatilist järelkogumist on alustatud Nõos ja Pöides, kust loodetakse saada lisaks senistele täielikud sõnastikud.

Murdesõnavara küsitlemise hõlbustamiseks on valmistatud mõned mõistelised küsitluskavad, mis koonduvad ühe teema ümber, hõlmavad üht aineala. Neist on seni trükkis ilmunud järgmised: H. Kaalu koostatud «Maastik» («Kodumurre» I), sama autori «Inimese keha ja selle osad» («Kodumurre» II), M. Mägra «Linnunimetused» («Kodumurre» II), A. Annisti «Sünonüümid» («Kodumurre» I). Peale selle on avaldatud murdesõnade valimikke Emakeele Seltsi aastaraamatus, mida samuti on võimalik kasutada abivahendina kogumisel.

Tähtis osa «Eesti rahvakeele sõnaraamatu» materjali täiendamises on Emakeele Seltsi murdekorrespondentidel. Iga järjekordne murdeainestiku kogumise võistlus toob palju uut leksikaalset ainet meie senistele kogudele lisaks. Võistlustöodes on rohkesti haruldasi murdesõnu, mille kohta kartoteegis on vaid üksikuid, sageli eba-

määraseid teateid või mille kohta andmed täiesti puuduvad. See murdekorrespondentide sõnavara, enamikus väga väärtuslik lisa-ainestik, on aga seni veel ühendamata eesti murrete sõnavara üldkartoteegiga. Liitmist ootavad ka viimaste aastate järelkogumise materjalid. Pooleli on mõistelistel kavade järgi kogutud ainekogu sedeldamine. Sõnavara seisukohalt on läbi töötamata murdetekstid, nii foneetilises transkriptsioonis kui ka korrespondentide kirjaviisis ülestähendatud palad, häälikulised ja grammatilised ülevaated, kohanimed, Eesti Kirjanduse Seltsi materjalid ja muud allikad, mis asuvad ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdearhiivis, kõnelemata Tartu Riikliku Ülikooli, Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi ja Etnograafia Muuseumi kogudest, mis kõik aitaksid tunduvalt täiendada eesti murrete sõnavara üldkartoteeki ja tõstaksid tulevase sõnaraamatu sisukust. Et sõnastiku koostajatele kättesaadavaks teha rikkalik aines, mis praegu on peidus mainitud kogudes, on vaja vastava ettevalmistusega kvalifitseeritud abitööjõude. «Eesti rahvakeele sõnaraamatust», mille ettevalmistustöödele on siiani kulunud nii palju aega ja jõupingutusi, peab saama tõeline eesti keele varaait.

Kuigi sõnavara väljakirjutamine mitmesuguseist allikaist kahan-
dab puudusi ja lünki kartoteegis, ei muuda see ülearuseks vajalike andmete hankimist murdeainestiku kogumise teel küsitluskavade alusel. Et kiirendada sõnastiku valmimist, tuleb intensiivistada murdesõnavara järelkogumist ja senisest suuremal määral kasutada Emakeele Seltsi korrespondentide võrgu abi. Peame silmas pidama sedagi asjaolu, et ehtne murre on taandumas kirjakeele eest ja paljud haruldased, praegu juba vananenud, kuid soome-ugri keeleteadusele suure väärtusega sõnad kaovad koos nende tarvitajatega — vanema põlvkonnaga.

«Eesti rahvakeele sõnaraamatu» kartoteegi valmistamisel on lähtutud neist põhimõtetest, mis A. Kask on fikseerinud oma ettekandes «Eesti rahvakeele sõnaraamatu koostamise printsiibid ja teose üldilme» Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslikul sessioo-
nil 23.—29. aprillini 1947. a. Meenutame neid lühidalt: 1. Sõnastiku materjal esitatakse tähestikulises järjestuses. 2. Märksõna antakse kirjakeelsel kujul. 3. Liitsõnad ja tuletised esitatakse omaette artiklitena. 4. Kõik sõna murdekujud esitatakse koos esinemisala märkimisega kindlas järjestuses. 5. Sõnade murdekujude kõrval jälgitakse ka sõnade vormistikku. 6. Suurt tähelepanu pööratakse tähenduse selgitamisele. Algul antakse kõige tuntum ja üldisem tähendus, siis järgnevad kitsamad ja piiratumal alal esinevad tähendused, lõpuks üle kantud tähendused. Iga tähenduse puhul tuuakse viited vastavaile sünonüümidele. Tähenduste selgitused antakse eesti keeles. 7. Sõnaartikli põhiosa moodustavad murdekeelsed lausenäited sõna kasutamise kohta. 8. Sõnade sisu selgituseks võidakse kasutada ka jooniseid ja fotosid, murdekujude leviku märkimiseks väikesi kaarte. 9. Iga sõnaartikli lõpus viidatakse liitsõna-

dele, mille põhisõnaks on antud sõna. 10. Vajaduse korral märgitakse lühendi abil, kas sõna on vana, uus, haruldane, lastekeelne, naljatlev jne. 11. Kogu keeleline ainek antakse foneetilises transkriptsioonis.³

Et nende põhimõtete püstitamisesest on möödunud juba mitmed aastad, tuleks enne sõnaraamatu käsikirja koostamist neid uuesti kaaluda ning nad läbi arutada. Mõningat kahtlust äratav transkriptsiooninõue. Kuigi meie vabariigi polügraafiabaas tuleb toime transkribeeritud teksti trükkimisega, mida tõendab foneetilises kirjas murdetekstide avaldamine, on siiski teadusliku transkriptsiooni kasutamine mitmekõitelises sõnaraamatus raske ülesanne nii ladujale kui ka korrektorile. Paljude diakriitiliste märkidega kirja lugemine pole kerge. Loodetavasti osutub tulevane murdesõnaraamat vajalikuks keelehuviliste laiemale ringile, mitte üksnes lingvistilise eriharidusega filoloogidele. Võidakse vastu vaielda, et Wiedemanngi tarvitas oma sõnaraamatus transkriptsiooni. Kuid tema transkriptsioon on lihtne, ei erista isegi teist ja kolmandat vältet. Kahtlemata on hääldamise täpne märkimine murdesõnaraamatus tarvilik, sest meie kirjakeele ortograafia ei suuda edasi anda kõiki murrete foneeme, uurija aga peab õigete järelduste tegemiseks teadma, kuidas just hääldatakse üht või teist sõna. Ja «Eesti rahva-keele sõnaraamat» on mõeldud eelkõige teadusliku sõnastikuna. Sellepärast on võimatu täiesti loobuda transkriptsioonist. Küsimus seisab siis selle täpsuse astmes. Näib, et tulevases murdesõnaraamatus tarvitatavat foneetilist transkriptsiooni tuleb lihtsustada. Mõned märgid on ära jäetud ning transkriptsiooni lihtsustatud juba KKI murdetekstide väljaandes. Kirjapildi silmale vastuvõetavamaks tegemine on seda enam õigustatud leksikaalses teoses, kus pearõhk langeb sõna tähenduslikule küljele. Võiks kaaluda, kas lihtsustada rahvusvahelist soome-ugri transkriptsiooni või võtta sõnastikus tarvitusele eesti kirjakeele baasil loodud nn. korrespondentide foneetiline kirjaviis, seda muidugi vastavalt kohandades. Viimast on katseks kasutatud ühes juurdelisatud prooviartiklis.

Peale transkriptsiooniprobleemi oleks mõeldav teistegi rahva-keele sõnaraamatu koostamise printsiipide taasarutamine ja sõelumine nüüd juba suuremate kogemuste varal, mis on kogunenud sõnavara kartoteegi korraldamisel. Näib, et seni kehtinud põhimõttelised seisukohad on üldiselt osutunud kõigiti vastuvõetavaks ning otstarbekaks. Ei saa aga unustada asjaolu, et meil on tegemist just üldiste põhimõtetega, mida on tarvis täpsustada. Praktilises töös on üles kerkinud terve rida vähemaid küsimusi, mis vajavad lahendamist enne käsikirja lõpliku redaktsiooni vormistamist.

Et selgitada kavatsetava sõnaraamatu üldilmet ning kaaluda

³ Lähemalt vt. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Teaduslik sessioon 23.—29. aprillini 1947. Ühiskonnateaduste Osakonna istungid. Tartu, 1948, lk. 151—171.

kogutud materjali hulka, piisavist ja tihedust, samuti ka ülesseatud koostamisprintsipiide rakendatavust, on tehtud juba mitmeid prooviartikleid, millest on trükitis avaldatud järgmised: P. A r i s t e oma kirjutises «Rahvakeele sõnaraamatust» («Eesti Keel» 1939, lk. 121—128) käsitleb tüve *sünd*-; A. S a a r e s t e annab artiklis «Mida pakuvad meile AES-i murdekogud?» («Eesti Keel» 1939, lk. 105—113) ülevaate vananenud sõnast *nadu*; A. K a s e kirjutises «Eesti rahvakeele-sõnaraamatu koostamise printsiibid ja teose üldilme» esitatakse prooviartiklid sõnade *hagama*, *angerjas*, *hang* kohta koos nende liitsõnadega. Peale selle on olemas terve rida prooviartikleid käsikirjas. Prooviartikleid tuleb veelgi teha, et üksikasjalikult kindlaks määrata sõnaartikli ülesehitus, materjali esitamise viis ja pakutava ainestiku hulk.

Seni trükitis ilmunud prooviartiklites on ära kasutatud enam-vähem kogu teatud sõna kohta käepärast olev ainestik. Sel korral paisuks sõnaraamat paarikümnekõiteliseks. See ületaks aga meie võimalused ja vajadusedki. Sellepärast tuleb kogutud materjalist teha senisest suurem valik. Kuidas seda teha? Kas vähendada sõnade arvu või selle säilitamisel kärpida esitatava materjali hulka? Esimest teed ei saa käia. Ülesseatud põhimõtete kohaselt peaks sõnaraamat «sisaldama võimalikult kõik meie murretes esinevad murdesõnad, samuti aga ka kõik sõnade murdelised esinemiskujud»⁴. Sõnastikust jääksid välja isiku- ja kohanimed, oskusõnad ja kirjakeele sõnad, mis pole kõnekeelele omaseks saanud. Ehtsaid murdesõnu, üldrahvaliku keele kohalikke variante ei tohi murdesõnastikust mingil juhul välja jätta, kuigi nad võib-olla on olnud või on käibel ühesainsas külas, sest, nagu ütleb J. Casares, mõni «esimesel pilgul tähtsusetuna näiv kohalik sõna, mis on lihtsalt uudishimust või juhuslikult kirja pandud kuski Astuuria kaljude vahel, Cádizi madalal mererannal või Argentiina pampas, võib osutuda just vajalikuks lüliks, mis täiendab ja seletab tervet semantilist ahelat, sillaks, mis on visatud üle foneetilise protsessi kaht faasi lahutava kuristiku, faktiks, mis lõplikult tõestab üht või teist seni hüpoteetilist etümoloogiat»⁵.

Järelikult peab ruumi kokku hoidma materjali esituse arvel. Koondatumalt tuleks anda sõna vormistikku. On põhjust nõustuda A. Kase seisukohaga, et grammatiliste vormide puhul «piirduda kõige olulisemaga, nimelt näidata, kas sõna tüvi on astmevahelduslik või mitte ja kuidas liituvad tüvele tunnused»⁶. Trükitud prooviartiklites on loetletud kõik murrakud, kust sõna on noteeritud. Laiema levikuga murdekujude juures võiks leppida ainult murdeala märkimisega, sest sõnastiku kartoteegis on lünki sõnavara territoriaalse esinemisala fikseerimiseks. Siin võiks julgemini üldistada.

⁴ A. K a s k, mainitud teos, lk. 152.

⁵ X. К а с а р е с, Введение в современную лексикографию. Москва, 1958, lk. 303—304.

⁶ A. K a s k, mainitud teos, lk. 155.

Seevastu haruldaste, vähe tuntud, kitsal alal tarvitataivate sõnade maa-alane levik tuleks anda täpselt.

Kärpida tuleb ka lausenäiteid. Tuleb vaagida, kas esitada näiteks sisult ja vormilt kattuvat lauset mitmest murrakust, kuigi foneetilised murdekujud sel korral erinevad. Kaaluda tuleb rahvaluulelise ja etnograafilise materjali pakkumise ulatust. Loomulikult peab piirama ainekiku esitamist ainult niivõrd, et selle all ei kannataks teose sisuline külg ja et kõik oluline oleks antud. Tulevase sõnastiku trükipoognate arvestamiseks ning ühtlasi sõnartikli kujundamise kõige otstarbekama lahenduse leidmiseks on juba koostatud mõned prooviartiklid.

Nagu eespool mainitud, koguti põhiline ainekik «Eesti rahvakeele sõnaraamatu» jaoks F. J. Wiedemanni «Eesti-saksa sõnaraamatu» alusel. Viimane hõlmab oma aja sõnavara kogu ulatuses. Siin on eesti kirjakeele sõnu, isegi koguni hiliseid uudismoodustisi, mis vast tulid käibele, arhaisme, luulekeele väljendeid kui ka omal ajal tuntud murdesõnu ja üldrahaliku keele murdelisi variante. Kavatses rahvakeele sõnaraamat tuleb ainealalt vähem. Ta sisaldab kõneldud keele, peamiselt maaelanikkonna vanema põlvkonna sõnavara ning jätab kõrvale ilukirjanduse, teaduse, publitsistika keele ja muud ainult kirjas kasutatavad leksikaalsed rikkused, mis fikseeritakse kirjakeele seletavas sõnaraamatus ja oskussõnastikes, samuti murdekeelse ilukirjanduse sõnavara. Ootuspäraselt kattub osa Wiedemanni ja uue sõnaraamatu materjalidest, kuna teine osa erineb. Lubatagu siis võrrelda Wiedemanni sõnaraamatu artikleid **laba** — **ladwukene** piirides «Eesti rahvakeele sõnaraamatu» vastavate prooviartiklitega.

F. J. Wiedemanni sõnaraamatu artiklid on sageli küllaltki suured. Neis antakse reeglipäraselt märksõna järel peamuuted ja sulgudes sõna häälikulised paralleelkujud, näit. **laba** (lawa), **ladw** (ladu, latw), **ladune** (laune), **labidas** G. labida⁷ (labigas, lapjo, lapijas), ning tuuakse ka mõned samatüvelised tuletised ja liitsõnad, mille põhisõnaks on vaadeldav sõna. Murdesõnade puhul märgitakse murdeala, kuid sõna tarvitamist illustreerivad tsitaadid on ilma päritolumärgita. Sõnartikli ülesehitus rahvakeele sõnaraamatu prooviartiklites on suurtes joontes samasugune kui Wiedemannilgi, kuid esitatav materjal on palju rikkalikum ning täpsem ja mõneti erineb ka ainekiku esitamise viis. Rahvakeele sõnaraamatus tuuakse kõik sõna eri kujud koos peamuudetega, kusjuures näidatakse iga häälikulise ja morfoloogilise variandi levikuala. Iga näitelause puhul osutatakse esinemiskohale. Ülesseatud printsiipide kohaselt asetsevad liitsõnad ja tuletised omaette artiklites. Wiedemanni sõnaraamat on kaksikkeelne, siin selgitab tähendust saksa keelne tõlge, rahvakeele sõnaraamatus seletatakse sõna tähendust eesti kirjakeeles. Siin püütakse eristada tähendusi ja nende varjundeid märksa rohkem kui Wiedemannil. Sellest paar näidet. Sõnal **labastama** on Wiedemanni sõnaraamatus kaks tähendust: 1. flach

behauen ja 2. mit der flachen Hand schlagen, prooviartiklis seevastu neli: 1. tahuma palgi külgi, kooreribasid piki puud ära raiuma puu kuivatamiseks, lõikama õhemaks, tahuliseks; 2. lõõma; 3. kergelt, pealiskaudselt tegema midagi; 4. taga rääkima, laimama. Murdesõnavara kartoteegi andmeil tuntakse omadussõna *labane* viies tähenduses Wiedemanni 1—2 tähenduse vastu jne. Ka sõnastiku illustratiivse materjali poolest on prooviartiklid palju rikkamad, kuigi olemasolevast ainestikust on tehtud range valik ning püütud anda murdenäiteid minimaalsel hulgal. Lõpuks võib veel tähendada, et mõlemad sõnastikud erinevad mõneti viidete tarvitamise poolest. Wiedemanni sõnaraamatus puuduvad liitsõnade ja sünonüümide viited, mis rahvakeele sõnaraamatus on kavatsatud paigutada artikli lõppu. Ühine mõlemale oleks märksõnaga viitamine sõna murdekujude juurest.

Kui võrrelda rahvakeele sõnaraamatu prooviartikleid sõnade **laba** — **ladvukene**, ulatuses mahu poolest vastava lõiguga Wiedemanni sõnaraamatust, näeme, et tulevane murdesõnastik ületaks täheruumilt Wiedemanni sõnaraamatut ligi kaheksa ja pool korda (Wiedemannil 6885 täheruumi, prooviartiklites 33 840). Siin on arvestatud ainult sõnastiku-osa. Kuid sellele peaks lisanduma sissejuhatus ülevaatega meie murretest ja nende morfoloogiast. Kui sõnaartiklis piirduda 2—3 grammatilise vormiga, peaks morfoloogiline ülevaade olema ulatuslikum, et iga lugeja suudaks aru saada näitelausetest, sest tõlget neile üldiselt ei anta. F. J. Wiedemann on sellest raskusest üle saanud viitamisega sõnastiku iga sõna juurest oma grammatika vastavale paragrahvile. Seega oleks reaalne kavandada tulevase «Eesti rahvakeele sõnaraamatu» suuruseks 450—500 trükipoognat ehk 8—9 Wiedemanni sõnaraamatu taolist köidet. See võimaldaks avaldada olulisema osa kogutud leksikaalseist materjalidest, kuna sõnavara ülejäänud osa oleks uurijaile kättesaadav eesti murrete sõnavara üldkartoteegist.

Tulevase murdesõnastiku mahu nii hoogne kasv, võrreldes materjali kogumise aluseks olnud sõnaraamatuga, sõltub ühelt poolt sellest, et varem, XIX sajandil juba tuntud ning avaldatud murdeaines on tublisti täienenud. Kavatsatud sõnastik toob enam sõna teisendeid, murdekujusid, fikseerib täpsemalt nende levikualad, esitab rohkem sõna tähendusi ning tähendusevarjundeid ja näitab paljude näidiste varal mitmekesisemalt sõna tarvitamist elavas kõnes. Teiselt poolt näeme, et rohkesti on juurde tulnud uusi sõnu, mis puuduvad 1869. a. sõnastikus. Kui jätta arvestamata liitsõnad ja adverbid, mis Wiedemann on paigutanud teiste märksõnade alla, ja piirduda üksnes võrreldavate artiklitega, leiame järgmise suhte sama lõigu kohta: 73 prooviartiklile vastab ainult 30 sõnaartiklit Wiedemannil. Niisiis juurdekasv on kaugelt üle poole.

«Eesti rahvakeele sõnaraamatu» materjali kasv oleneb osalt keeleteaduse edusammudest, s. o. uuemate uurimismeetodite tarvi-

tusele võtmisest murdekogumisel ja leksikograafia arenemisest, veel enam aga näitab eesti keele arenemist, selle sõnavara täienemist ning rikastumist viimase saja aasta jooksul. Enam arenenud tootmissuhteid ja täiuslikumat ühiskondlikku korda peegeldav tänapäeva sõnastik peab loomulikult olema palju mahukam kui tema eelkäija saja aasta eest. Iga sõnastik kajastab oma aja elu ning näitab ühiskonna arengu astet. Kõige täielikumalt teeb seda rahvakeele sõnaraamat, mis annab läbilõike elavast kõnekeelest tema ajaloo ühel etapil.

Eesti murdeainestiku avaldamisel on suur tähtsus nii soome-ugri keeleteaduse kui ka eesti kirjakeele arenemise suhtes. On tuntud tõsiasi, et F. J. Wiedemanni «Eesti-saksa sõnaraamat», mis sisaldab arvukalt murdesõnu, etendas märgatavat osa eesti kirjakeele väljendusrikkamaks ning painduvamaks muutmisel. Meenutagem kas või ainult E. Vildet, kes Wiedemanni sõnaraamatut produktiivselt kasutas. Kavatses ta «Eesti rahvakeele sõnaraamat» loodetavasti mõjutaks tulevikus samuti üsna suurel määral meie kirjakeele arenemist sellega, et ta teeks üldsusele kättesaadavaks paljud seni üksnes kitsale alale omased olnud murdesõnad ja kohalikud kõnekäänud, tutvustaks üldrahvalikust keelepruugist erinevaid sõnade tähendusvarjundeid ja õpetaks tarvitama sõnu uutes, sageli harjumatu ühendes. Ta võiks olla eesti kirjakeele sõnavara rikastamise aluseks ja pakuks ühtlasi vahendeid kirjandusliku stiili mitmekesistamiseks ning värskendamiseks. Murdesõnastik peaks kujunema ammendamatuks allikaks kirjanikele, tõlkijatele, oskussõnade loojatele ja kõigile, kes tunnevad huvi ning suudavad loovalt ära kasutada rahvakeele rikkusi. Vahetu elav kõnekeel, lopsakas rahvalik huumor ja ilmekas, tabav väljendusviis, mille näiteid esitab rahvakeele sõnaraamat, vajutavad kindlasti oma jäljed ka ilukirjanduse ja publitsistika keelele. Ka eesti keele õpetaja edukas töö koolis kirjakeele normidega vastuolus olevate murdelisuste väljajuurimisel õpilaste keelest eeldab kohaliku muredetausta mõistmist. Tulevane murdesõnastik oma rikkaliku ainekuga annab siin tõhusat abi kõigil neil juhtudel, kui osutub vajalikuks tundma õppida mõnd kohalikku murret.

Veelgi olulisem on «Eesti rahvakeele sõnaraamatu» teokssamine eesti keele ja üldse soome-ugri keelte ajaloo seisukohalt. Teadusliku sõnastikuna seisab «Eesti rahvakeele sõnaraamat» eelkõige teaduse teenistuses. Murdeainestik on keele ajaloo uurijale esmajärguliseks allikaks, eriti neis keeltes, kus kirjakeele mälestised ei ulatu tagasi kaugele minevikku. Soome-ugri keeled kuuluvad just nende keelte hulka. Murded asendavad siin puuduvaid kirjalikke teateid. Kuid vanade kirjakeelte olemasolu korralgi on muredematerjalil suur väärtus. J. Casares kirjutab, et kaasaegne filoloogia tahab saada oma käsutusse kõik keelelised faktid, mis on kujunenud keele kasvu ja arenemise protsessis alates tema tekkimise momendist, kuid murdesõnad, olgu nende levik nii piiratud kui tahes, võivad

olla huvitavamad kui mingi uusteaduslik termin, sest viimane ei ütle meile midagi keele sisemise arenemise kohta ega soodusta kuidagi keele ajaloo probleemide lahendamist.⁷ «Võti kõige tähtsamate probleemide lahendamiseks võib seista just selles, mis esimesel pilgul näib mõne maailmast äralõigatud küla elanikkude veana.»⁸

Läänemeresoome keelte ajaloo uurimisel on eesti murrete andmed asendamatud. Kahe nii erineva murde ainekist nagu põhjaeesti ja lõuna-eesti murre, mille mõnede erijoonte tekkimine ülatub isegi aega enne meie ajaarvamist, on mõnikord otsustava tähtsusega läänemeresoome, koguni soome-ugri keelte ajaloo keerdküsimuste selgitamisel. Mitme probleemi lahendus oleneb just eesti murrete andmetest, näit. sõnaalguliste afrikaatide küsimus.

Sõnavara etümoloogilisteks uurimisteks pakub murdesõnastik ainulaadset materjali, sest mõnigi väga haruldane sõna, mille varal on võimalik teha kaugeleulatuvaid kultuuriloolisi järeldusi meie kaugete esivanemate elust, on säilinud sageli vaid ühes murrakus, kuna kirjakeelest on see juba kadunud. Kuigi kirjakeel on sõnavaralt rikkam kui üksik murre, leidub murdes vananenud lekseeme või kohalikule olustikule eriti omaseid sõnu, mis pole pääsenud kirja-keelde oma kitsa leviku tõttu.

Murdesõnad alluvad omadele normidele, arenevad murde seaduspärasuste järgi ning seega iseloomustavad mingit murret ja võimaldavad piiritleda selle territoriaalse leviku ala. Jälgides murdesõnade maa-alast levikut, näeme murrete omavahelisi seoseid, mis aitavad selgitada eri murrete tekkimist ja kujunemist. Murrete omavahelised suhted aga heidavad valgust rahva etnogeneesi küsimustele. Murrete ajaloo uurimist hõlbustab murdesõnastik, mille abil saame jälgida mitte üksnes murdekujude ja vormielementide, vaid ka tähenduste levikut. Vaadeldes teid, mida mööda laensõnad on sisse tunginud murretesse, teeme järeldusi muistsete eestlaste ja nende naabrite vastastikuse suhtlemise kohta. Murdesõnastik pakuks seega huvi ka ajaloolastele, etnograafidele, folkloristidele ja teistele naaberteaduste esindajatele nii murdegeograafia kui ka sõnaartiklite sisu tõttu.

Oma sisulise külje poolest kujuneb tulevane «Eesti rahvakeele sõnaraamat» nagu mingiks muuseumiks, kust nooremad, kes ei tunne minevikku vajunud külamiljööd, ammutaksid teadmisi mineviku elu-olu kohta. Tähenduste seletustega, eriti näitelausete abil, tooks murdesõnastik meie silmade ette möödunud aegade elu selle maailmavaate, tõekspidamiste ning vaimse ja ainelise kultuuriga. Kuid mitte ainult minevik. Vananenud mõistete ja nüüd juba ununenud esemete kirjelduste kõrval leiame tulevasest «Eesti rahva-

⁷ X. К а с а р е с, Введение в современную лексикографию. Москва, 1958, lk. 303.

⁸ Sealsamas, lk. 31.

keele sõnaraamatust» elava kõnekeele kogu tema mitmepalgelisuses.

Käesolevale kirjutisele juurdelisatud prooviartiklid ei taotle olla musternäited, vaid nende kaudu loodetakse ergutada mõttevahetust. Siin esitatakse ainekku mõneti erinevalt, mis osalt oleneb pakutava materjali laadist. Nimelt vaadeldakse kitsama levikuga lääne-eestilisi murdesõnu *labus*, *labusalt*, *labusasti* ja üldestilist sõna *lade*. Artiklites tuuakse ainult olulisem osa murdeainestikust. Olgu möödamindes märgitud, et on ära kasutatud kogu sedeldatud murdematerjal, mis säilitatakse Keele ja Kirjanduse Instituudis, ka Emakeele Seltsi korrespondentide sedelsaadetised, instituudi nn. täiendussõnavara ja mõistealased sõnavarakogud.

Artiklites *labus*, *labusalt*, *labusasti* kasutatud foneetilist transkriptsiooni on ühtlustatud ning lihtsustatud samavõrra kui murdetekstide väljaandeski. Artiklis *lade* on püütud rakendada korrespondentide kirjaviisi.

labus adj. *labus* g. -a Muh, Mar, Mär, Vig, Kse, Var, Tõs, PJg, Juu, Koe, Pil

1. lahke, jutukas *sē "ō neņna labusa juttuga* Muh, *ēā, labus, lahke inimene a_{gab} ēād menusad juttu* Mär, *üks vārt vēl labus inimene, ladna* PJg, *labus inime oli tēne* Juu, *labus inime, keš pailu riāgib ja kellel pailu juttu; liñna inimesed oñ labusamad* kui *muā inimesed* Koe, *seāl talus āšti labusad rahvas, miš siñna viga miñna* Pil

2. meeldiv, ilus ning hea *sē "ō labus inimene, tēb labusad tūōd* Muh, *labus ja edus aēg; labus rije, labus kiņg* Kse, *sohke labus tō* Var, *ūšnā labus toit* Juu

3. sobiv, kergesti käsitsetav, mõnus *ēā labōs aļ Mar, labusa kāīmaga obu* Kse

4. kindlalt seisev, mis ei ähvarda ümber kukkuda *seō kena labus kōrm sē_B lähe ümber ühtid* Muh, *piļgil laijad labusad jalad aļ, sē ei lähā ümmer* Mär, *labus pak* PJg

5. ühetasane, sile, oksteta *ūñnā labus pū ei oleci ēā* Vig, *labus kibi* Kse, *labusa koñdiga obu, labusa sellaga siga; eñdine naešte vañmus oli sellā takka labus* Tõs

labusalt adv. *labusalt* Kse, Var, Tõs, PJg

1. mõnusasti *aēg lāks nā labusalt ā* Kse

2. parajasti, kindlalt *kibi sūñnib labusalt mūrišse* PJg

3. ühetasaselt, siledalt *rīded ō labusalt, siledalt; pani puld labusalt maha, ühedasa maha* Tõs

4. vaikselt *lāks labusalt mōda* Kse

labusasti adv. *labusast*, -e Muh, Kihnu

1. hästi, korralikult *sē* "ō *nī labusast tehtud* Muh, *vilja vihud labusast maha pandud* Kih

2. parajasti, kindlalt *kui meni asi kuskile easte paegale jäeb sīs üetse et sē jähi nī labusaste jälle; kivi mahtus nī labusaste mulgu peäle* Muh

lade s. 1. *lade* g. -me eP, R, M, T; g. -ma Kei, Trv; *ladō* g. -mō Plv, Rāp, Se; 2. *ladem* g. -e Khk, Krj, Ris, VNg, Rōn; *ladōm* g. -ō Plv; *ladum* g. -ō Krl; *latem* g. *lade/ma* ~ -mi Ote; *latam* g. *ladama* Rōu, Lut; *ladam* g. -a Lut; 3. *lade* g. *lae* JMd; 4. *lade* g. — Hää; 5. *lae* g. — Muh, Kse, Tōs

1. käsitsi viljapeksmisel piki rehealuse pōrandat laotatud, kahest poolest koosnev, lahtivōetud viljavihkude kiht, milles mõlema poole viljapead on pandud ülestikku, kōrred väljapoole. Vt. lademe hāru, pool, reis. Üldine, van. *lade tehti rihaltse parandale, kas rigid vōi odrad. aketasse ladend tegema, ne vihud tulevad lademesse pañna. lade pañdi üks vihk teise kōrva maha, tüid väljätse p^uõõle, seinā eeri kauu, ladvad sīhetse p^uõõle rinķi ümber rihaltse. siis aketi nuļjama* Khk, *siis vardati ladend Jaa, kahēd laed pannasse kōrussite, teļsest rihalse otsast teise. kahele korrale peksetasse nee laed läbi vartadega. kui sa kaks kord oled vardaga üle laete kōin, siis pōrub maha kōik. kui laed pekset, siis akatakse saßsid virutama* Muh; *rēhe lademed oo sedaviļsi, vihōd vōetāsse lahti, pannasse seāsi maha, teisest vāravast teļsi, siis pannasse teine kōrd jälle peäle* Mar, *lähme lōōme laed āā. need mis laetega lõõdi, olid vartalused. laed pañdi maha ja siis akati vardaga nuhtlema* Kse, *paneme read üles, siis ütlemē naa: paneme laed maha. Tōs, pañdi lademed maha, kaks riða kōrvute. kahēd laeted pañdi korraga maha* Jūr, *lūōme laed läbi* JMd, *lademe puol, kahe puolega lademed olid, mõlemad lademe puoled pekseti korraga. kaks kōrda pekseti ühed puoled, siis pūerati lade, lademe pūeramine* Sim, *siis õli kaks naist riijalas, nied tegivad sidemed lahti ja tegivad siis lademed maha. lade tuli jällā niñdamuadi teha, et vihu latvad sissepuale, tüvid vällāpuale, latvad pañdi keškele pāälāssutte ulā riijaluse pōranda, niñda et vihuga tuli lühūke samu pidi saāma edesi. kui õli neli inimist, siis tehti kaks ladet, a kui õli kuus, siis tehti kolm ladet. kaks inimist lei vartastega lademel. tōļsest seļnast akkasivad menema, lāksivad tōļse lademe õļsa ja tulivad säält tagasi, siis kiērasivad lademitele tōļsed küljād* Jōh, *rabamine käüp viel eñne lademe tegemist* Vai, *ku katse õļoi peksid, siis tegid*

paksemäd lademed, et õled ei lähnud puro. ühess lauss sae kolm ladet. ku paksem lade, siis sae kaheksa kubo lademess, ku kuus kubo sae, siis õli õhuke lade Kod, sentsehn võeti vihu^k köödüssiist vallalõ ja tet't'i latam. ku ol'l nel'i inemist rehe man, sõss tet't'i kat's ladamõt, ku ol'l kat's, sõss tet't'i üt's latam. hummugult varra, kikka kirgmise aigu aj jo^t timä umal ladõma^j ja nakas' koodigaⁿ nüpeldämmä Rõu. Vrd. laede, ladermu

2. kaunvilja korrapäraselt laotud kiht rehealuse põrandal terade eraldamiseks kootide abil Vi, Ta van. *erne* kahlud põrmandalle. *erned* pannakse kya lademe viisi maha ja peksetakse *varia*-dega Sim, *erne* ja ua lademed kya tehasse Iis, uale tet't'i kah väike ladem riijale. ladva pañti keşkpaika kõik kokku. tüve välläpoole. uppe pesseti kyytëga. inemise olliva ümbre lademe ja an'n'iva mugu kyytëga Rõn

3. parsil kuivatatud tõuvilja või linaseemne, enamasti ümmargune hunnik või kiht rehealuse põrandal hobustega sõtkutamiseks T, V lademedes pañti tõuvili mis vihun ess^jole. aga rüä vihu rabati pengi pääl Kam, lade tet't'i üle kõge riijalutse põrmandu, kos siss obese sõkma tyydi Rõn, kui nüid õlgi enäp ess^jole, siss pühiti rihetare terrist puhtas ja kääneti kühvliga ladem kah ümbre. ladend kääneti ümbre kaits, kolm korda Rõn, kui õhuke latem om siss lätt üte kõrraga kah lademi sõkutemine. ku^t latem ol'l'i kokku aet ja õle ära rehited, siss tyy ol'l'i üsätse unik Ote, lasõ vil'i par'silt maha vaja ladõnd tetä[?]. nii paks ladõ ol'l' ed'imält, et hobõsõ^k kaargli^{va}pⁱštü, innegu kokko lät's Plv, miñke säätkeladõ är, sis saava[?] hobõsõ[?] pääle tuuva[?], katõkeske võete läve päält vastu ja toog'ate rehhiga riie ala ladõmõhe, ladõ tet't'e t'sõõrik ja ütepaksunõ Räp. Vrd. pahmas, sõtk, tapa, tape.

4. vihkudesse sidumata mahaniidetud või lõigatud rukis S, L, M, Juu, Iis rugid on lademes. õsutud õlgede lade Jäm, püu-alused said keik viirga maha pañdud, egal oli oma lade, mis ta õsund, põld oli siis keik lademes. (Pärast) sai püu-alused kiñni siytud ning kogu talutud uñni ning parma Ans, põld oo lademid täis Tor, enne keškomigut rukis oli märg, siis sai lademesse pañdud sideme peäle. kui oli kuo, seõti vihud jälle kiñni, pañdi akjalga Juu, rukkid niidetasse lademesse Iis, rüä olli maha lõigat lademess, ilma sidumede alle, masinege maha aet Krk. Vrd. ladermu

5. kuivatamiseks laialilaotatud heinte kiht T, Juu rukid ja eenad pannakse lademesse Juu, selge ilmaga laotedi aena viijl

**ümbre kuhjapesä lademade Rõn, aina omma lademen maan San. Vrd. ladermu*

6. ühesuunaliselt langetatud puude kiht L, I, M, Pai, Lüg kui uht oo, siis oo puud kõik lademes maas, paned tule otsa, siis lähäb robinal Kse, lagendik on puu ladet täis Tor, metsa lademed panid põlema 'ale pandi põlema' Pai, küll õli kaugelt ilus vahtida, kui ninda pikad lademed põlesivad Lüg, pal'gid on metsä maha lastud, nõnnagu pal'gi lade muan. ürgäväd alt laškma, ja tõene rida peri piäle, moeto ei sua kätte, kui segi lahed Kod, puu lastass lademase maha Trv. Vrd. järk, lademik, ladermu, ladu

7. kiht, korrapäraselt laotud esemete kiht või hunnik eP, M, suured pae lademed Khk, siis laeuti piud lademesse ja pañdi õlga peäle Vig, linad lademesse maha Tor, pane rõlvi ladess Hää, kui linad veegst vällä võeti, siis pañdi püšti või pañdi lademesse, reäd, kohe koppel täis, valgendas kui kañgad Juu, ma viškan kivi lademe sisse JMd, mahan ku üifs lade, laijali laòdet Krk

8. parmas, viiest ristamisi asetatud vihust koosnev hunnik, paras seljatais haki juurde kandmiseks Plt rukkid on lademes Plt

9. põrandale tehtud magamisase Muh, Kse suured õle lademed pañdi maha pühade aegas, kus n^uoored lapsed magames kõjsid. lademe peal olid ühes k^uoos kampa magamised Muh, lademed maas Kse

10. lamandunud vili, rohi, mahamurtud puud L, K, J, R, Trv, Kam puud kõik lademes maas Mar, vihm lõi vil'la lademesse maha Mär, rammus maa, siis võtab lademesse maha Jõe, viab lademesse maha JMd, vili on lademes maas Sim, kui vagane pien vihm, ilma tuuleta, kõhe lademes on rukki maas Lüg, kui vihm lööb vil'ja maha, siis öeldasse: on kui lade moas Trm, kui one vägev vil'i, tuleb kõva tuul, lükkäb vil'jä maha nõnnagu lade, ep tõisegi ülesi, mädäneb ärä siñnä. roho ladvad tallanud maha nagu lade. tuul on metsä maha murnud, mets nagu lade muan Kod, ristikeinä lademan mahan Trv, vili om lademe müüdu maan, lademen maan, suur vihm om maha löönü Kam. Vrd. laga

11. piltlikult haigete või surnute kohta L peres kõik aeged lademes maas Mar, inimesed pikali lades maas Hää, kõik külä loomad ja mõisa loomad olle ää surnd, üsnä lademes olle maas olnd Mar

Liitsõnu: kivilade, metsalade, paelade, palgilade, puulade, põhjalade, raulade, rehelade, rukkilade, sasilade, viljalade, õlelade.

PROBLEEME SEOSSES EESTI KEELE TEADUSLIKU SÜNTAKSIGA

K. MIHKLA

Eesti keele teadusliku süntaksi koostamise ettevalmistusjärg on ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudis lõpule jõudmas. Seitsme aasta kestel (1954—61) on valminud või veel käesoleval aastal valmib lauseõpetuse alal töötavil keeleteadlastel rida ulatuslikumaid süntaksialaseid uurimistöid, nagu K. Kure «Eesti keele lauseehituse põhiküsimusi» ja «Õeldis kaasaja eesti keeles», K. Mihkla «Eesti keele teadusliku süntaksi prospekt», «Sissejuhatus eesti keele süntaksisse», «Sõnaühend kaasaja eesti keeles», «Eesti lause intonatsioon», «Eesti määrused», «Korduvaliikmeline lause» ja «Lauselühendiga lause», N. Remmeli «Sõnajärjestus eesti keeles», E. Riikoja «Täiend», J. Valgma «Sihitis» ja «Mõningaid küsimusi aluse ja öeldise kongruentsi kohta eesti kirjakeeles». Eeloleval, 1962. a. toimub nimetatud artiklite ümbertöötamine ja uute uurimuste kirjutamine juba teoksil oleva eesti keele teadusliku süntaksi käsikirja koostamise raamides, et 1963. a. välja anda makett «Eesti keele lihtlause süntaks».

Koostatav eesti keele teaduslik süntaks on nagu senised kooli-lauseõpetusedki oma käsitusmeetodilt deskriptiiv-normatiivne. Selles kirjeldatakse rikkaliku kirjandusliku näitematerjali põhjal sõnade ühendamist sõnaühendeiks ja lauseiks, sõnaühendite liike ja tähendusfunktsioone, lausete tüüpe, ehitust ja intonatsiooni, sõnajärjestust, kirjavahemärkide tarvitamist jne. Selle kõrval aga esitatakse reegleid, missuguseid käände- ja pöördevorme või abisõnu peab antud lauseliikmete puhul tarvitama, millise intonatsiooniga tuleb vaadeldavat lauset hääldada, kuidas sõnu kõige paremini järjestada eri tüüpi lauseis ja milliseid kirjavahemärke on vaja kasutada käsitusel olevate lauseliikmete, lauseosade ja lausete eraldamisel. Kaasaja eesti keele süntaksis ei saa täiesti kõrvale jätta ka kirjakeele ajalugu. Historismiprintsiibi alusel tuleb tänapäeva eesti keele produktiivsete morfoloogiliste vormide ja puhtsüntaktiliste vahendite kõrval tähelepanu juhtida ka vana-

nenud, samuti alles hiljuti tarvitusele võetud süntaktiliste seoste väljendamise viisidele eesti keeles.

Kuigi eesti keele süntaksialaseid küsimusi on seni vähe uuritud, sisaldavad aastakümnete jooksul ilmunud lauseõpetused siiski nii mõndagi teedrajavat, mida võib eeskujuks võtta. Ei saa märkimata jätta, et meie tänini trükki pääsenud lauseõpetused annavad põhi-joontes õige ülevaate eesti keele süntaktilisest struktuurist. Aga leidub siiski lauseõpetuse küsimusi, mis on seni kas täiesti kõrvale jäänud või neid on väärtalt valgustatud või eri grammatikute poolt erinevalt käsitatud. On endastmõistetav, et ka seesuguseis lahtistes küsimustes tuleb teadusliku süntaksi kollektiivsel koostamisel ühiste seisukohtadeni jõuda.

Kõigepealt pole seniseis süntakseis tarvilist tähelepanu leidnud sellised probleemid, nagu lause seos mõtlemise kategooriatega ja sõnaühend ning selle tähendusfunktsioonid. Teaduslikus süntaksis aga ei saa neid olulisi küsimusi käsitlemata jätta. Seepärast peatume eelkõige nendel.

1.

Lause on loogilise otsustuse keeleline vorm. Vastavalt lausete mitmekesisusele on seos lause ja otsustuse vahel mitmesugune: kord õige lähedane, teinekord aga kaudne. Lause ja loogilise otsustuse vahetõrja on palju uuritud, aga probleemi keerulisuse tõttu pole kõigis üksikasjus veel jõutud ühiste seisukohtadeni.

Aristotelese definitsiooni järgi on loogiline «otsustus kõne, mis millegi kohta midagi jaatab või eitab».¹ Seda määratlust võib aluseks võtta eriti sel korral, kui vaadelda jutustavate lausete suhet jaatavate ja eitavate otsustustega.

Loogilise otsustuse elementide ja laiendamata lihtlause koostisosade vahel esineb tavaliselt täielik ühtelangevus. Nii on kahepealiikmeliste lihtlausete *Koitis hommik* (Tugl., T. I, 64) ja *Tuult ei olnud*... (Smuul, Kirjad, 190) alused *hommik*, *tuult* otsustuste subjektideks ja öeldised *koitis*, *ei olnud* otsustuste predikaatideks. Enamasti vastab ka laiendatud kahepealiikmelise lihtlause alusrühm täielikult otsustuse subjektile ja öeldisrühm otsustuse predikaadile, näit. *Mõned aastad on ajameresse kadunud* (Pärn, M. kuub, 152); *Kirjanik Narmas ei pidanud ennast mingiks eriliseks võitlejaks* (Sirge, K. rada, 14).

Mitme alusega või mitme öeldise ja öeldistäitega laused vastavad samuti lihtotsustustele, ainult selle erinevusega, et seesugustes otsustustes esineb kas liitsubjekt või liitpredikaat, nagu *Sõjavankrid, vibud, odad ja taprid, hambad ja teravad*

¹ Аристотель, Аналитики первая и вторая. Москва, 1952, lk. 9—10.

küüned on teie vastu valmis (Kreutzw., Jutud, 142); *Kaua ta enam aega ei viitnud, vaid tegi peagi minekut* (Aspe, E. Ain, 136); *Tänavune talv on tuuline ja pahur* (Tugl., T. II, 399).

Kui paljude kahe-pealiikmeliste lausete ja neile vastavate otsustuste vahel võib märgata täielikku ühtivust, siis ei saa seda öelda ühe-pealiikmeliste lausete kohta, mille seos otsustustega avaldub ainult erilisel kujul. Nii märgivad küll sellised sõnalaused, nagu *Koidab. Sadas. Hommik. Raudtee* jt. üht mõistet, aga neile võib mõttes anda ka otsustuse keelelise vormi, näit. *Algab koit. Oli sadu. Saabub hommik. See on raudtee*. Samuti on erisuguselt seotud kaheliikmelise otsustusega sellised ühe-pealiikmelised laused, nagu *Sajab ka sel sügisel nii mis kole!* (Tugl., T. I, 21). Siin on ära jäetud aluse funktsioonis esinev nimisõna *vihma*. Kuidagi aga ei saa kaheliikmeliste otsustustega ühendusse viia tundmust ja tahtmist tähistavaid sõnalauseid, nagu *Hõissa! Oeh! St! Tohoo!* jt., mis ei esine ei jaatusena ega eituse

na. Üldiselt arvatakse, et otsustust ei moodusta ka küsi-, käsk- ja soovlaused, nagu *Mis imet siis sina oma tarkusega oled ära teinud?* (Kitzb., V. t. I, 11); *Loo lugusid, laulik!* ... (Haava, E. luule I, 252); *Kui ma ometi Liisuga kokku saaks!* (Koid., T. II, 261). Esitatud laused väljendavad küsimust, käsku ja soovi, mitte aga jaatust ja eitust, nagu see on iseloomulik otsustustele. Mõned põimlause tüübid võivad aga tervikuna seista täielikus vastavuses lihtotsustuste subjekti ja predikaadiga. Näit. ... *mis õpid noores eas, / seisab eluaeg sul peas* (Grenzst., E. luule I, 185); *Unenägu, mis algas süütult, ei häirinud ta puhkust* (Krust., Piitsa, 19). Eespool toodud liitlausete sisuline ja vormiline vastavus lihtotsustustele ilmneb iseäranis siis, kui nende lausete mõtte avaldame liitlause kujul, nagu *noores eas õpitu seisab eluaeg sul peas; süütult alanud unenägu ei häirinud ta puhkust*.

On seesuguseid liitlauseid, mis lühendatud kujul väljendavad loogilist järeldust. Nii sisaldavad järgnevate liitlausete üksiklaused loogilise järelduse alust ja tagajärge, näit. *Külvad tuult: lõikad tormi. Aegamööda kadus Madaral paha tundmus: ta harjus sellega ära* (Särg., Rahvavalgust., 124). Järgmised laused väljendavad lühendatud süllogisme ehk entümeeme: *Sm. Saarsoo on meie käitise lõõktööline ja seepärast ta on kohustatud teistele töölistele olema eeskujuks. Kõik progressiivsed kirjanikud võitlevad rahu kindlustamise eest, tema aga on progressiivne kirjanik*.

Keeles leiavad oma väljenduse kõik mõtlemise kategooriad. Sõnad ja sõnaühendid märgivad mõisteid, liitlaused ja teatavat tüüpi liitlaused aga väljendavad otsustusi. Liitlauseis võivad avalduda ka loogilised järeldused ja lühendatud süllogismid. Nõnda fikseerib keel mõtteid ning nende vahelisi seoseid sõnades, sõna-

ühendeis ja lauseis, võimaldades inimestel mõtteid vahetada vastastikusel suhtlemisel.

Keelelise väljenduse põhiüksuste ja mõtlemise kategooriate vahekorra kindlaksmääramisel tekivad praktilist laadi küsimused: millist tegelikku tähtsust omab loogilise otsustuse elementide sidumine lause pealiikmetega ja milleks on vaja süntaksis käsitleda peale lauseõpetuse ka sõnauhendiõpetust?

Juba vanasti kujunesid lause pealiikmed ja nende nimetused loogilise otsustuse elementide baasil. Teatavasti koosneb loogiline otsustus kolmest elemendist: subjektist, koopulast ehk sidemest ja predikaadist, nagu osutavad jaatavate ja eitavate otsustuste üldvormelid *S on P*, *S ei ole P*. Selle järgi nimetataksegi grammatilise lause pealiikmeid subjektiks ja predikaadiks ning nende vahelist seost koopulaks. Varasemais, nn. logitsistlikes süntaksites langevad nominaalse predikaadiga lihtlausete koostisosade nimetused täiesti ühte loogilise otsustuse elementide omadega. Nõnda peab E. Ahrens predikaadiks iga noomenit, mis on subjektiga seotud koopula abil.² Sama arvamust jagab ka Wiedemann, kirjutades oma lauseõpetuses käändsõnalise öeldise kohta: «Kui predikaat pole väljendatud lihtverbiga, vaid käändsõnaga või ka asesõnaga koos verbiga *olema* kui koopulaga, siis võib verbimõiste laiend esineda mitmesuguseis vormides, iseäranis aga nimetavas, saavas, osastavas ja omastavas.» Nii tuleb pidada Wiedemanni poolt esitatud näitelause *ma olen wimikuid lapsi, se küb on minu*³ käändsõnu *ma, küb* subjektiks, verbivorme *olen, on* koopulaks ja noomeneid *lapsi, minu* predikaadiks. Sel positsioonil püsib oma lauseõpetuses ka K. A. Hermann, kes väidab lause koostise kohta: «Igal ütlusel ehk lausel, kui tal on täis mõte sees, peab kolm osa olema, need on: 1) *alus* (subjectum), 2) *kõide* (copula) ja 3) *üteldus* (praedicatum). Alus on lauses see osa, mis ütluse mõtte põhjuseks on ja millest midagi ütelda tuleb, üteldus on see osa, mis alusest äraüteldud on, ja kõide on see, mis alust ja üteldust ühte teisega ühendab; näituseks: inimene on olemus; mees on tugev; naene on jumekas; laps on väeti; päike on hiilgav. Neis lausetes on sõnad «inimene, mees, naene, laps, päike» alused, sõnad «olemus, tugev, jumekas, väeti, hiilgav» üteldused, ja väike sõna «on» on kõide.»⁴ Korduvais trükkides ilmunud H. Eineri kooligrammatika vahendusel ulatub selline lause pealiikmete käsitus kuni käesoleva sajandi 20-ndate aastateni. Alles H. Põld jätab oma lauseõpetuses 1922. a. koopula kui vananenud termini kõrvale⁵ ja L. Kettunen nimetab predikaadi, mis esineb noomeni nimetavas

² E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Zweiter Theil: Satzlehre. Reval, 1853, lk. 8—9.

³ F. J. Wiedemann, Grammatik der Ehstnischen Sprache. St.-Petersbourg, 1875, lk. 600—604.

⁴ K. A. Hermann, Eesti keele Lause-õpetus. Jurjev, 1896, lk. 1—2.

⁵ H. Põld, Eesti keeleõpetus. Lauseõpetus. Tallinn, 1922, lk. 6.

või osastavas, predikaadi- ehk öeldistäiteks⁶, milline oskussõna saab üldtarvitatavaks. Pärastistes süntaksites hakatakse öeldistäidet käsitlema isegi kui tavalist verbi laiendit, s. t. kui lause kõrvalliiget.⁷

Tekib küsimus: missuguseid grammatilisi termineid tuleks kasutada teoksil olevas teaduslikus süntaksis nominaalse predikaadi puhul ja kas öeldistäide arvata lause pea- või kõrvalliikmete hulka? Nagu eespool vihjasime, pärineb termin *koopula* loogikast. Tol ajal, kui süntaksi käsitleuses domineeris nn. logitsistlik suund, samastati loogilist otsustust nii sisuliselt kui ka vormiliselt grammatilise lausega ja analoogia põhjal kanti loogilise otsustuse elementide nimetused üle lauseõpetusse. Kuigi mõtlemise ja keele vahel valitseb tihe seos, ei saa mõtlemise kategooriaid siiski identseks pidada keeleliste väljendusvahenditega. Loogilises otsustuses on verbi *olema* vormid *on*, *ei ole* tõeliselt ainuüksi ühendavaks lüliks kahe mõiste S (subjekt) ja P (predikaat) vahel. Seepärast on nimetus *koopula* (side ehk köide) siin õigustatud ja omal kohal. Ent grammatilises lauses ei täida samas funktsioonis olevad verbid *olema*, *näima*, *saama* jt. mitte ainult kopulatiivset ehk ühendavat ülesannet, vaid neil on nagu teistelgi tegusõnadel oma konkreetne tähendus, ehkki nende sisu ilma juurdekuuluva käändsõna tähenduseta jääb poolikuks. Nimetatud verbidele on iseloomulikud kõigile tegusõnadele omased kõneviisi, aja ja isiku kategooriate tunnused ja seepärast on üsna loomulik, et lause süntaktilise analüüsi puhul nimetame neid grammatilise terminoloogia järgi öeldiseks ehk predikaadiks, mitte aga koopulaks, nagu seda tehakse loogilise otsustuse elementide määramisel. Ka nimetus öeldistäide eeldab terminit öeldis, sest öeldistäide ju õigupoolest täiendab ehk «täidab» sisuliselt predikaatverbi *olema* tähendust. Sellest on suurt hõlpugi lauseanalüüsiks, kui kõiki verbi finiitseid vorme peame öeldiseks. Pikematagi on selge, et öeldistäide, mis sisuliselt on tihedasti seotud oma predikaatverbiga ja mille vorm oleneb aluse käändest, kuulub nominaalse ehk käändsõnalise öeldise koosseisu selle lahutamatu koostisosana. Järelikult on predikatiiv lause pealiige, mitte aga kõrvalliige, nagu seda on mõned grammatikud ekslikult arvanud.

2.

Sõnaühendi käsitlemise tarvilikkuse põhjenduseks olgu nimetatud, et juba eesti keele süntaksi aluse rajajad Ahrens ja Wiedemann vaatesid oma grammatikais üsna ulatuslikult sõnaühendiõpetusse

⁶ L. Kettunen, Lauseliikmed eesti keeles. Tartu, 1924, lk. 22—34.

⁷ Vrd. näit. E. Muuk ja M. Tedre, Lühike eesti keeleõpetus II. Tuletus- ja lauseõpetus. Tartu, 1933, lk. 60—64.

puutuvaid küsimusi. Nad tegid seda peamiselt käände- ja pöördevormide tähendusfunktsioonide selgitamisel. Nii seletab Ahrens oma lauseõpetuses, et elatiiv märgib: 1) liikumist mingist esemest: *võta raud tulest*; 2) seisundit: *joobnust peast hakkas riidlema*; 3) ajalist algust: *sest päävast hakkas põdema*; 4) ainet: *rokka lüakse jahust ja veest...*; 5) põhjust: *on vih-mast märg*⁸ jne. Peale käände- ja pöördevormide tähendusfunktsioonide vaatleb Wiedemann koha- ja ajasuhteid («Orts- ja Zeitverhältnisse»)⁹, s. t. ta käsitleb koha- ja ajamäärust tähenduslike suhete alusel, nagu seda tehakse tänapäeva sõnaühendiõpetuses.

Kõigis kodanlikul ajal ilmunud lauseõpetustes vaadeldakse põhisõna ja laiendi grammatilist seost ning tutvustatakse lähemalt sõnade kongruentsi ja käändsõna muutelist sõltuvust tegusõnast¹⁰, ehkki sel puhul ei nimetata sõnaühendit. Sõnaühendi mõiste tuuakse eesti keele kooligrammatikaisse nõukogude võimu aastail. Esialgu kasutatakse kõrvuti kaht terminit: sõnaühend ja sõnaliit. Seejuures sõnaühendi all mõistetakse sõnapaari, mis on kahe lauseliikme funktsioonis; sõnaliiduks nimetatakse sellist sõnade ühendit, mis moodustab ühe lauseliikme.¹¹ Hiljem jäetakse sõnaliit terminina kui ebakohane kõrvale ja tarvitusele jääb lauseõpetusse ainult sõnaühendi mõiste.¹²

Sõnaühendiga seoses olevate küsimuste käsitlese aastakümnete-pikkune traditsioon eesti keele lauseõpetuses on ilmseks tõendiks, et sõnaühendi vaatlust ei saa teaduslikust süntaksist välja jätta. Õigupoolest moodustab sõnaühendiõpetus lahutamatu osa süntaksist. Siin teeme eeltöid lause kõrvalliikmete tundmaõppimiseks ja selgitame sõnaühendi koostisosade varal, missugust põhisõna laiendab antud kõrvalliikme funktsioonis olev laiendsõna, mida ta sisuliselt tähendab, kuidas ta on grammatiliselt väljendatud jne. Sõnaühendiõpetuses avaneb ülevaade ka alistavalt ühendatud sõnade seostamise viisidest, nagu sõnade ühildumisest ja sõltumisest. Automaattõlkimise seisukohaltki on sõnaühendiõpetusel suur tähtsus, sest sõnade sõltumisele sõnaühendis rajaneb lauseanalüüs masinas. Tuleb ju igale sõnaühendi põhisõnale, s. o. tegu-, nimi-, omadus- ja määrsõnale, masinas anda kõik võimalikud rektatsioonid sõnaühendiõpetuse järgi.

⁸ E. Ahrens, Grammatik... II, lk. 75—80.

⁹ F. J. Wiedemann, Grammatik..., lk. 640—649.

¹⁰ L. Kettunen, Lauseliikmed eesti keeles. Tartu, lk. 1—9; E. Muuk ja M. Tedre, Lühike eesti keeleõpetus II. Tartu, 1933, lk. 52—53, 81—83, 97—100; A. Kask, A. Vaigla, J. V. Veski, Eesti keeleõpetus ja harjutustik keskkooli IV klassile. Tartu, 1936, lk. 11—14, 40—54.

¹¹ A. Kask, E. Koff, K. Kure, G. Laugaste, M. Teder, J. Valgma. Eesti keele grammatika IX klassile. Tallinn, 1951, lk. 8.

¹² N. Remmel, J. Valgma, E. Riikoja, Eesti keele grammatika keskkooli VIII—X klassile. Tallinn, 1957, lk. 142—145.

Teine küsimuste ring, mis seoses teadusliku süntaksiga on päevakorrale kerkinud, seisab ühenduses eesti keele lauseliigenduse ja lauseliikmete omavaheliste piiride kindlaksmääramise probleemiga.

Lause kõrvalliikmeist on tekitanud lahkarvamusi eriti kaudsihitise küsimus. Allpool vaatleme üksikasjalisemalt lause kõrvalliikmeid, et lähemalt selgitada nii sisuliselt kui ka vormiliselt nende mõisteid.

Lause kõrvalliikmed jagunevad selle järgi, kas nad kuuluvad verbi või noomeni juurde, adverbaalseiks ja adnominaalseiks. Adverbaalsed kõrvalliikmed on sihitis ja määrus, adnominaalse kõrvalliikmena esineb aga täiend.

Adverbaalsete kõrvalliikmete määramisel tuleb arvestada nii vastava lauseliikme sõltuvust oma põhisõnast kui ka tema tähendust. Sihitis seisab oma põhisõnaga märksa vahetumas ja tihedamas seoses kui määrus.¹³ Tavaliselt sõltub sihitise vorm põhisõnaks oleva verbi vormist, määruse vorm aga püsib enamasti muutumatuna, olenemata tegusõna vormist. Näit. sihitise vorm muutub ühes verbi vormiga: *ei saada pakkki, saatis paki ära, saada pakk!*, määruse vorm aga jääb muutumatuks: *ei sõida maale, sõitis ära maale, sõida maale!* Samuti on sihitise tähenduslik ühtekuuluvus oma põhisõnaga otsesem ja lähedasem kui määruse sisuline seos verbiga, vrd. *käib teed* — *käib teel, loeb raamatut* — *loeb päeval, vedasid heinu* — *vedasid heinamaalt, kirjutas kirjandit* — *kirjutas tindiga* jne.

Sihitis ehk objekt laiendab tavaliselt sihilist ehk transitiivset verbi, mis tähistab aktiivset tegevust ja võtab tema juurde kuuluva sihitise oma otsese mõju alla. Nagu alus, nii on ka sihitis oma vormidelt üsna piiratud lauseliige. Sihitis võib esineda ainult neljas vormis, nimelt nimetavas, osastavas, ainsuse omastavas ja *da*-tegevusnimes.

Täissihitis väljendab, et tegevus on suunatud tervikule või kõigile olendeile, esemeile ja nähtustele. Ta tähistab ka tegevuse lõpetatust või tulevikus toimuvat tegevust ja esineb nimetavas ja ainsuse omastavas. Näit. *Ema ja tütar pidid... kõik põhjused ette tooma...* (Vilde, Mahtra, 105); *Nende rohekamad ja sinakamad viirud täitsid kogu taevavaranna* (Tugl., Illimar, 319).

Osasihitis tähistab, et tegevus on suunatud olendite, esemete ja nähtuste osale või ebamäärasele hulgale. Ta märgib ka tegevuse jätkuvust või korduvust ning toimumist olevikus ja

¹³ K. Kont, Läänemere keelte objekti probleeme. «Keel ja Kirjandus» 1958, nr. 3, lk. 155—156.

esineb alati osastavas. Näit. *Orjaleiba nuttes mürdsid / eesti rahvas Eestimaal* (Koid., T. I, 110); *Siis taltsutan pisut oma närve...* (Luts, Jut. I, 140).

da-tegevusnimedest on sihitiseks: a) objektilised *da-infinitii*vid, millega väljendatud tegevuse sooritab predikaat-verbi laiendav, lauses sihitisena või objektadverbiaalina esinev olend, näit. *Üks ta kambrikaaslane neitsi aitas tal seda õmblemist toimetada* (Kipp., Meelis, 75); b) subjektilised *da-infinitii*vid, millega märgitud tegevuse teostab lause alusega tähistatud olend, ese või nähtus, nagu *Ei mina taha surmatunnini raudu kanda!* (Vilde, Mahtra, 256).

Tähenduslikult tähistab käändsõna nimetavas, osastavas ja ainsuse omastavas olev sihtis nii olendit ja eset kui ka nähtust ja tegevust, kellele või millele on öeldisena esineva verbi tegevus suunatud. Näit. *Ma raiusin palkisi, kaevasin paasi ja raudkiva maast...* (Kreutzw., Sipp. II, 28) (sihitised märgivad esemeid); *Mu süda usub õnne...* (Haava, Luulet., 27) (sihtis väljendab abstraktset nähtust); *Ja ettevaatlikult korjas ta magava lapse põõsa alt üles...* (Tamms., Põrgupõhja, 224) (sihtis tähistab olendit); *Ja väga kiiresti omandas nende inimeste... suhtumise...* (Smul, Kirjad, 151) (sihtis märgib tegevust).

da-tegevusnimes olev sihtis aga väljendab alati tegevust, nagu *Ta kartis ilmselt inimesi kohata* (Tugl., Illimar, 82); *Siin kasvada vagusalt / neid labidamehed ei lase* (Vill., E. luule II, 518).

Sihtis võib esineda ka mõnede sihitute ehk intransitiivsete verbide laiendina, nagu *jooksma, magama, nutma, puhkama, sõitma* jt. Näit. *Kümmekond meest magas naridel raskete võitluste väsimust* (Männ., Ü. mägede, 200); *Sõitku nad merd, punalippude laevad...* (Raud, E. luule II, 249).

Esitatu põhjal anname sihitise definitsiooni: sihitiseks ehk objektiks nimetatakse enamasti sihilise tegusõna, mõnikord ka sihitu verbi laiendit, mis väljendab olendit, eset, nähtust või tegevust, kellele või millele on verbi tegevus vahe-tult suunatud, ning esineb nimetavas, osastavas, ainsuse omastavas või *da-tegevusnimes*.

Määrus ehk adverbial on lause kõrvalliige, mis laiendab verbi, adjektiivi või adverbi. Määruse põhisõnana võib esineda igasugune verb, olgu see siis transitiivne või intransitiivne või tegusõna *olema*, näit. *Mägistele jõuti pärast päikese loojangut, surmani väsinult...* (Mets., Ümera, 64); *Täidet ruumi viskab pilgu...* (Süt., T. I, 237); *Sellel oli päratu pikk ja kitsas ülakeha...* (Tugl., Illimar, 155). K. Kure

arvamus, nagu oleks verbil *olema* tähendus ainult sel korral, kui teda laiendab kohamäärus¹⁴, ei näi paika pidavat. Tõsi küll, verbi *olema* mõttesisu jääb puudulikuks ja poolikuks, eriti kui tema juurde kuulub öeldistäide. Aga ta omab tähendust ka sel korral, kui teda laiendab peale kohamääruse mõni muu määruseliik, näiteks aja-, seisundi- ja ainemäärus, sest ka neil kordadel nagu kohamääruse puhul võime verbi *olema* asendada mõne teise tegusõnaga, vrd. *koosolek on täna* — *koosolek toimub täna*; *koorem on viltu* — *koorem seisab viltu*; *vikat on terasest* — *vikat on tehtud terasest* jne. Samuti võivad ka mitmesugused adjektiivid ja adverbid esineda määrusel põhisõnana, ükskõik, mis-suguses süntaktilises funktsioonis nad ka lauses on, nagu *Istujate pea kohal õhus oli päris harilik tuvike...* (Tugl., Illimar, 11); *Ta ümarad, veidi pungis silmad olid kistud kitsasteks piludeks...* (Smuul, Kirjad, 90).

Kui sihitis märgib objekti, millele on verbiga väljendatud tegevus otseselt suunatud, siis määrus tähistab *tingimusi*, milles tegevus või olukorras viibimine toimub, või nimetab olendit, eset või nähtust, kellega või millega on tegevus, olukord, omadus või tunnus *kaudselt seotud*.

Harilikult mõistetakse määrusel poolt märgitavate tegevuse ja olukorras viibimise üldiste tingimuste all kohta, aega, viisi, seisundit, põhjust, otstarvet, tegu, hulka ja mõõtu, määra, suhet, võrdlust ja tingimust (kitsas tähenduses). Iga tegevus ja olukord on seotud ruumi ja ajaga, mateeria olemasolu objektiivsete vormidega. Seepärast tuleb kohta ja aega pidada kõige olulisemaiks tegevuse ja olukorras viibimise üldisteks tingimusteks. Et kõik tegevused, olukorrad ja nähtused toimuvad ruumis ja ajas, siis on kujunenud rida koha- ja ajamääruse alaliike. Näiteks väljendab kohamäärus: 1) tegevuse ja olukorras viibimise kohta, 2) liikumise ja tegevuse suunda ning 3) liikumise teed, nagu *peatub linnas*, *lendasid ülalt alla*, *läks oma teed* jt. Ajamäärus kui oma tähendustelt kõige diferentseeritum adverbiaal tähistab: 1) tegevus- või esinemisaega, 2) ajalist kestust, 3) ajalist kordumist, 4) ajalist pidevust, 5) ajalist sagedust, 6) ajalist algust, 7) ajalist lõppu ja 8) töö- või tasunormi *ajahulka*¹⁵, näit. *käis eile*, *töötas mõne tunni*, *ei tulnud kordagi meelde*, *ootan iga päev*, *valvas õhtust hommikuni*, *nädala kohta sai liitri piima* jne.

Peale ülalnimetatud üldisi tingimusi märkivate määruste on

¹⁴ K. Kure, Eesti keele lauseliigenduse alustest. «Keel ja Kirjandus» 1959, nr. 1, lk. 41.

¹⁵ Vrd. L. Rannut, Ajamäärus eesti keeles (tähendusfunktsioonid). Emakeele Seltsi aastaraamat VI. Tallinn, 1960, lk. 71—112.

veel rida tegevuse või olukorras viibimise erilisi tingimusi ehk esemelisust tähistavaid adverbialaale. Seesugused erimäärused väljendavad tegevuse, olukorras olemise, nähtuse või tunnuse sihti, ainet, abinõu, kaasolu, ilmaolu, tegijat, omajat ja olekut.

Nõnda liigituvad määrused oma põhitähenduse järgi kahte suurde rühma, mida võiks nimetada üld- ja erimäärusteks. Üldmäärused omakorda jagunevad kaheteistkümneks liigiks, nimelt koha-, aja-, viisi-, seisundi-, põhjus-, otstarbe-, teo-, hulga- ja mõõdu-, määra-, võrdlus-, suhte- ja tingimusmääruseks, erimäärusi on aga seitset liiki: sihimäärused ehk objektadverbialiid, aine-, abinõu-, kaasolu- ja ilmaolu-, tegija- ja omajamäärused ning olekumäärused ehk predikatiivadverbialiid.

Määrust võime defineerida järgmiselt: määruseks ehk adverbialaalsiks nimetatakse seesugust verbi, adjektiivi ja adverbilaiendit, mis osutab tegevuse, olukorras viibimise, seisundi, tunnuse ja omaduse üldisi või erilisi tingimusi ja milleks on määrsõnad, käändsõna käändevormid, käändsõnad koos kaassõnaga ja verbi käändelised vormid.

Täiend ehk atribuut kui adnominaalne lause kõrvalliige laiendab enamasti nimisõna, näit. *Tundideks on tuule armu...* (Kreutzw., Kålevipoeg, 120); *Ei tundnud väike Juhan siis veel seda musta muret* (Tugl., V. jut., 8). Mõnikord võib täiend kuuluda ka ase- ja arvsõna juurde, nagu *Ei ole siiski midagi ilusamat maailmas...* (Mets., P. tuul, 502); *Teised kaks pugesid haki alla* (Smuul, Kirjad, 89).

Täiend on nagu määruski diferentseeritud tähendustega kõrvalliige. Rohkete eri tähenduste järgi võime atribuudid adverbialaale taoliselt jaotada mitmesugustesse liikidesse, nagu omaja-, tegija-, laadi-, piiritlus-, järjestus-, koha-, aja-, seisundi-, põhjus-, otstarbe-, teo-, omadus-, aine-, sihi-, abinõu-, kaasolu-, oleku- jne. täiendiks.

Täienditena võivad lauses esineda: a) kõige sagedamini noomenid käändevormides: *Oskar keelab ka lapse* (sihi-täiend) *kaasavõtmist ja Senni* (tegijat.) *enese tulekut* (Mets., P. tuul, 448); *Sealsamas linnuses* (kohat.) *olijate nähes peeti lagedal* (omadust.) *väljakul missa...* (Kipp., Meelis, 131); b) käändsõnad koos kaassõnaga: *Säärastel päevadel enne jaani* (ajat.) *ei ole maal kibekiiret* (Sirge, Maa, 471); *Meeleliigutus poja pärast* (põhjust.) *oli vana inimese päris ära väsitatud...* (Hint, T. rand II, 93); c) verbi käändelised vormid: *Igaüks on kange mees nõu andma...* (Krust., Rahu, 174) (teot.); *Ta tuletas meelde...* *pidudele kutsumata* (seisundit.) *jätmise...* (Smuul, Kirjad, 194); d) adverbid:

...ees seisis hall igapäevasus: *ri sakil ja la okil* (seisundit.)
hooned... (Tamms., Tõde I, 18).

Eespool esitatul alusel fikseerime täiendi definititsiooni: täien-
diks ehk atribuudiks nimetatakse lause kõr-
valliiget, mis laiendab nimisõna või nimisõna
tähenduses olevat muud sõna, mis osutab
olendi, eseme ja nähtuse omadust, tunnust, sei-
sundit või tingimust ja milleks võivad olla
noomenid käändevormides, käändsõnad koos
kaassõnaga, verbi käändelised muuted ja ad-
verbid.

Nimisõnaliste täiendite hulgast eraldub omaette liigiks
lisand ehk apositsioon, mis täpsustavalt tähistab põhi-
sõna mõistet. Näit. ...*mina, Andres* (lisand), *pean lamama*
haigemajas... (Luts, Jut. I, 76).

Kui lause kõrvalliikmed sihitis, määrus, täiend ja lisand sei-
savad lauses teiste lauseliikmetega lähedases sõltuvuses, siis lei-
dub lauses sõnu, nagu *arvatavasti, ikkagi, isegi, kahtlemata, kuul-*
davasti, muide, muidugi, mõistagi, nähtavasti, ometi, otse, pea-
legi, tõepoolest, tõesti, võib-olla, õieti, õnneks, ühtlasi, üksnes,
üldse jt., mis on teistest lauseliikmetest otseselt olenematu; nad
laiendavad kogu lauset ja osutavad kõneleja suhtumist lausega
väljendatud mõttesse. Niisuguseid sõnu nimetatakse lause-
laiendeiks. Näit. *Arvatavasti ei osutanud seaduse sele-*
tajad neile punktidele tarvilikku tähelepanekut... (Vilde, Mahtsa,
263); *Ta rääkis mõistagi palju sõnaohtramalt, vohavamalt*...
(Hint, T. rand II, 151).

Üsna tihti kasutatakse erinevate lauseliikmete puhul ühtesid
ja samu morfoloogilisi ja süntaktilisi vorme, nagu käändevorme,
verbi käändelisi muuteid ja kaassõnu, nii et mõnikord tekib ras-
kusi lauseliikmete eristamisel üksteisest. Seepärast osutub vaja-
likuks piirid tõmmata lauseliikmete vahele, eriti neil korda-
del, kus nad oma vormiliste tunnuste poolest kas seisavad üks-
teisele õige lähedal või koguni üksteisega kattuvad.

Alusel ja sihitisel on ühiseid kokkupuutepunkte sel puhul, kui
õeldis esineb umbisikulises tegumoes. Selliseis lauseis, kus õeldi-
seks on verb umbisikulise tegumoe olevikus või lihtminevikus, on
predikaadi juurde kuuluv käändsõna nimetavas või osastavas
tavaliselt sihitiseks, nagu *Leivakott viidi väikesesse kõr-*
valhoone tuppä. (Mets., S. pööripäev, 314); *Talle ehitatakse*
mitmekordset lossi (Rummo, Turistina, 223). Täis- ja enne-
mineviku umbisikuliste vormide puhul esineb: a) sihitisel
korral, kui *tud*-kesksõna kasutatakse ühes verbi *olema* vormidega
pöördelises tähenduses, s. o. nad esinevad mõlemad tegu-
sõnalise õeldisena, näit. *Kella seitsmeks oli üks väli*

niidetud (Mets., S. pööripäev, 241); *Kõrgel järvekaldal asuvat Sillaküla on alati ümbruskonna kaunimaks kohaks peetud* (Raud, S. silma, 72); b) alus on aga neil kordadel, kui öeldis temaga ühildub ja *tud*-kesksõna esineb öeldistäite funktsioonis, nagu *Aga mina olin* (öeldis) *sunnitud* (öeldistäide) *seda tegema* (Järv, Vallimäe, 318); *Inimesed olid* (öeldis) *üllatatud* (öeldistäide) (Ang., Hommik, 117).

da-tegevusnimi võib lauses olla aluseks, liitöeldise komponendiks, öeldistäiteks, sihitiseks ja täiendiks. Aluse funktsioonis esineb *da*-infinitiiv siis, kui ta on lauses sõltumatu teistest lauseliikmetest ning väljendab nähtust, mille kohta midagi öeldakse, näit. *Kuid seda viimast saavutada oli raske...* (Smuul, Kirjad, 155). Liitöeldise koostisse kuuluvad need *da*-tegevusnimed, mis laiendavad tegevuse võimalikkust või tarvilikkust märkivaid modaalverbe *saama*, *tohtima*, *tulema* 'tarvis olema' ja *võima*, nagu *Nii et võis üsna julgesti purjetada Savisaare poole* (Roht, Elutee, 184); *Tuleb minna «õitsele»...* (Krust., Piitsa, 155); *Norgus ei tohi nad näha mu pead!* (Nurme, Juured, 20). Samuti arvatakse liitöeldise koosseisu onomatopoeetiliste ja deskriptiivsete verbide juurde kuuluvad *da*-tegevusnimed, näit. *Vana Klugen... mugis saia süüa* (Land., Vilde kaasaegs., 22); *Mõned kihistasid naerda* (Siiv., V. varjud, 205). Öeldistäiteks olev *da*-infinitiiv laiendab tavaliselt tegusõna *olema*, nagu *Sinu südame pihta koputada on nagu külma kivi vastu põrgata!* (Kitzb., V. t. I, 402). Nagu eespool juba vihjasime, esinevad sihitise funktsioonis sihilisi verbe laiendavad *da*-infinitiivid, olgu nad kas subjektilised või objektilised. Täiendina aga esinevad need *da*-tegevusnimed, mis laiendavad nimisõna, näit. *Noorele parunile tekkis põue korraga tungiv soov preili Marchandiga mõni sõna vahetada...* (Vilde, Mahtra, 56).

Et vältida lauseliikmete segiminekut, on kõigiti teretulnud sellised taotlused, mis on seotud lauseliikme mõiste mahu piiramisega. Seepärast tuleb hinnata A. Kase püüet fikseerida öeldistäite tähendus ja sellele lauseliikmele anda kindlad piirid. Nii võtab Kask predikatiivi mõiste täpsustamisel lähtekohaks öeldistäite kõige iseloomulikuma tunnuse, nimelt selle, «et predikatiivi tarvitatakse keeles õieti siis, kui ilma predikatiivita jääks lause poolikuks, kui predikatiiv selle sõna otseses mõttes aitaks «täita» predikaadi kaudu väljendatavat mõtet». Nendeks verbideks, mille mõte väljendub poolikult ja mille puhul tuleb kasutada öeldistäidet, peab ta tegusõnu *olema*, *saama* ja *näima*, nagu «*Poiss on haige*», «*Töö sai valmis*», «*Ilm näib ilus*». Kask selgitab ilmekate lausenäidete varal, et öeldistäide ei saa olla omastavas, seest-, kaasa- ja ilmaütlevas käändes, vaid ta võib esineda ainult

«nimetavas, osastavas või da-tegevusnimes.»¹⁶ Kui teaduslikus süntaksis tarvitame öeldistäidet A. Kase definitsiooni alusel, siis ei teki mingeid raskusi adverbiaalide eristamisel predikatiivist. Selle määratluse raame võiks vahest pisut laiendada, näit. lisades Kase poolt antud predikatiivi kolmele põhisonale *olema, saama, näima* veel mõned taolises tähenduses esinevad verbid, nagu *kasvama, maitsuma, tunduma* jt., mille puhul öeldistäiteks on omadussõna nimetavas, näit. ... *peremees kasvab ees terve ja tugev...* (Tamms., Tõde I, 219); *Oh küll maitstes magus seel* (Liiv, T., 33); *Nad tundusid väikesed ja nõrgad...* (Smuul, Kirjad, 215).

4.

Senistes süntaksites on vähe silmas peetud ka intonatsiooni ja sõnajärjestust, mis aga etendavad olulist osa sõnade ühendamisel lauseiks.

Nagu eespool rõhutasime, on intonatsioon lause tähtsamaid põhitunnuseid. Iga lausetüüpi iseloomustab talle omane intonatsioon. Nõnda hääldatakse kõnes jutustavaid lauseid harilikult langeva intonatsiooniga, küsi- ja käsklauseid aga enamasti tõusva intonatsiooniga.¹⁷ Vrd. näiteks intonatsiooni järgmistes lausetes: *Pärast lõunat heitis isa ikka puhkama.* (Tugl., Illimar, 40); *Miks ta luulepõldu ei takseeri?* (Kotta, Päikesep., 7); *Tulge nüüd sööma!* (Kitzb., V. t. I, 361). Intonatsiooni abil seotakse kõnes ka omavahel samaliigilisi lauseliikmeid korduvaliikmelises lauses. Harilikult hääldatakse samaliigilisi lauseliikmeid kas loetlemise või kõrvutamise intonatsiooniga ja loetelu eraldatakse muust lausest pausiga. Neid samaliigilisi lauseliikmeid, mis on paarikaupa ühendatud sidesõnaga, hääldatakse sama intonatsiooniga, kusjuures loetelu sõnapaaride vahel tehakse lühike paus (/) ja kogu loetelu lõpul pikk paus (//), näiteks *Tõde ja vale,/ päev ja öö,/ valgus ja pimedus,/ õelus ja vagadus// on ühtepuhku isekesis sõdimas...* (Kreutzw., Jutud 35). Kuigi sõnaühendile pole intonatsioon üldiselt iseloomulik, tuleb siiski külgnevalt seostatud sõnade ühendite puhul arvestada ka sõnade intonatsioonilist seost. Nii moodustavad lauses sõnaühendeid mitte ainult ühilduvalt ja sõltuvalt seostatud sõnad, vaid ka sellised sõnad, mis intonatsiooniliselt on ühendatud üheks kõneüksuseks, nagu *Harali sõrmiga/ seisavad palmid...* (Süt., T. I, 241).

¹⁶ A. Kask, Mõningaid märkmeid eesti predikatiivi kohta. «Eesti Keel» 1936, nr. 1, lk. 17—20.

¹⁷ Vrd. P. Ariste, Eesti keele foneetika. Tallinn, 1953, lk. 100.

Intonatsioonis etendavadki tähtsat osa nii pausid kui ka lauserõhk. Pauseerimisega eraldatakse lauses sõnaühendeid ja sõnu üksteisest, nii et nad kujundavad kõnes omaette semantilis-süntaktilisi kõneüksusi, mida mõned lingvistid on nimetanud süntagma-deks.¹⁸ Näit *Ants oli/ oma noorele elule/ küllalt mõtelnud/ ja teadis,/ mis teha*. (Kimm, V. aastad, 186). Harilikult pauseeritakse kõnes lauseid erinevalt. Seepärast kanduvad pausid ühest asendist teise ja ühes sellega ka sõnade süntaktilis-mõttelised seosed vahelduvad. Nii võib lauset *Oli alles aovalge*. (Hint, T. rand I, 5) kahe-suguselt pauseerida: *Oli alles/ aovalge* ja *Oli/ alles aovalge*.

Lauserõhk ehk nn. loogiline rõhk langeb lauses sellele sõnale, mida tahetakse eriliselt esile tõsta. Iseäranis ilmekalt avaldub lauserõhk küsilauseis, kus normaalset lauserõhku võib lause lõpust ettepoole nihutada, just sellele sõnale, mida tahetakse rõhutada. Vrd.

Kes meist homme komandeeringusse sõidab?
Kes meist homme komandeeringusse sõidab?
Kes meist h o m m e komandeeringusse sõidab?
Kes m e i s t homme komandeeringusse sõidab?
K e s meist homme komandeeringusse sõidab?

Eesti keel kuulub selliste keelte hulka, kus lauseliikmete süntaktilised suhted olenevad teataval määral ka sõnajärjestusest. Näiteks lauseis *Isa teritab nuga*. Muna õpetab kana on aluseks sõnad *isa*, *muna* ning nad asetsevad enne öeldist, sõnad *nuga*, *kana*, mis seisavad öeldise järel, esinevad äga sihitisena. Nii on antud lausete süntaktilised suhted tingitud aluse ja sihitise funktsioonis olevate sõnade asendist lauses.

Eesti keelele on iseloomulik v a b a sõnajärjestus. Seepärast võib siin omavahel seotud sõnu üsna hõlpsasti ümber paigutada. Vrd. näiteks: *Miks sa tööle ei lähe?* — *Miks ei lähe sa tööle?* — *Miks sa ei lähe tööle?*

Ühes sõnajärjestuse muutumisega teisenevad tavaliselt lauses ka lauseliikmetevahelised suhted. Üsna tihti võib öeldisega seotud määrus muutuda täiendiks, kui ta paigutatakse kõrvuti nimisõnaga, mille laiendiks ta saab. Vrd. näiteks järgmisi lausepaare: 1. *Poiss ei näinud õues tütarlaste karglemist.* — *Poiss ei näinud tütarlaste õues karglemist.* 2. *Värvavil vaatasid inimesed möödasõitvaid pulmalisi.* — *Inimesed värvavil vaatasid möödasõitvaid pulmalisi.* 3. *Partisan tegi sõja ajal suuri sangaritegusid.* — *Kõikjal räägitakse partisani sangaritegudest sõja ajal.*

Intonatsioon ja sõnajärjestus kujundavad sõnadest ja sõnaühenditest terviklikku ja lõpetatud mõtet väljendava lause. Neid lause

¹⁸ В. В. Виноградов, Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. — Вопросы синтаксиса современного русского языка. Москва, 1950, lk. 183—256.

struktuuri põhilisi elemente tuleb esile tõsta ka lause määratluses: lause on grammatiliselt kujundatud, intonatsioonilt lõpetatud ja kindla sõnajärjestusega keelelise suhtlemise üksus, mis väljendab tegelikkusest terviklikku mõtet, tunde- või tahtevaldust.

Teoksil olevas eesti keele teaduslikus süntaksis peaksid nii intonatsioon kui ka sõnajärjestus väärilist käsitlust leidma. Eesti lause intonatsiooni eksperimentaalseks uurimiseks on vaja Keele ja Kirjanduse Instituudi helilaboratooriumis korraldada rohkesti katseid, et nende varal kindlaks määrata eri tüüpi lausete intonatsioon. Sõnajärjestuse puhul tuleb üksikasjaliselt jälgida kõigi lause pea- ja kõrvalliikmete asendit liht- ja liitlauses, samuti korduvaliikmelises ja lauselühendiga lauses.

Harilikult on kooli-lauseõpetustes piiratud kõige iseloomulikumate lausetüüpide vaatlusega. Teaduslikus süntaksis tuleb aga käsitleda kõiki tähtsamaid lausetüpe, et anda ammendav ülevaade kogu eesti keele lausetüübistikust.

Suuremaid lausetüpe, nagu korduvaliikmelisi, ühe-pealiikmelisi ja lauselühendiga lauseid, on teaduslikus süntaksis tarvis käsitleda detailselt ning põhjalikult. Nii tuleb korduvaliikmelise lause puhul: a) loendada kõik rinnastavad sidesõnad, mida kasutatakse samaliigiliste lauseliikmete ühendamisel; b) nimetada juhtumid, millal on samaliigilised lauseliikmed ühendatud ainult siduva intonatsiooni abil; c) selgitada, missuguseid süntaktilisi ja morfoloogilisi vahendeid tarvitatakse samaliigiliste lauseliikmete seostamisel, s. o. kas samaliigilised lauseliikmed on lauses ühtviisi seotud oma põhisõnaga: on viimasega samas käändes ja arvus või ainult samas käändes, või esinevad erinevais vormides; d) anda täpsed reeglid kirjavahemärkide tarvitamise kohta korduvaliikmelises lauses; e) näidata, millised samaliigilised lauseliikmed ja missugustel tingimustel asetsevad korduvaliikmelises lauses ees-, järel- ja raamasendis. Näit. *Seevastu kostis aga lahtisest sepikojast särinat ja kärinat* (Tugl., Illimar, 273) (samaliigilised lauseliikmed on seotud ühendava sidesõnaga); *See kõik tuli tema tuimusest, laiskusest, hooletusest* (Vilde, Mahtra, 126) (samaliigilised lauseliikmed on ühendatud ainult siduva intonatsiooni abil); *Majaperemeestele lubada tema igapidi abi ja juhatamist* (Koid., T. II, 62) (samaliigilised lauseliikmed, mis esinevad ainsuse osastavas, on ühtviisi seotud verbiga lubada); *Näod ja kujud ja sündmused — kõik katkestatud, vildakud, veidrad — tantsisid läbisegi ja ta sisemise silma eest mööda...* (Vilde, K. maale, 153) (samaliigilised alused on seotud korduva ühendava sidesõnaga ja asetsevad enne öeldist, samaliigilised täiendid on

ühendatud siduva intonatsiooniga, nad asetsevad oma põhisõna järel ja on eraldatud muust lausest mõttekriipsuga).

Lihtlause süntaksi ossa tuleb arvata ka kiilsõnadega ja -lause-tega laused, mida koolisüntaksis on seni ekslikult vaadeldud rindlause peatükis.¹⁹ Ent kiillaused pole grammatiliselt seotud lausega, mille vahele nad on kiilutud, ega moodusta sellega liitlause. Nii kiilsõnad kui ka kiillaused asetsevad harilikult teise lause keskel, mille mõttekäigu nad katkestavad, ja eraldatakse enamasti muust lausest komadega, mõttekriipsudega või sulgudega, nagu *Aga — lisati umbusklikult juurde — saks hoiab seadust meie ees salajas* (Vilde, Mahtra, 124); *Kõik kolm roolikambris viibijat (endise vahetuse roolimadrus oli siit juba välja astunud) vaatasid korraga vööri poole* (Hint, T. rand I, 143); *Logina, tõi küll, on suur ja kõva talu ...* (Sirge, Maa, 31).

Liitlause süntaksi osas on kerkinud küsimus: kas vaadelda sidesõnata liitlauseid koos rind- ja põimlausega, nagu seda on tehtud senistes eesti keele lauseõpetustes²⁰, või käsitleda neid vene keele süntaksite eeskujul eri peatükis?²¹ Kui kõrvutame sidesõnata liitlauseid vastavasisuliste rind- ja põimlausetega, siis selgub meile, et oma struktuurilt nad ei erine neist liitlauseist, kus samaväärsed laused või pea- ja kõrvallaused on omavahel ühendatud kas sidesõnade või muude siduvate sõnade varal. Nii sidesõnaga kui ka sidesõnata liitlauseis seisavad rindlause samaväärsed laused rinnastavas seoses, põimlause pea- ja kõrvallause on aga alistavas seoses. Vrd. näit.: a) rindlauseid: *Tulekahju oli maha surutud, aga ving ning suits täitsid õhku* (Vah., E. jut., 314); *Udu langes maha, täna tuli hea heinailm* (Hint, T. rand II, 199); b) põimlauseid: *Kuigi Rängel oleks otsekohe kannal ringi pöördunud ja klubiruumist lahkunud, tassis professor Kure ta peaaegu vägivaldselt lauda* (Vall., V. novelle, 547); *Tuleb tagasi endine aeg, maad võtan tagasi* (Smuul, Lea, 19). Seepärast pole mingit vajadust vaadelda sidesõnata liitlauseid omaette peatükis, vaid neid on otstarbekas käsitleda koos teiste rind- ja põimlause-
tüüpidega.

Lõpuks puudutame põgusalt süntaktiliste oskussõnade küsimust. Praegune grammatiline terminoloogia on meil kasutusel alates 1925. a.²² Hilisemal ajal on selles tehtud ainult mõned muu-

¹⁹ E. Muuk ja M. Tedre, Lühike eesti keeleõpetus II. Tartu, 1933, lk. 103—105; K. Kure ja J. Valgma, Eesti keele grammatika IX klassile. Tallinn, 1954, lk. 90—91.

²⁰ A. Kask, E. Koff, K. Kure, G. Laugaste, M. Teder, J. Valgma, Eesti keele grammatika IX klassile. Tallinn, 1952, lk. 93—95, 119—120.

²¹ Современный русский язык. Синтаксис. Под редакцией проф. Е. М. Галкиной-Федорук. Москва, 1957, lk. 415—426.

²² Vt. Valik eestikeelseid grammatilisi oskussõnu. «Eesti Keel» 1925, nr. 1, lk. 20—35.

datused ja täiendused, nagu terminite *side*, *lauserind*, *lausepõim*, *lauselühendus* asemele on kasutusele tulnud *kõide*, *rindlause*, *põimlause*, *lauselühend*, uute oskussõnadena on aga tarvitamist leidnud *rektsioon* ehk *sõltuvus*, *sõnaühend*, *kaudsihitis*, *külgnemine* jne. On endastmõistetav, et koostatavas teaduslikus süntaksis tuleb eelkõige kasutada seniseid termineid, mis on keeles kodunenud ja üldtuntud. Mõnede uute süntaktiliste oskussõnade soetamine osutub siiski vältimatuks. Näiteks on vaja leida nimetused lauseile, kus on kas ainult alus- või öeldisrühm, ja sellistele, kus esinevad mõlemad rühmad koos. KKI süntaksigrupis on nimetatud seesuguseid lauseid vastavalt ühe-pealiikmelisteks ja kahe-pealiikmelisteks. On ka termineid, nagu *sõltumus*, *koondlause* ja *lauselühendiga lause*, mis sisuliselt ei taba antud mõistete olemust, seepärast võiks nende asemel kasutada sobivamaid oskussõnu, näit. *allutus*, *korduvaliikmeline lause*, *eralduvaliikmeline lause*.

6.

Käesolevas kirjutises on põgusalt puudutatud neid üldisi probleeme ja lahtisi küsimusi, mis on päevakorrale kerkinud eesti keele teadusliku süntaksi koostamise ettevalmistusjärgul. Selle põhjal võime kokkuvõtvalt fikseerida järgmised üldised seisukohad ja soovid teoksil oleva süntaksi kohta:

1. Eesti keele teadusliku süntaksi *s i s s e j u h a f u s e s* tuleb vaadelda järgmisi probleeme: a) deskriptiiv-normatiivse süntaksi ainet ja ülesannet; b) keelelise väljenduse põhiüksuste ja mõtlamise kategooriate seose küsimust; c) sõnaühendit ja selle osa lauses; d) eesti keele süntaksi senist käsitlust.

2. *N o m i n a a l s e p r e d i k a a d i g a* laiendamata lihtlause lauseliikmeid ei *s a a s a m a s t a d a* loogilise otsustuse elementidega: subjekti, koopula ja predikaadiga, nagu seda tegid logistliku kallakuga grammatikud E. Ahrens, F. J. Wiedemann, K. A. Hermann ja H. Einer. Seesuguses grammatilises lauses olvad verbide *olema*, *näima* jt. pöördelised muuted ei täida mitte ainult kopulatiivset ülesannet, vaid neil on konkreetne tähendus ja neile on iseloomulikud kõigile predikaadi funktsioonis esinevatele tegusõnadele omased tunnused. Seepärast on üsna loomulik, et me selliseid verbi finiitseid vorme nimetame *ö e l d i s e k s* ehk *p r e d i k a a d i k s*, mitte aga koopulaks. Käändsõnalise öeldise teist komponenti, nimelt *ö e l d i s t ä i t e k s* olevat noomenit, tuleb aga endastmõistetavalt pidada lause *p e a l i i k m e k s*, mille koosseisu ta ühe komponendina kuulub.

3. Teaduslikus süntaksis peab andma väärilise koha ka *s õ n a ü h e n d i õ p e t u s e l e*, kus esitatakse ülevaade alistavalt ühendatud sõnade seostamise viisidest ja selgitatakse kõigi tähtsamate

sõnaühendite tähendusfunktsioone, et teha eeltöid lause kõrvalliikmete tundmaõppimiseks.

4. Lause kõrvalliikmed jagunevad oma põhisõna järgi *adverbaalseiks* (sihitis ja määrus) ja *adnominaalseiks* (täiend). Sihitise ja määruse eristamisel on tarvis meeles pidada, et sihitis seisab oma põhisõnaga märksa vahetumas ja tihedamas seoses kui määrus ja et sihitise vorm sõltub harilikult põhisõnaks oleva verbi vormist, määruse vorm aga püsib enamasti muutumatu, olenemata tegusõna vormist. Tähenduslikult märgivad sihitiseks olev käändsõna nimetavas, osastavas ning ainsuse osastavas ja *da*-tegevusnimi olendit, eset, nähtust või tegevust, kellele või millele on öeldisena esineva transitiivse, mõnikord ka intransitiivse verbi tegevus suunatud. Määrus kui diferentseeritud tähendustega verbi, adjektiivi või adverbi laiend tähistab: a) tegevuse ja olukorras viibimise üldisi tingimusi, nagu kohta, aega, viisi, seisundit, põhjust, otstarvet, tegu, hulka ja mõõtu, määra, suhet, võrdlust ja tingimust (kitsas tähenduses); b) erilisi tingimusi ehk esemelisust, näit. tegevuse, olukorras viibimise, seisundi, nähtuse ja tunnuse sihti, ainet, abinõu, kaasolu, ilmaolu, tegijat, omajat ja olekut. Eesti keele teaduslikus süntaksis pole tarvis kasutada terminit *kaudsihitis*, mille all mõeldakse esemelisust märkivaid määrusi, sest *kaudsihitis* esineb tegevuse ja olukorras viibimise üldisi tingimusi väljendavate määrustega samades käändevormides ja ta on verbiga niisama lõdvalt seotud nagu adverbialidki, nii et teda on raske viimastest eristada, nagu seda on näidanud koolipraktika. Adnominaalne kõrvalliige *täiend* on nagu määruski diferentseeritud tähendustega ja seepärast ongi rohkesti täiendiliike, nagu omaja-, tegija-, laadi-, piiritlus-, koha-, aja-, otstarbe- jne. täiendid. Lause kõrvalliikmete olemust ja erinevust teistest lauseliikmetest aitavad selgitada täpsed definitsioonid. Sel otstarbel on toodud käesolevas kirjutises sihitise, määruse ja täiendi lähemad määratlused.

5. Üksikute lauseliikmete vahele osutub tarvilikuks piirid tõmmata eriti neil puhkudel, kui nad oma vormilistelt tunnustelt seisavad üksteisele õige lähedal või isegi üksteisega kattuvad. Näiteks võib *da*-infinitiiv esineda alusena, öeldisena, öeldistäitena, sihitisena ja täiendina. Lauseliikmete segiminekut aitavad vältida taotlused nende mõisteid piirata.

6. Senisest märksa ulatuslikumalt on vaja teaduslikus süntaksis valgustada eesti lause intonatsiooni ja sõnajärjestuse küsimust. Lausete intonatsiooni uurimiseks tuleb KKI helilaboratoriumis vastavate moodsate seadmete abil korraldada katseid, et eksperimentaalsel teel kindlaks määrata eesti lause intonatsioon. Sõnajärjestuse käsitleks ei saa piirduda hariliku ja ümberpööratud sõnajärje üldise vaatlusega, vaid on tarvis üksikasjaliselt uurida kõigi lause pea- ja kõrvalliikmete asendit iga tüüpi liht- ja liitlauseis.

7. Lauseliikide osas peab teaduslikus süntaksis avanema ülevaade kogu eesti lausetüübistikust. Vajaliku põhjalikkusega tuleb jälgida ühe-pealiikmeliste, korduvaliikmeliste ja lauselühendiga lausete tähtsamaid tüüpe, nende ehitust, intonatsiooni, sõnajärjestust ja kirjavahemärkide esinemist neis. Lihtlause süntaksisse kuuluvad ka kiilsõnadega ja -lausetega laused, sest need ei moodusta ju liitlauseid. Sidesõnata liitlauseid on kõige otstarbekam käsitleda rind- ja põimlause ühe alaliigina, mitte aga eri peatükis.

8. Eestikeelseid süntaktilisi oskussõnu on vaja täiendada ja uuendada eriti nende terminite alal, mis täiesti puuduvad, nagu ühe-pealiikmeline ja kahe-pealiikmeline lause, või kus senised oskussõnad, näit. sõltumus (rektsioon), koondlause jt., ei vasta täiel määral mõiste sisule, nii et nende asemel on sobivam tarvitada mõnd teist terminit, nagu allutus, korduvaliikmeline lause.

KIRJANDUSE JA AUTORITE LÜHENDID

- Ang., Hommik = Hugo Angervaks. Hommik. Tallinn, 1959.
 Aspe, E. Ain = Elisabeth Aspe. Ennosaare Ain. Tartu, 1923.
 E. luule I = Eesti luule antoloogia I.
 E. luule II = Eesti luule antoloogia II. Tallinn, 1955.
 Grenzst. = Grenzstein-Piirikivi, Ado.
 Haava, Luulet. = Anna Haava. Luuletused. Tallinn, 1954.
 Hint, T. rand I = Aadu Hint. Tuuline rand I. Tallinn, 1952.
 Hint, T. rand II = Aadu Hint. Tuuline rand II. Tallinn, 1954.
 Liiv, T. = Juhan Liiv. Teosed. Tallinn, 1954.
 Luts, Jut. I = Oskar Luts. Jutustused I. Tallinn, 1952.
 Mets., P. tuul = Mait Metsanurk. Punane tuul. Tartu, 1928.
 Mets., S. pöörip. = Mait Metsanurk. Suvine pööripäev. Tallinn, 1957.
 Mets., Ümera = Mait Metsanurk. Ümera jõel. Tallinn, 1956.
 Männik, Ü. mägede = Eduard Männik. Üle mägede. Tallinn, 1953.
 Järv, Vallimäe = J. Järv. Vallimäe neitsi. Tartu, 1908.
 Kimm, V. aastad = August Kimm. Vihased aastad. Tallinn, 1957.
 Kipp., Meelis = Enn Kippel. Meelis. Tallinn, 1945.
 Kitzb., V. t. I = August Kitzberg. Valitud teosed I. Tallinn, 1956.
 Koid. T. I = Lydia Koidula. Teosed I. Tallinn, 1957.
 Koid. T. II = Lydia Koidula. Teosed II. Tallinn, 1957.
 Kotta, Päikesep. = Felix Kotta. Päikesepaiste. Tallinn, 1960.
 Kreutzw. Jutud = Friedrich Reinhold Kreutzwald. Jutud. Tallinn, 1953.
 Kreutzw. Kalevipoeg = Friedrich Reinhold Kreutzwald. Kalevipoeg. Tallinn, 1953.
 Kreutzw., Sipp. II = Fr. R. Kreutzwald. Sippelgas II. Tartu, 1861.
 Krust., Piitsa = Erni Krusten. Piitsa matused. Tallinn, 1957.
 Krust., Rahu = Erni Krusten. Rahu nimel. Tallinn, 1951.
 Land., Vilde kaasaegs. = A. Landberg. Eduard Vilde kaasaegsete mälestuses. Tallinn, 1960.
 Nurme, Juured = Minni Nurme. Juured mullas. Tallinn, 1957.
 Pärn, M. kuub = Jakob Pärn. Must kuub. Tartu, 1923.
 Raud, S. silma = Mart Raud. Silmast silma. Tallinn, 1959.
 Roht, Elutee = Richard Roht. Elutee. Tallinn, 1957.
 Rummo, Turistina = Paul Rummo. Turistina seitsmendas suurriigis. Tallinn, 1959.

- Siiv., Varjud = A. Siivas. Valguse varjud. Tallinn, 1959.
Sirge, Maa = Rudolf Sirge. Maa ja rahvas. Tallinn, 1956.
Sirge, K. rada = Rudolf Sirge. Kutsuv rada. Tallinn, 1957.
Smuul, Kirjad = Juhan Smuul. Kirjad Sõgedate külast. Tallinn, 1954.
Smuul, Lea = Juhan Smuul. Lea. Tallinn, 1960.
Süt., T. I = Juhan Sütiste. Teosed I. Tallinn, 1955.
Särg., Rahvavalgust. = Ernst Särgava-Peterson. Rahvavalgustaja.
Tallinn, 1953.
Tamms., Põrgupõhja = Anton Tammsaare. Põrgupõhja uus vanapagan.
Tallinn, 1954.
Tamms., Tõde I = A. H. Tammsaare. Tõde ja õigus I. Tallinn, 1947.
Tugl., Illimar = Friedebert Tuglas. Väike Illimar. Tallinn, 1955.
Tugl., T. I = Friedebert Tuglas. Teosed I. Tallinn, 1957.
Tugl., T. II = Friedebert Tuglas. Teosed II. Tallinn, 1957.
Tugl., V. jut. = Friedebert Tuglas. Valitud jutud. Tallinn, 1948.
Vaher, E. jut. = Luise Vaher. Emajõe jutustus. Tallinn, 1960.
Vallak, V. novelle = Peet Vallak. Valitud novelle. Tallinn, 1958.
Vilde, K. maale = Eduard Vilde. Külmale maale. Tallinn, 1947.
Vilde, Mahtra = Eduard Vilde. Mahtra sõda. Tallinn, 1955.
Vill. = Villandi, Valeria.

MÕNEDEST REVOLUTSIOONILISE KIRJANDUSE KÄSIKIRJALISTEST MATERJALIDEST

E. SÄÄRITS

Meie kirjanduspärandi hilisemas kihistuses leidub lõik, mille ajalugu asetab oma veel lõplikult avastamata alade hulka. Selliseks suures osas tundmatuse ja oletuste peatükiks on eesti revolutsiooniline kirjandus 1920-ndail ja 1930-ndail aastail. Saladuskatte tekkimise põhjus on teada. «Eesti kirjanduse ajalugu» II kirjutab selle kohta: «Kõik eesti proletaarse kirjanduse esindajad olid elukutselised revolutsionäärid. Seetõttu võis eesti proletaarne kirjandus kodanlikus Eestis alates 1923.—1924. aastast areneda ainult kodanliku vangla tingimustes.»¹ Ja Eessaare Aadu «Jutustuste» järelsonast loeme: «Eks tõenda kõigi meie nimekate proletaarsete kirjanike käsikirjade saatus (ka Madariku käsikirjadest on suur osa kaduma läinud), et ideeliselt kõige eesrindlikum kirjandus oli kodanlikus Eestis linnuprii selle sõna kõige otsesemas mõttes.»²

J. Madariku, Eessaare Aadu, Leena Laid-Parkeri ja Paul Keerdo säilinud tööde näol on meil kindlad tõendid sellest, et 1905. aasta võitlustes sündinud revolutsiooniline suund eesti kirjanduses elas ja arenes edasi ka kodanliku diktatuuri päevil, hoolimata trellidest ja tõketest, millega teda lugejaist lahutati. Kuid meil on ka tõendeid, mis kõnelevad veelgi laiema sotsialistliku kirjandusrinde olemasolust 1920-ndate ja 1930-ndate aastate Eestis. Seda kinnitavad niihästi teated nimetatud kirjanike kadumäläinud teostest kui ka muud andmed vanglamüüride taga toimunud elavast kirjanduslikust tööst. Saaremaa töölisliikumise tegelase V. Riisi mälestustest saame ilmeka ettekujutuse Tallinna Keskvangla poliitiliste vangide üldkongis valitsenud intensiivsest õppimisest ja vaimsest tegevusest. V. Riis kirjutab: «Üldkongi elu polnud võrreldavgi üksikongide omaga. Õppimine ja teadmiste täiendamine jätkus siin niisama pingeliselt. Kuid kõigele lisaks töid vaheldust arutelud,

¹ Eesti kirjanduse ajalugu II, Tallinn, 1956, lk. 266 ja 267.

² E. Päll, Eessaare Aadu elust ja loomingust, rmt. Eessaare Aadu «Jutustusi», 1957, lk. 464.

vestlused, referaadid. Viimaseid peeti mitmesugustel teemadel. Poliitökonoomia, marksistlik filosoofia ja paljud teised teadmiste alad vaieldi läbi kõige suurema põhjalikkusega. Arutelud olid sageli pikad, sõnavõetud tulised ja ägedad, mõne küsimuse läbi-võtmiseks ei jätkunud ühest päevast. ... Alles üldkongis selgus mulle, kuivõrd mitmekülgsed ja avarad olid huvialad, millega tegelesid kommunistid.»³

Neid mälestustena kirjapandud muljeid tõendavad peaaegu sõna-sõnalt EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi Parteiarhiivis säilinud poliitvangide kirjad. Meie ees on poliitvangi Karli kiri kellelegi Ellile Leningradi oblastis 28. veebruarist 1937. a., milles kõigi viieteistkümne kongikaaslase nimel tänatakse soojasüdamelist korrespondenti ja kirjanduse saatjat: «Sinust räägitakse tihti, loetakse innuga Su raamatuid ja arvud ning andmed Su kirjadest kantakse hoolega kaustikusse (igal vangil on sihuke riistapuu olemas, mõnel koguniste kuni 1000 lehekülge paks!). Vaieluste puhul, kas või näiteks N Liidu majandusliku arengu tempode ja suuna üle tuuakse taas riulilt alla nood kaustikud (öeldakse ka «kladed»), kuhu harilikult üles tähendatud on kõik selle maailma tarkused, et vastaspoolt igasuguste arvude ja andmetega lüüa.»⁴ Et poliitvangide vaimne tegevus ei piirdunud ainult ühiskondlik-poliitilise ja filosoofilise alaga, sellele vihjab sama kirja lõik korvipunumistöö sisseseadmisest vanglas, mistõttu: «Õhtul töölt tulles on kambris üldse palju juttu korvist ja selle tegemisest, nii et isegi kunstielu jääb varju. Meie poeetid ei sepiitse enam tükil ajal värssse, solistid ei esine laulunumbritega, novellistid, karikaturistid — kõik vaikivad.»⁵ Needsamad eespool kõnesolnud ligi tuhandeleheküljelised kladed mahutasid igasuguste teaduse andmete kõrval ka poliitvangide kirjanduslikku loomingut. Nad on olnud Juhan Madariku teoste postuumsete väljaannete käsikirjaliseks aluseks, sellisest oma vangla-aastate truust sõbrast kõneleb Paul Keerdo.⁶ Viimane on hiljem meenutanud oma kirjandusliku tegevuse algust: «Kirjanduse vastu olen ma alati huvi tundnud, kuid vabaduses olles pole mul paraku mahti olnud kirjandusliku loomingtööga tegemist teha. Oma jutud, niipalju kui ma olen neid kirjutanud, olen enamasti paberile pannud vanglas oleku ajal. ... «Punase Viisnurga» jaoks, kus neist suur osa ilmunud.»

Nagu kuuleme sellest Paul Keerdo intervjuust, kandis samasuguse vanglasklade kuju ka poliitvangide uhkeim üritus, legendaarselt kõlav kirjandusteoreetiline ajakiri «Punane Viisnurk» Tallinna Keskvanglas. «See oli illegaalne käsikirjaline vangla ajakiri, milles avaldasid kirjandusliste kalduvustega poliitvangid oma töid. Selles ilmus proosapalu, luuletusi ja artikleid. Ajakiri ilmus perioo-

³ V: Riis, Kolmandat teed ei ole. Tallinn, 1960, lk. 135.

⁴ EKP KK Partei Ajaloo Instituudi Parteiarhiiv, F. 29, N. 29-1, T. 30, lk. 16.

⁵ Sealsamas, lk. 17.

⁶ Kirjanduslik töö vanglamüüride taga. Noorte Hääl 29. sept. nr. 11, 1940.

diliselt ja käis siis käest kätte, kokkulepitud korras. Väliselt omas «Punane Viisnurk» lihtsa kaustiku kuju ja võimaldas end nii hästi maskeerida. Olid meil ju teatud kaustikud lubatud, kuhu poliitvandid aeg-ajalt oma mõtteid märkisid või kirjanduslikke katseid tegid.»⁷

Inkvisiitorlike tõkete tõttu pääses sellest vanglamüüride taga pulbitsevast kirjanduslikust tööst kaasaegse lugejani väga vähe. 1922. aasta töölislehed said veel avaldada põranda all tegutseva Jaan Anveldi kaks jutustust ja suure osa romaanist «Linnupriid». Kuid pärast 1. detsembri ülestõusu võisid kommunistide kirjanduslikust loomingust Eesti alal trükki pääseda ainult mõned P. Keerdo pseudonüümsed jutustused töölisajakirjas «Edasi» 1929. Leningradis ilmus J. Madariku «Riigikukutajad» ja eestikeelses ajakirjas «Kommunismi Teel» (1937) kimp Rein Ranniku novelle, mis toimetuse märkuse kohaselt on revolutsioonilise kirjaniku poolt traataia tagant avaldamiseks saadetud.⁸

Alles juunipööre ja nõukogude võim murdsid luku jälitatud revolutsioonilise kirjanduse eest, läkitades trükivalgusesse J. Madariku «Vabariigi» ja «Jutustused», mõned Leena Laid-Parkeri luuletused, P. Keerdo jutustusi ja romaanikatkendi. See aga kujutab endast siiski ainult osa tollest kirjanduslikust toodangust, mis surmapõlgava trotsiga püüdis anda kunstilist väljendust idanevale sotsialistlikule teadvusele. Tagantjärele polnud paljutki enam võimalik päästa. Läks päästmatult järeltulevaile põlvedele kaduma näiteks «Punane Viisnurk», meie võib-olla kõige kangelaslikum kirjanduslik ajakiri.

Selle hämarusse jäänud loomingu tundmaõppimise seisukohalt pakuvad kirjandusajaloolist huvi mõned EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi Parteiarihiivis leiduvad käsikirjalised materjalid, mis on kodanlikust Eestist saadetud Leningradi EKP Keskkomitee Vene Büroo Kirjastuse ja Kultuuri Osakonda ja sealt pärast sõda talletatud Partei Ajaloo Instituudi arhiivi. Siin leiame tihedas masinakirjas läbipaistvalt õhukestel fooliolehtedel kaksteistkümmend erisuguse ulatusega jutustust ja kolm draamavormis kirjutatud tööd, kõik ilma dateerimata ja autoriandmeteta. Nende hulgast tunneme kohe neli Lauristin-Madariku jutustust, mis kannavad 1955. a. väljaandes avaldatuist ainult erinevaid pealkirju: «Magister Tammekänd» (1955. a. «Jutustustes» pealkirjaga «Head elutingimused»), «Advokaat Sirp» («Jutustustes» «Elulähedane lugu»), «Mõlema poole huvid» («Sadamatööliste streik») ja «Vene-maa mees» («Areteerimine»). Võrreldes «Jutustuste» redaktsiooniga kannavad need käsikirjad vahetumalt kirjutamisaja jälgi. Mõne käsikirja alguses ja lõpus leiame ilmsesti kontrollide eksituse viimiseks sinna paigutatud, jutustuse sisuga mitteseotud

⁷ Kirjanduslik töö vanglamüüride taga. Noorte Hääl 29. sept. nr. 11, 1940.

⁸ Novellid. «Kommunismi Teel» nr. 4, 1937, lk. 30.

trakteerivaid lõike. Ka keeleliselt tunduvad käsikirjad olevat esialgsemad, autori käele lähemad. Neis puuduvad trükiredaktsioonis tehtud keelelised parandused ja väikesed väljajätud, mis enamasti osutuvad vajalikuks ja õigeks, kuid millega mõnikord on Madariku väljenduse loogikat ka rikutud. Näiteks kohas, kus Ilmar Tammekändu tema kartseris viibides kiusavad mälestused ilusast kooliõest, seisab käsikirjas: «Selle küsimuse ümber maadles ta kaua ning vandus», raamatus aga «Selle küsimuse ümber maadles ning vandus ta kaua».

Madariku nelja jutustuse käsikirjad Partei Ajaloo Instituudi arhiivis kõnelevad kirjaniku taotlusest saata oma aktuaalsete poliitiliste probleemidega jutustusi kas või kaudsetki teed mööda lugejate kätte. Ühtlasi annavad nad uue tugipunkti Madariku jutustuste seni tuntud visandlike ja katkendlike käsikirjade tekstikriitikale.

Kõiki vaadeldavaid käsikirju ei seo mitte ainult väline saatus, mis nad kõrvuti arhiivitoimikuisse on juhtinud, vaid neid ühendab sügavam sisuline side. Vaevalt küll, et ükski neist tuntud või tundmatutest autoritest oleks väljakujunenud programmiga asunud uue kunstimeetodi, sotsialistliku realismi rakendamisele, kuid siiski liidab neid kõiki elu mõistmine kommunistliku parteilisuse seisukohalt, sotsialistliku revolutsiooni seisukohalt.

Käsikirjade enamiku kirjanduslik tase, kui mõned hoopis saamatud katsetused (jutustused «Kraavitööl», «Kaevandus» ja dialoog «Tööpluus»), maha arvata, kõneleb väljakujunemata, otsisklevaist autoritest, algavaist iseõppijaist kirjanduskultuuri vallutamisel. Nende teel on palju ohte minevikuliste naturalismi sугemete kujul, eriti aga uue meetodi kitsa, ühekülgse mõistmise näol. Kuid samal ajal avas see aimamisi tajutud sotsialistliku kunsti meetod nende ees tõelise edasiliikumise perspektiivi, võimaldas haarata elust uusi, olulisi külgi. Kommunistlik ideelisus kaitses neid 30-ndate aastate eesti kirjanduse saatuslike haiguste — perspektiivitu empirismi ja ühiskondliku nihilismi vastu. Tänu teaduse uuele kvaliteedile leiame nendes tagakiusamistingimustes loodud viimistlemata töodes otsekui loomusest antud enesestmõistetavusega mõningaid omadusi, mille poole keeruliste otsingute kaudu püüdesid meie kõige eesrindlikumad kirjanikud 30-ndail aastail, — ühiskonnaelu ulatuslik kujutamine, töötava inimese võitlusrohke maailm, aktiivne, oma aadete eest tulles minev kangelane. Kui küsida vaatlusel oleva käsikirjade kogukese kirjanduslikke väärtusi, siis tuleb kõigepealt küll kõne alla uute ainealade ja temaatika kättevõitmine. Esireas seisavad siin kolm tööd, mis ka oma välise ulatuse poolest teistest üle kaaluvad: lavastuseks nimetatud dramaatiline kompositsioon kuues vaatuses «Saaremaa töörahva ülestõus 1919. a.», 250-leheküljeline proosatöö «Viktor kodusõja sündmustest Tartu ümbruses ja kodanliku vangla poliitvangide elu kujutav näidend «Seespool trelle».

Meie proletaarsed kirjanikud 1920-ndail ja 1930-ndail aastail nägid kirjanduse tähtsaimat ülesannet ühiskondliku protsessi revolutsioonilise tuuma tunnetamises ja selle kaudu inimeste teadvuse revolutsioneerimises. Ses suunas teritatud pilku ei võinud jätta üksikõikseks eesti töörahva vabadusvõitluse hiljutine suurejooneline avaldus — Saaremaa ülestõus. Viktor Kingissepp selle klassilahingu kaasaegsena lausus tragöödia jahtumata jälgedel: «Ükski lehekülg Eesti töörahva võitlusloos ei ole nii veriste tähtedega kirjutatud, kui nn. Saaremaa mäss. Aga ka nii valelikult ei ole valitseva klassi kõne- ja kirjamehed ühtki klassivõitluse sündmust kirjeldanud, kui seda «mässu»»⁹ Kodanliku Eesti kirjandus isegi oma demokraatlikus osas jäi Venemaa agentide septsuseks tembeldatud ülestõusu suhtes neutraalseks. Välja arvatud J. Vormsi jutustus «Punased leegid» (1927) ja kõrvalplaaniline riivamine A. Antsoni romaanis «Sina ei pea mitte himustama» (1938), oli Leningradis elav Hans Pöögelmann ainus, kes pühendas 1934. a. Saaremaa ülestõusu kangelastele luuletsükli. Vaatlusel olev käsikirjade kogu pakub nüüd üht senitundmatut katset selle välditud teema käsitlemisel. Tundmatu autor nimetab oma tööd: Lavastus «Saaremaa Töörahva ülestõus 1919. a.»¹⁰ Juba pealkirjas peegeldub vastuolu töö kirjandusliku vormi ja publitsistliku eesmärgi vahel. Autor tahab äärmiselt suurt kontsentratsiooni nõudvas draamavormis anda ülevaate tervet rahvahulka haaravast ajaloolisest sündmusest. Publitsistliku aspekti valikule on teda nähtavasti lükanud kogu eesti revolutsioonilisele kirjandusele tol perioodil iseloomulik joon — kalduvus revolutsioonilise idee sirgjoonelisele rõhutamisele puhtmõistuslikus plaanis. Küllap oli selles ranges ühekülguses omajagu tervet eitamist vanade traditsioonide umbsuse vastu, niisuguste traditsioonide vastu, mille tõukel J. Vorms asetas Saaremaa ülestõusu ajaloolised sündmused oma kangelase perekonnaõnne leidmise tausta ossa. Teiseks oli publitsistliku eesmärgi rõhutamine ilmsesti tingitud tungivast vajadusest seada tõe jalule kodanluse vale alla maetud heroilise revolutsioonipuhangu kohta. Oli ju Saaremaa ülestõusu töörahva seisukohalt valgustanud ainult Viktor Kingissepp 1919. a. Käsikirja autoril oli oma aja kohta paljugi uut öelda mässuks võltsitud ülestõusu põhjuste ja kangelaste, tema mahasurujate ja reetjate kohta. Ning just ajaloolise tõe teadaandmise teeb ta oma töö kompositsiooni aluseks. Kuid selline tahtlik rõhuasetus ei välista autori esteetilist suhtumist ainesse. Kunstiliste seaduste käsul kaldub kirjanik töö käigus korduvalt kõrvale ajaloosündmuste pildistamisest, koondab fakte ajaliselt ja kohaliselt, organiseerib neid vabalt kunstilise üldis-

⁹ V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all. Tallinn, 1953, lk. 61.

¹⁰ Lavastus «Saaremaa Töörahva ülestõus 1919. a.», EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi Partei Arhiiv, F. 24, N. 43, T. 2.

tuse ja esteetilise hinnangu huvides. Nii põimuvad näidendi pildides ajaloo näitlikustamise ja kunstilise kujutamise eesmärk.

Sellest segavast vastuolust hoolimata toob käsikiri aastakümnete tagant, sotsialistliku realismi algastmeilt meie ette ühe iseisva ja omapärase lahenduse revolutsioonilise draama loomise ülesandele. Ta läheb kindlalt lahku ekspressionistlikust suunast, mis pääses Ernst Toller'i ja Franz Jungi poolt algatatuna 20-ndail aastail klassivõitlust käsitlevas draamas valitsema. Eesti kirjan-duses katsetas revolutsiooniliste teemade ekspressionistlikku teos-tamist Aleksander Antson oma näidendeis «Lapsed» (1923), «Kol-gata» (1926), «Töölise tütar» (1931), «147» (1932). «Saaremaa töörahva ülestõusu» autorit aga ei avatle kunstivormi abstraheeri-mise äärmised võimalused. Ta tahab revolutsioonilist paatost väl-jendada elunähtuste eneste loomulikus keeles kõneleva realismiga. Ta kujutusviis on karmilt asjalik, mõjudes ainult tõe ja lihtsuse jõuga. Vaatlusvälja ulatuslikkus ja tegelaste rohkus ei luba kir-janikul luua mitmepoolselt väljaarendatud karaktereid. Ta valgus-tab oma tegelasi peamiselt nende ühiskondliku teadvuse küljest. Aga just siin on ta andnud elamusliku nägemuse pursuile ja parunitele sõda kuulutavaist kehvikuid kogu nende töomehetarku-ses ja väärikuses. Kõrge klassiteadlikkus, poliitiline ja revolutsioo-niline küpsus ei ole tema talupoegadel midagi abstraktset, vaid elu enese loogika ja tööinimese mõistuse loomulik vili. Samasuguse iseenesestmõistetava loomulikkusega on näidendis tabatud ka olus-tiku momendid.

Hallil argipäevahommikul ajavad vallakontoris juttu koosole-kule käsutatud talupojad. Meeste meel on mõru pursuile valitsuse vastu, kes nõõrib talupoegadelt olematut vilja ja liha samuti nagu tsaarivalitsus ja sakslasedki. Külameeste summaga sulab ühte pikk kõhn vallavanem. Laua taga haigutab kõhetu sekretär. Kaitseliit-laste saatel saabub koosoleku kokkukäsutaja, maakonnaavalitsuse esimees Maripuu, «kõrk, paks mees rebasenahkses kasukas»¹¹, kes jämedalt võltside sõnadega kutsub talupoegi Eesti Vabariigi Aju-tise Valitsuse nimel üles aidauksi avama ja jõudu pingutama, et enamlaste röövsalgad puruks lüüa. Meeste hulgas algava urina saatel tõuseb püsti Koit, üteldes välja kõikide mõtted: «Meie ei lähe oma vendade vastu sõtta. ... Meile pole seda sõda ega sõjaväge vaja. ... Terves ilmas on töörahvas oma parunite vastu üles tõus-nud. ...»¹² Nii vallandub näidendi konflikt, mis juba samas vaatu-ses viib käsitsivõitluseni, Maripuu ja kaitseliitlaste põgenema löö-miseni ja otsuseni: mitte vendade, vaid pursuile ja mõisnike vastu sõtta.

Järgmine vaatus kehvtalupoja tares süvendab ja põhjendab ülestõusumeeleolu ja lõpeb samuti talupoegade võiduka kokku-

¹¹ Lavastus «Saaremaa Töörahva ülestõus 1919. a.», EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi Partei Arhiiv, F. 24, N. 43, T. 2, lk. 1.

¹² Sealsamas, lk. 3.

põrkega luurele tulnud kaitseliitlaste vastu. Siin tuleb tegevusse kehvtalupoja tütar Marie, kes kujuneb Aleksander Koidu kõrval teiseks keskseks tegelaseks. Paar järsku teravat tähendust, mis vaikne tõsine tüdruk meeste sõjanõu sisse poetab, valmistavad lugejat küllaldaselt ette selleks, et Marie peatselt puhkevas kähm-luses kisub mahalöödud kaitseliitlasel püssi käest. Ema hädaldusele, et siin on ju päris sõda, vastab Marie uhkusega: «Jah, see Koit on sõjamees.» Neistsamadest nappidest, kuid eksimatult tõmmatud joontest piisab, et Marie ära tunda Huntaugu Miina nooremat õde, kindlalt oma rõhutud keskkonnas juurduvat ja temaga ühte elu elavat tarka tüdrukut.

Kolmas vaatus avaneb tuttava vallakantselei interjööriga. Aga kõhetu sekretär ei istu nüüd laua taga, vaid käib närviõdes, pea-aegu meeleheitel edasi-tagasi. Lava tagant kostab võitluskära. Kaitseliitlase ähvardusele iga läheneja maha lasta nagu kärbes, vastavad karedatest kurkudest vanem Vesse aegu meenutavad hüüded: «Tuld timukatele! ... Auk jäässe ja jää alla ... Kes halastas meie naiste-lastele peale...»¹³ Kaks rahvaväelast tulevad sekretärielt võtmeid välja nõudma, et mobilisatsioonikäsku kirjutada. Sekretär avaldab soovi neid aidata, nende seltsimees olla, sest tema olevat ka varanduseta inimene. Lava tagant kostab Koidu suust tundmatu Hellamaa agitaatori kuulutus üleskutse: «Tund on tulnud, kus Saaremaa talumees, vabadik ja tööline sõjariista võtab. ... Ütleme selle sõna püssipauguna rõhujatele kõrvu. ... Seame võimule oma rakkuskäte valitsuse.» Kõnele järgnevad laval asjalikud korraldused valdadesse minekuks.

«Punaarmee staap talumajas» — teatab neljanda vaatuse remark. Saatustlikust pöördest ülestõusu käigus annab kõigepealt aimu sekretäri käitumine. See varanduseta inimene, «tööraha seltsimees», kirub koos endise kaitseliitlasega oma lühinägelikkus sammu. Staabi juhtidel pole aega nende muresid märgata. Kaskjalad rinnetelt kõnelevad valgete pealetungist, nõuavad varustust, abiväge. Vastuseks kaotustele lahvatab veel kord heledalt rahva revolutsiooniline tahe — kojujäänud taadid, naised, poisikesed tulevad rahvaväele sõjariistu ja moona tooma, kellel kiviaias varjul hoitud püss, kellel peotäis padruneid, kellel toidupoolist või haavasidet. Mitu korda paljaks riisunud rahva ohvrimeele stseen on antud liigutavais toonides, ent ühtlasi ülisma lihtsuse ja loomulikkusega. Haavatuna tuleb staapi juhtima Koit. Tema revolvrikuul tõmbab kriipsu läbi sekretäri ja endise kaitseliitlase reetmisplaanist. Marie, kes on staabis varustuse korraldajaks, seob kinni Koidu haava ja valmistub tema käsul rindele varustust viima.

Kui teised tegelased on kujutatud ainult nende suhtumises ülestõususesse, siis Marie juures on valgusvihku tõstetud ka tema isiklik poolehoid Koidule. See on väga diskreetne, raskesti defineeri-

¹³ Lavastus «Saaremaa Tööraha ülestõus 1919. a.», EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi Partei Arhiiv, F. 24, N. 43, T. 2, lk. 7.

tav tunne, pigem suur sisemine austus energilise võitleja vastu kui tavaline naiselik kiindumus. Kogu oma väljenduse kohmakuse juures on autor osanud siin leida põgusa aimata andmise toone, lastes kõnelda vaid hetkelisel ärevusel, mõnel murelikul pilgul haavatuna magavale võitlejale.

Eelviimases vaatuses, välikohtu istungis, tuleb näidendisse kohtunike ja nende abimeeste näol sisse palju uusi tegelasi kodanluse leerist, pätistunud madrustest kuni baptistikoguduse jutlustaja ja vabariigi prokuröri Teemantini. Kuid selle paratamatult illustratiivseks jääva materjali kõrval kõlab jõuliselt edasi ülestõusu traagika. Mässajate ülekuulamise stseenis pääseb veel kord täiele mõjule autorile kõige altim kunstivahend — dialoog. «See on minu tääda ja sinu küsida!» vastab raevunud kohtunike pinnimistele ülestõusu juhtide kohta rahvaväelane Pihlak. Ja need-samad sõnad ütlevad kõik surmaga silm silma vastu seisvast inimesest, kes teab, mille eest ta sureb. Alles kohtumõistmisstseenis tõuseb Marie kangelaseks, kes kõige ilmekamalt väljendab autori ideed töörahva revolutsioonilise teadvuse lihtsast suuruselt.

«Kohtunik Kloor: Kas tööline või vabadik?

Marie: Pole teie asi.

Kloor: Missuguses väeosas teenisite ja kellena?

Marie: Teenisin punaväes, muud ühti.

Kloor: Mispärast läksite nende röövlitega?

Marie: Ma läksin röövlite vastu.

Kloor: Kas Eesti vabariiki tunnistad?

Marie: Tunnistan ainult tööliste, mitte röövlite ja vägistajate riiki.»¹⁴

Viimane vaatus, mille eesmärgiks on kolme jälitamisest pääsenud revolutsionääri vestluse kaudu anda hinnang ülestõusu vigadele ja võitluse edasine perspektiiv, jääb kunstiliselt liiga pinna-pealseks.

Sellisena siis, oma aja arusaamisi ja tingimusi peegeldavana, uusi kõrgusi taotlevana ja nõrkustega maadlevana seisab meie ees üks revolutsioonilise kirjanduse näide minevikust. Saaremaa ülestõusu tähtsa teema käsitlemisse, eriti meie revolutsioonilise Jeanne d'Arc'i, Maria Ellami kuju jäädvustamisse on ta aga oma kivikese kandnud.

Jutustus «Viktor»¹⁵, mis ainsana kõnesolevaist käsikirjadest vähemalt pseudonüümi («Setu») kaudu vihjab autorile, on oma laadi poolest, vaatamata ideelise suuna ühtsusele, mitmeti vastandlik «Saaremaa töörahva ülestõusule», avaldades uudse meetodi eeliseid ja lastehaigusi hoopis teisest küljest. «Saaremaa töörahva ülestõusu» loogilisest ülesehitusest ja askeetlikult asjalikust väljendusest erineb põhjalikult «Viktori» kaootilisus, elulise materjali

¹⁴ EKP KK PAJPA, F. 24, N. 43, T. 2.

¹⁵ Jutustus «Viktor», EKP KK PAJPA, F. 27, N. 27-1, T. 633.

külluslik mitmekesisus. Tekib mulje, et selle töö on kirjutanud täiesti noor kogemusteta algaja. Segasuse ja viimistlematuse muljet süvendab äärmiselt vigaderohke masinakiri. Mõned osad lõpu poole on koguni raskesti loetavalt mustandlikud. Moodsate keeleuuenduslike väljendite kasutamisel teeb autor sageli vigu, kuid ta keel on väga rikas ehtsatest rahvakõne intonatsioonidest ja lõunaeesilistest murdesugemetest. See algajalik katsetus kõidab tähelepanu huvitavate otsingutendentsidega. «Viktoris» näeme ilmset püüdu vabaneda ajaloolise teema käsitlemisel illustratiivsuse lastehaigusest. Tööraha klassivõitluse õigsuse ja paratamatuse ideeni tahetakse lugejat siin viia mitte ajalooliste sündmuste välispidise kujutamisega, vaid inimsüdame läbikannatamiste kaudu. Peaaegu romaani mõõtudega jutustus kõneleb agulist pärineva kojamehepoja Viktori kasvamisest klassisõja keerises sihi-teadlikuks Punaarmee võitlejaks, sotsialismirinde sõduriks. Pearõhu asetamine inimesele võimaldab autoril anda visandlikkusest hoolimata lugeja mõttes elama hakkavat kuju revolutsioonilise tõe poole tungivast töölisnoorukist. «Viktor» on vaba tundeelu ignoreerimise tendentsist, revolutsioonilise teadvuse puhtmõistuslikust põhjendamisest. Jutustuses avaldub püüd sellise sotsialistliku realismi algastmele omase ühekülgsuse ületamiseks, tundeelule tema õige koha tagasiandmiseks teadvuse kujunemise protsessis. Peategelase karakteri mitmekülgsuse avamise poolest seisab «Viktor» lähedal J. Madariku «Vabariigile». Viktor ei tungle revolutsiooni poole mitte ainult puuriva mõistusega, vaid kogu oma rabeleva noorukihingega. Tema vahekord oma heade lihtsate rakkuskäeliste vanematega osutub ootamatult keeruliseks. Selles on sõnadega avaldamatut armastust, kaasakannatust, aga ka sõltuvuse vimma, hoolimatut iseseisvuspüüdu. Meeldejääva sisemise kirgastumise hetke, millal Viktor teeb enesega nagu piduliku lepingu väsimatult võidelda revolutsiooni kasuks, kutsub välja vahetult läbielatud hingemattev haledustunne vanade tööinimeste viletsuse vastu. Tugevamalt kui mõnedki tolle perioodi revolutsioonilised kirjanikud tunnetab see algav ja otsisklev autor kahtluste ületamise dialektikat kasvamisprotsessis. Viktoril tuleb revolutsioonilise tõe juurde jõudmisel ennast läbi murda tervest väikekodanlike ja rahvuslike eelarvamuste rägastikust.

Niisugused edasiviivad, kirjanduse õigete ülesannete juurde juhtivad jooned moodustavad ainult ühe külje selles kaootilises teoses. Sageli matab need enda alla noorusnõrkuste ballast. Siin on kohati liialdamist mustvalge tehnikaga, alasti publitsistikat, naturalismi. Kogu seda ekslemist nähes tunneb käsikirja lehitseja siiski kahju headest tendentsidest ja vaieldamatuist andesädemetest, mis jäävad nõrkuste koorma alla. Tunneb kahju näiteks autori niisugusest leiust nagu vana töömehe jumalagajätt enne valgete tribunali ette minekut, mis vapustab oma elulise ehtsuse ja surma ületamise üldinimliku suurusega. «Noh, armas abikaasa, jääme siis

üksteisega jumalaga.... Ja siis ei maksa karta midagi, kui nad viivad meid. See, kui lasevad, see valu on üks silmapilk ja siis on rahu, ei tunne enam midagi.... Et nutma ei maksa hakata. Nemad hakkavad naerma meie üle. Ja paluda ei maksa ega karjuda. Nemad ei tee sellest väljagi. Meie oleme ju tööinimesed.... Ja las peksavad, see kah ei ole kaua... kuni lasevad. Ja meie oleme tööinimesed, saame rahu, palju parema, kui see elu siin.... Nii kui pauk tuleb, on veidi valu, ja siis ei ole midagi... Ärge jah siis!»¹⁶

Temaatiline niit seob kaht eespool vaadeldud käsikirja lavastusega «Seespool trellide»¹⁷, mille pealkirja all seisab märkus «Kirjutatud vanglas» ja mille tegevuse ajana on märgitud aastad 1922.—1923. Proloog kujutab poliitvangi tagasitulekut omaste juurde pärast kümneaastast karistuse kandmist, lubades avada eesriide klassivõitluse lahingute ees, mis vaibumatult käivad ka vangla trellide ja müüride taga. Tõepoolest toimub näidendis vaatusest vaatusesse isemoodi nihkumine: olustikulise naturalismi vohamine tõrjub proloogis püstitatud teema kõrvale, jättes kõlama ainult kodanliku vangla julmuse paljastamise. Selle töö kõige sugestiivsemaks küljeks kujuneb äärmiselt konkreetne olustik. Lavaseadet kirjeldavad remargid on sageli leheküljepikkused. Vangla sisemus oma tapikambritega, kongidega, kartseritega saab juba lugemisel mitte ainult silmsi nähtavaks, vaid füüsiliselt tajutavaks muutuvad ka rautatud uste lukkuraksatused, läppunud õhk. Loendamatud detailid vanglaelu argipäevast, üks drastilisem teisest, aitavad välja arendada vanglakoleduste paljastuse teemat. Siin alalise videviku labürindis oleks nagu kontsentreeritud kogu nārune, väiklane jõhkru, milleks kodanlik klass on võimeline. «Õigus jäi sul väljaspoole vangla vārvat suure kivi alla»¹⁸, ütleb valvur uuele vahialusele, kes protesteerib ebainimliku kohtlemise pärast. Kunstiliselt kõige kordaläinumalt on seda pimedusriiki isoleerustatud valvurite kujude kaudu. Hästi on tabatud vāritu amēti degenereeriv pitsat nende tegelaste palgel — nūrid, toored naljad, pugemine ülemate ees ja halastamatus vangide vastu, rõskusmardika silmaring. Kõige arusaamatum ja vihastavam asi valvurite meelest on vangide-kommunistide käitumine. «Nad rāāgivad vāgivallast ja ülekohtust, aga kes on nendega ülekohtu teinud. Seadused on valjud ja muud ei midagi.... Rumal inimene — niisuguseid ei vōi ma sallida. Alati tūlitas prokurōre oma kaebuskirjadega. Prokurōr viimati siin kāies tegi mulle mārkuſe, et miks tema alati rāāgib. (Rōōmsalt.) Noh, nūūd ta enam ei rāāgi.»¹⁹ Kauaks jääb käsikirja lehekülgedelt mällu kummitama ka vangla velsker, haigete vangide jõhker mōnitaja.

Kommunistide alistamatuse teema, mida proloogis rõhutatakse

¹⁶ Jutustus «Viktor», EKP KK PAJPA, F. 27, N. 27-1, T. 633, lk. 174.

¹⁷ Lavastus «Seespool trellide», EKP KK PAJPA, F. 27, N. 27-1, T. 644.

¹⁸ Sealsamas, lk. 3.

¹⁹ Sealsamas, lk. 21.

peamisena, on töös nõrgalt välja arendatud ega suuda tasakaalustada kongide maailma masendust. Kommunistide kujud on vähe individualiseeritud, ähmastatud olustikuliste üksikasjade kuhjamisega. Nii saab sellele trellide taga sündinud tööle, hoolimata uut töotavast avangust, saatuselikuks minevikult päritud naturalism.

Ülejäänud käsikirju käesolevast kogust ühendavad temaatiliselt kodanliku tegelikkuse pihta suunatud satiir ja vormiliselt novelli ülekaal. Kaks novelli — «Õnnelik hädaoht» ja «Poole näoga mees»²⁰ — moodustavad kogu vaadeldavate käsikirjade hulgas erandi selles mõttes, et nad on ainsad, mille omaaegse ilmumise Leningradis on seni õnnestunud kindlaks teha. Nad on avaldatud eestikeelses kirjanduslikus ajakirjas «Leegid» 1936. a., mõlematel autorina märgitud Leningradi eesti kirjanduses varem tundmatu nimi M. Antslaug.

Kodanliku tegelikkuse satiirilisel kujutamisel on oma koht kogu 1920-ndate ja 1930-ndate aastate revolutsioonilises kirjanduses, eriti J. Madariku jutustustes. Seejuures on revolutsiooniliste kirjaniike satiirile iseloomulik, et eitamine ei käi mitte ainult mõne üksiknähtuse kohta, vaid tabab üksiknähtuste piitsutamise kaudu kogu kodanlikku elusüsteemi tervikuna.

M. Antslaugi novellides avaldub see revolutsioonilise kirjanduse satiirile omane joon peamiselt asjaolus, et mõlemates töodes on väljanaermise objektiks kodanluse «seadusesilm», politseinik, kes võtab osa kommunistide kütimisest. Peamiseks idee väljendamise vahendiks valib M. Antslaug oma novellides süžee. Karakterid jäävad tal hoopis tagaplaanile, süžee aga on hästi teravdatud mingi ebahariliku juhtumi ja ootamatu lahendusega. Novellis «Õnnelik õnnetus» peatavad politseinikud linna sõitva hobusemehe, kellel turukraami varjul on reel keelatud kirjanduse pakid, ja käsutavad ta endaga kaasa sõitma. Sissekukkumist oletava mehe halvavad ootused aga lõpevad seekord hoopis teisiti. Politseijaoskonda viidud kraamikotid antakse talle, ilma et oleks aimatud nende keelatud sisu, viisakate vabandustega tagasi. «Seadusesilmadel» polnud seekord kahtlustusi mehe enda suhtes, nad vajasisid ainult tema hobust teiste korrarikkujate transportimiseks.

Iseäraliku loo ärajutustamine ilma autori sügavama kaasaelamiseta jätab novellist põnevusele vaatamata tuimavõitu mulje. Kuid põnevuse tagaajamine ja kalduvus nähtuste välispidiseks käsitlemiseks viivad M. Antslaugi veel raskemasse olukorda tema teises novellis «Poole näoga mees». See on lugu kriminaalromaanide-haigest konstaablist, kes salakauba jälgi ajades kogemata satub kaua tagaotsitud pörandaaluse kommunisti peidukohta. Siin avaneb tal võimalus matkida oma viimase romaani kangelast. Pörandaaluse poolt haavatuna teeskleb ta surnut ja tapab siis.

²⁰ EKP KK PAJPA, F. 27, N. 27-I, T. 812.

revolvrilasuga tema üle kummarduva vastase. Kuid ajalehtedes kangelaseks ülistatud korraalvur ei saa kaua maitsta oma kuulsust. Ühel päeval nähakse teda pesuväel külavahel jooksvat, pool nägu mustaks värvitud, ja ta peab oma lemmikkangelast edasi mängima hullumajas.

Siin on autor ära kasutanud Saaremaa kommunistliku liikumise juhi Aleksander Ellami traagilise hukkamise loo 1933. a. Teatavasti tabas kodanlik politsei pärast aastaid kestnud klaperjahti Aleksander Ellami tema peidupaigas saatusliku juhuse, mingis kriminaalasjas korraldatud läbiotsimise tõttu. Tulevahetuses Ellami poolt haavatud politseinik teeskles surnut ja niisuguse kavaluse abil tappis revolvrilasuga temale pahaaimamatult lähenenud Ellami.²¹

M. Antslaugi novellis on veidrikku konstaablikest kujutatud satiirilisel, jälitatud kommunist ja tema varjajate traagika aga on edasi antud kõrvalise motiivina puhtvälispidise kirjeldusega. Võib-olla oli see mõeldud maskeeringuks lootuses üks 1930-ndate aastate varjatud tragöödia ka kodanliku Eesti lugeja ette saata. Tulemus aga tõendab kirjanduse lihtsat seadust, et kui kangelaslik ka oleks nähtus ise, ilma kirjaniku esteetilise hinnanguta ei saa ta kunstiliseks motiiviks, ja et kirjaniku tagasihoidlikkus või saamatuse oma esteetilise ideaali väljendamisel ähmastab teose ühiskondlikku perspektiivi.

Väga õpetlik M. Antslaugi tööde nõrkuste suhtes on vaadeldava rühmase viimane novell, tundmatu autori «Härrad kordamisi»²². See töö erineb kõigist rühmakaaslastest sellega, et temas pole väliselt midagi revolutsioonilist, ei ühtki revolutsioonilise liikumise fakti, isegi kõrvalmotiivina mitte. See on lugu väikestest inimestest 1930-ndate aastate Eestis, kelledest toleaeegses novellikirjanduses kirjutati palju. Kuid siiski pole ta sattunud juhuslikult Partei Ajaloo Instituudi arhiivi toimikusse, vaid seisab siin meie revolutsioonilise kirjanduse võimete ja tervete, avarate tendentside tänuväärse tõendina.

«Härrad kordamisi» on täiesti meisterlik realistlik novell. Tolleaegse novellikirjanduse enamikust erineb ta esimesel pilgul ainult lihtsa, proosalise ainestikuga. Temas pole erandlikke tegelasi, rõhutatud psühholoogilisi probleeme, isegi mitte armastust. Siin jutustatakse ainult ühe säärvandiga toa elaniku, lesknaise Leena halenaljakast majanduslikust vahekorra tema kahe allüürnikuga. Leena saab suure osa oma sissetulekust Oskari ja Ruudi üüritasust. Üürniku väärtuse perenaise silmis määrab tema teenistus, see, kas ta jõuab kobil olla või sussitab endale ise toitu keeta. Alaliseks jutuks selles korteris on tööpuudus. Kui Oskaril õnnestub saada kindel teenistus ja ta jõuab maksta kostiraha, siis suhtub Leena

²¹ Vt. V. Riis, Kolmandat teed ei ole. Tallinn, 1960, lk. 150.

²² «Härrad kordamisi», EKP KK PAJPA, F. 27, N. 27-1, T. 812.

«oma härrasse» suurima tähelepanuga, ta voodigi paigutatakse puhtama seina äärde, kus vähem lutikaid. Aga Oskari kõrge konjunktuur ei kesta igavesti: teenistuskohht lööb kõikuma. Ta teeb küll koju tulles ükskõikse näo, kuid perenaine aimab, et vanal herral on tulemas mõõnapäevad, vaja võtta uus härra. Uus härra, puujalaga kingsepp, näeb alguses õige armetu välja. Aga kui ta saab kingsepatöökotta tööle ja Oskar jääb teenistuset, siis ütleb Ruudile lõunat valmistav Leena oma emale, kes viiekopikalise taksi eest Oskari supikastruli järele vaatab: «Mis sa tühjaga jändad, härra varsti tulemas.» Nüüd on lutikateta seina ääres Ruudi voodi. Uue härraga tuleb aga peagi pahandusi. Ta joob, mürgeldab ja jätab kostiraha maksmata. Kuid Leena ei saa teda ka ära ajada, sest siis kaob lootuski võlga kätte saada. Oskar leiab ajutiselt tööd autogaraažis. Ta tahab uue korteri otsida. Lõuna ajal garaažis aga kuuleb ta tuttavat häält: «Tõin härrale natuke söögipoolist.» Öhtul on ta magamisriided juba puhtama seina äärde paigutatud. Ruudi saab sel öhtul ainult tulist vett.

Kõiki tegelasi selles väikeses maailmas, nii väiklast Leenat kui ka joodikut Ruudit, valgustab kirjanik heasüdamliku huumoriga. Kogu novell aga pole ammendatud huumoriga. See kujuneb sügavamas plaanis satiiriliseks süüdistuseks selle elukorra vastu, mis seob süütud, iseenesest mitte halvad inimesed lutikatega säärvandi külge, suleb nad igapäevase leivapala eest värisemise ja tööpuuduse nõiaringi. Ilma igasuguse pealesundimiseta annab see väike novell sügava ühiskondliku üldistuse, hävitava hinnangu kodanlikule tegelikkusele.

Kõik vaadeldud käsikirjad, nii visandlikud, nii suurte puuduste ja ühekülgustega, kui mõned neist ongi, omavad siiski kõigepealt üht vaieldamatut väärtust. Nad on meile kallid kui dokumendid kommunismi eest võitlejate kangelaslikkusest, vanglapiinadele oma loominguilise tahte vastuseadmisest, vangla äravõitmisest loominguilise jõu abil.

Kuid selle üldinimliku väärtuse kõrval on neil mõndagi öelda ka kirjanduse ajaloole ja tänapäeva nõukogude kirjandusele. Nende koltunud lehekülgede kaudu saab selgemaks pilt meie revolutsioonilise kirjanduse arengust, teest, mida mööda me oleme tulnud, ja eesmärkidest, mille poole me püüame. Tundmatud käsikirjad kõnelevad paratamatuse jõuga revolutsioonilise kirjanduse tungist peamise — inimelu ajaloolise ja ühiskondliku mõtestamise poole. Nendest tajume täie teravusega ka raskusi, mis seisavad uuele elutundele kunstilise kuju andmise teel, kitsusesse ja ühekülgustesse kaldumise ohtu uue meetodi mõistmisel. Aga ühtlasi näeme, et revolutsioonilisele kirjandusele isegi tema nõrgemates avaldustes on omane terve, edasiviiv püüd oma nõrkuste ja ühekülguste ületamiseks.

PUBLITSISTLIK LEHEKÜLG EESTI KIRJANDUSE AJALOOST

(Isamaasõja rinnetel ja Nõukogude tagalas tegutsenud eesti
kirjanike läkitused sünnimaale)

E. PRINK

1.

Üks Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sõjaaegseid lendlehti kutsus okupeeritud Eesti elanikkonda hoidma kirjandust, mis fašistlike võimude poolt hävitamisele oli määratud. Lendlehes öeldi: «Teadke, et hää raamat on tõhus relv, iga raamatukogu on suur arsenal! Hoidke ja kaitske seda relva — eesti rahva vaimuvara kangelaslikult!»¹

Ei ükski ajajärk eesti kirjanduses pole sõnarelvade hinnanud nii kõrgelt kui Suure Isamaasõja aastad. Sealt ka see ainulaadne kirjanduslooline fakt, et lennukitelt okupeeritud Eestisse heidetud lendlehed sisaldasid sageli luuletusi — Nõukogude Liidu uue hümnisõnadest² Koidula värssideni:

Ülesse! Kuristik jalgade ees!
Ülesse, isamaa, nagu üks mees!
Kas sind hädaoht ei ärata veel?
Tõtake! kodumaa käsi ja keel!³

(«Ülesse unest!»)

Need lendlehed, mida mitmesajatuhandelistes tiraažides paisati siia poole rinnet, on samavõrra poliitilised kui kirjanduslikud dokumendid. Nad kehastavad seda uut kvaliteeti, mille noor eesti nõukogude kirjandus saavutas sel kangelaslikul ajal: üldrahvaliku ja isikliku eesmärgi ühtsust. Nad on tõenduseks, et sotsialismimaa tagalasse siirdunud eesti poetide luuletused olid saavutanud ideelise mõjujõu, mis pani nad kõlama proklamatsioonidena. Umbsete

¹ Eestlased! ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 78, l. 51.

² Eesti koolinoored! EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Arhiiv (edaspidi: EKPA), F 32, nim. 3, t. 13, l. 29.

³ Eesti kooliõpetajad! EKPA, F 32, nim. 3, t. 16, l. 229.

päevade Eestisse töid lendlehed-luuletused suure fašismivastase võitluse kutset. Sellised olid Johannes Barbaruse «Maailma needus», «Me tuleme»⁴, «Kes keegi on...», «Noorte hüüd»⁵, Jaan Kärneri «Tütarlaps vangipõlves», «Meeldetuletus»⁶, Johannes Semperi «Tund varsti käes», «Nad röövisid»⁷, Erni Hiire «Ei kummardu!»⁸. Hitlerlike maailmavallutajate ja nende käsikute nurjatusi häbi-märgistasid August Alle lendlehtedena levitatud epigrammid «Ülemtimuka ahastus»⁹, «Vatsamees Göring», «Goebbels»¹⁰, «Sakslaste taevas — eestlaste põrgu»¹¹, «Reetur Soodla»¹², «Reeturi ema»¹³, «Pill tuleb pika ilu järele»¹⁴. Vastuseks okupantide sõiduvette kistud eesti kirjanike üleskutsele läkitas Alle oma tapvalt lakoonilised read:

Too juudakamp pole kuigi rivikas:
kolm müüdavast hinge, Gestapo selli —
pikk «peninukk» Gailit, Mälk ja Kivikas.
Mis puutub üleskutse allkirju teisi —
vist tunneme Himmleri sulaste kuratelli,
kes kaitseingleina kõrval seisid.¹⁵

Samadele adressaatidele oli määratud Alle «Peninukid Eestit päästmas...», mis teele läks EKP KK lendlehega «Eestlased! Pidage meeles ja märkige üles kõik saksa okupantide kuritööd Eesti NSV-s»¹⁶. Ka Hugo Angervaks esines lendlehes satiiriliste paladega — «Talumees ja Hitler», «Talumees ja hitlermadu»¹⁷.

Võitlusse kutse kandis ka eesti rahva minevikku haaravaid poeetilisi lendlehti — Johannes Barbaruse «Jüriöö süiti»¹⁸ jt. Veel tugevamini kõlas see traagilistest luulepiltidest, mis kujutasid sünnimaa kannatusi okupantide ikkes ja sõjatules (Mart Raud, «Narva»¹⁹, Johannes Semper, «Ei unusta»²⁰, Jaan Kärner, «On orjastatud me kodumaa»)²¹.

⁴ Fr. R. Kreutzwaldi nim. ENSV Riiklik Avalik Raamatukogu (edaspidi: RAR), Raamatupalati fond, t. T, p. 166.

⁵ EKPA, F 32, nim. 3, t. 2, l. 61.

⁶ RAR, Raamatupalati fond, t. T, p. 167.

⁷ Sealsamas, p. 50.

⁸ Sealsamas, p. 164.

⁹ Ralf Parve valduses.

¹⁰ Sealsamas.

¹¹ Sealsamas.

¹² RAR, Raamatupalati fond, t. T, p. 11.

¹³ Sealsamas, p. 10.

¹⁴ Ralf Parve valduses.

¹⁵ RAR, Raamatupalati fond, t. T, p. 7.

¹⁶ EKPA, F 32, nim. 3, t. 16, l. 60.

¹⁷ Eesti talupoeg! Ära usu fašistliku hundi juttu, EKPA, F 32, nim. 3, t. 16, l. 218.

¹⁸ Eestlase kalender 1943. a. (Lendleht.) EKPA, F 32, nim. 3, t. 9, lk. 58.

¹⁹ RAR, Raamatupalati fond, t. T, p. 54.

²⁰ Sealsamas, p. 53.

²¹ Sealsamas, p. 165.

Me nutt on kuivand kurku kibedaimaks vihaks,
me valu sadestunud karmiks, kiviseks.
Kui sõna elav iganes on saanud lihaks,
siis sõna meis on sirgund kindlaiks rivideks.
See sõna: kättemaks!...

— nii kirjutas Jaan Kärner lendlehe-luuletuses «Partisanid-tasujad»²². Johannes Semperi lüüriline läkitus sisendas võidutahet ja tuleviku-usku:

Sest sina, mu rahvas, sa tiivastlastu,
maaslamaja, liikmed kõik losa,
toibud lennakus uues.

Sinu osa
on: — valudest jõudu juues
tõusta tuhast.²³

(«Ei vaikida saa»)

Lendlehtedelt, millega Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee pöördus okupeeritud Eesti elanikkonna poole, leiame ikka jälle ka kirjanike, kunstnike, heliloojate allkirju. Sel vastutusrikkal ajal astusid eesti nõukogude kirjanikud ette aktiivsete ühiskonnategelastena, tõestades oma solidaarsust Kommunistliku Parteiga.

2.

... kõneleb Moskva —
Doni ja Keskrinde sektorid
murravad,
ründavad
vaenlast.
Üle Peipsi jää, üle lume,
kuulake —
kõmab ju võidukalt
kanonaad kume.
Varsti fašistide võimu alt
Eesti, sa
vabana tõused!²⁴

(Mart Raud, «Kuulake!»)

Eesti nõukogude kirjanike peamiseks tribüüniks sõja-aastail olid kirjanduslikud väljaanded Moskvast ja Leningradis, samuti Nõukogude armee eesti väeosade ajalehed. Laiema lugejate ringini jõudmiseks pidi eestikeelne trükisõna liikuma koos rindelehtede toimetustega läbi lahingualade ning reisima viieteistkümmesse oblastisse ja vabariiki, kus Eesti NSV-st evakueerunuid elas suuremal hulgal. Eestisse ulatus see lugemisvara vaid eelmärgitud lend-

²² RAR, Raamatupalati fond, t. T, p. 165.

²³ Sealsamas, p. 180.

²⁴ Eestlaste kalender 1943. a. (Lendleht.) EKPA, F 32, nim. 3, t. 9, l. 59; raadiosaade 20. I 1943 Moskvast (autori esituses). ORKA F R 1590, nim. 1, t. 149, l. 271.

lehtede näol. Sellises olukorras omandas eesti nõukogulikus kultuurielus senisest tähtsama koha raadio. Eestikeelsed raadiosaated viisid kultuuritegelaste elava sõna Nõukogude armee Eesti Rahvuskorpuse võitlejateni ja tagalas töötavate eestlaste keskele. Täiesti asendamatud aga olid need saated ühenduse pidamisel okupeeritud kodumaaga.

Juba kaheksa päeva pärast Tallinnast taganemist organiseeriti eestikeelsed raadiosaated Leningradist ja Moskvast.²⁵ Neil rasketel aegadel, kui kogu Nõukogudemaa muutus võitlusleeriks fašistliku vallutusarmee vastu, oli ka Nõukogude Eesti raadio üheks väikeseks lõiguks hiiglaslikul tandril. Blokaadipäevade Leningradist allesjäänud saatematerjalidel leiame pommirünnaku tekitatud tulekahju jälgi. Esimese sõjasügise kaastööl leiame teiste hulgast ka peatselt hukkunud kirjaniku Enn Kippeli nime.²⁶ Ent ka rindest kaugemale viidud raadiotoimetuste tegevus nõudis sellal ebatavalisi jõupingutusi. Selles töös algul esinenud raskusi iseloomustab üks J. Barbaruse kirju, saadetud 6. jaanuaril 1942. a. Tšeljabinskist Kuibõševi eestikeelsete saadete toimetusele:

«... Katsun täita minimaalses ulatuseski Teie soovi — kaastööd saata, nii juhuslik, kui see ka ei oleks. Suure rutuga sain lühikese proosapala paberile visata ja saadetavad värsid on samuti ilma tuleproovita ja üldkorras mobiliseeritud. Eriülesandeid neile usaldada ei saa, ja võib-olla sobib neist ainult üks kasutamiseks. Kui tuleb kunagi aeg, kus vähegi luulele anduda saab, siis pean raadiosaate tingimusi ja temaatika vajadust silmas. Praegu palun leppida selle kiirkaastööga! Tegin aastavahetuse kõnes siin kõigile seltsimeestele südamelähedaseks — olla kontaktis meie sünnimaaga, kõneleda meie sinnajääjatega õhu kaudu. Lubati kindlasti ja vist sms. Jakobson saadabki midagi.

Põeme ju samuti raamatutepõuda. On ju meie luuletajail ja proosameestel küllalt palu 1934. a. võitlusest vapsidega, — seega ei puuduks antifašistlik materjal laiemas ulatuses, ent seda ei ole vist seltsimeestel kaasas. Olnuks brošüür «Vastutusrikkal ajal» siin, siis saaks Vilde fašismivastase läkituse (kirjandusliku testamendi) ja teisi samas koguteoses ilmunud artikleid uuesti kasutada. Ehk õnnestub mul kuidagi mainitud raamatut leida, kuigi selleks on vähe lootust. Sms. Andresenil oli mõni üksik värskem väljaanne, nagu «Tõe ja relvaga», ehk kõlbaks säältkki midagi õhku paisata. Kui teostub Moskva sõit, siis katsun selleks kaastööd hanki, et ka sms. Semperil midagi õhku saata oleks.»²⁷

Sõja alguseajal, kui kaastöölised olid alles laiali pillatud, tuli

²⁵ Ülevaadet käsitletavate aastate raadiotööst vt. Silvia Palu, Nõukogude Eesti Raadio Suure Isamaasõja ajal. TRÜ diplomitöö, 1958.

²⁶ E. Kippel, Hävitame viimseni saksa okupandid, kes laastavad meie maad. (Saatekava nov. 1941.) ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 72, l. 30.

²⁷ J. Barbarus O. Lauristinile 6. I 1942. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 74, l. 237—239.

eestikeelsete saadete organiseerijail olla sageli ühel hoobil autor, toimetaja, tõlk, diktor ja näitleja. Nii leiame ühel vähestest Kuibõševi-perioodi materjalidest — Paul Järva (= Paul Rummo) «raadifilmi» stsenaariumil²⁸ — osatäitjate loetelu, millest nähtub, et Paul Pinnaga koos esinesid kuuldemängus inimesed, kes eluilmaski näitlejaametit polnud proovinud. Vajadus kiiresti ja tabavalt reageerida «Landessender Revali» fašistlikule demagoogiale ajendas raadiotoimetuste töötajaid improviseerima vastulööke ka ilukirjanduslikus vormis. Nii on saatematerjalides säilinud üsna heatasemelisi satiirilisi värssse neiltki autoritelt, kes oma põhialalt kirjanduseinimeste hulka ei kuulunud (H. Habermannilt jt.). Sedamööda, kuidas Moskvasse ja seejärel taas Leningradi eesti kirjanduse- ja kunstirahvast koondati ning tihenesid sidemed rinde- ja tagalakirjasaatjatega, täitsid eestikeelsete raadiosaadete toimetused järjest rohkem kirjanduslike jõudude mobiliseerija osa.

EKP Keskkomitee büroo märkis oma selleaegseis otsustes Üleliidulise Raadiokomitee Eesti toimetuse töö kohta, et poliitilise ja sõjalise selgitustöö kõrval on raadio ülesandeks valgustada eesti kirjanike, kunstnike ja eesti riiklike kunstiansamblite tegevust Isamaasõja rinnetel ja tagalas.²⁹ Büroo otsuses 12. maist 1943. a. osutati vajadusele suurendada saadete arvu, mis selgitaksid Kommunistliku Partei ja nõukogude võimu poliitikat rahvuskultuuri arendamisel Eestis pärast sõja lõppu. Samas otsuses nõuti raadiosaadete kunstilise taseme tõstmist ja žanrulist rikastamist. Abinõude hulgas, mis tagasid viimase nõude täitmist, oli alalise kontserdi-ansambli moodustamine raadioprogrammi sisustamiseks.³⁰

Arhiivides säilinud saatematerjalid annavad ainult osalise ülevaate kirjanike, heliloojate, interpretide ja eesti riiklike kunstiansamblite ühisloomingust raadios. Siiski on neidki katkendlikke üleskirjutusi jälgides võimalik teatud määral taaselustada saateid, mis ühtekokku moodustasid iselaadse suusõnalis-muusikalise almanahhi.

Kirjanike ja kriitikute panus sellesse almanahhi on üsnagi kaalukas. Siit leiame rohkem kui kolmekümne literaadi kaastööd. Aktiivsema osavõtuga paistavad silma J. Semper, H. Angervaks, O. Urgart, M. Raud, M. Laosson, A. Alle, J. Barbarus, A. Hint, E. Hiir, A. Jakobson, J. Kärner, N. Andresen, P. Keerdo, L. Remmelgas, P. Rummo, R. Parve, D. Vaarandi, J. Smuul, A. Kaal, L. Promet, A. Tulik, O. Samma, K. Taev, M. Jürna. Mahuka osa kaastööst moodustab poliitiline ja kirjanduslik publitsistika. Siia kuulub ka rinde- ja tagalakorrespondents, mille saatjateks on sageli noored kirjandusse astujad. Tähtsal kohal on värssid ja proosapalad

²⁸ Säilinud üksnes stsenaariumi venekeelne tõlge: За свободу. Радиофильм Пауля Ярва. Куйбышев, февраль 1942 г. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 78, l. 277—284.

²⁹ EKPA, F 1, nim. 1—3, t. 181, l. 79—80.

³⁰ Sealsamas, l. 123—127.

autorite endi esituses, luuleklassika ja eesti nõukogude poeetide uuslooming näitlejate vahendusel või — viisistatud kujul — koorikollektiivide ja solistide ettekandes, estraadipalad, ilukirjanduslikud tõlked. Omaette peatükiks on kirjanike looming spetsiifilistes raadiosaate-vormides: vestlused, montaažid, sõnalis-muusikalised põimikud, kuuldepildid, instseneeringud. Eriti viimases osas leidub sellist kirjanduslikku kaastööd, mida ei siis ega hiljem ole trükitud avaldatud. Üldiselt aga kasutasid raadio ja trükisõna vastastikku teineteist või siis andsid autorid kaastöö üheaegselt mõlemale poole. Nii loeme ühest A. Jakobsoni kirjast raadiotoimetusele:

«Pikka juttu teha saadetavatest paladest vist ei maksa: kui loete, näete ja otsustate ise kõige paremini. Kasutage, mida saate, mida ei saa, visake paberikorvi (väljaarvatud näidend «Kangelased», kuna ma tahaksin seda siiski säilitada). Mis seal salata, — kõigepealt olen üsna nõrgake pisivormis ja teiseks puudub mul oskus propagandilise ülesande ühendamiseks kirjanduslikult teatud hinnanangut välja kannatava kvaliteediga. Aga heast ja siirast-ausast tahtest üksi igakord ei aita.

Muide — siiski paar sõnakest näidendist «Kangelased». Selle asjakesega on lugu nimelt säärane, et ma kirjutasin selle Fadejevi (Nõuk. Kirjanikkude sekretäri) ülesandel Moskva ajakirjade tarvis, ja «Октябрь» võttis ta oma töökavasse. ... Mis puutub tema kõlblikkusse kuuldemänguks, siis selle kohta ma ise midagi otsustada ei tea, kuna ma pole näinud oma ihusilmaga veel ühtki kuuldemängu-teksti.

Edaspidise töökava kohta võiksin praegu ütelda ainult nii palju, et mul on raadio jaoks mustandina enam-vähem valmis kaks lühikartiklit ... ja rida lühipildikesi fašistide verisest palest.»³¹

Mõlemast eespool tsiteeritud kirjast nähtub, et autorid mõistsid raadiokaastöö erijoontena publitsistlikku sihiselgust ja lakoonilist vormi. Raadioläkitused kujunesid niisiis omaette mõjuteguriks kirjanike loomingulises töös.

Ehkki algselt raadio jaoks tehtud käsikiri jõudis enamasti seejärel ka perioodikasse³², pakub raadioarhiivi kirjanduslik materjal tervikuna huvi: üksnes selle läbi võis eesti nõukogude kirjanike tegevus Isamaasõja perioodil olla poliitiliseks ja kultuuriliseks faktoriiks ka okupeeritud Eestis.³³

Ka Nõukogude Eesti raadio sõnalis-muusikalise «almanahhi»

³¹ A. Jakobson O. Lauristinile Tšeljabinskist 3. I 1942. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 74. l. 236.

³² Nii näiteks kirjutab M. Laosson O. Urgartile Leningradist 27. XII 1943: «Saadan Sulle ühe raadiokäsikirja J. Liivi üle. Võib-olla saad edaspidi kasutada «Sõjasarves».» KM KO, Reg. 1955/44.

³³ Tõendeid, et Nõukogude raadiot okupatsiooniajal nii haritlased kui ka muu elanikkond üsna laialdaselt kuulasid, leidub S. Palu eespool viidatud diplomitoos (lk. 60, 71 jt.); vt. samuti Leningradi raadiosaadet 20. IX 1944 «Meie kaastööline Paul Järva (P. Rummo) kirjutab oma kohtamistest kodumaalastega». ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 185, l. 534—537.

ideeliseks teljeks oli veendumus, mille J. Barbarus eesti nõukogude kirjanike fašismivastasel miitingul 1. nov. 1942. a. Moskvas — selle ülekanne jõudis ka raadiokuulajateni — sõnastas järgmiselt:

«Hädaoht, mis ripub kõigi rahvaste ja nende tuleviku kohal, kutsub kõiki loovaid jõude andma kõik frondi heaks, meie tulevase võidu saavutamiseks.

... Nii nagu relvil, lõõgem vaenlast sõnul,
et ühiselt teed murraks meie ründ...!»³⁴

Publitsistlikes raadiomaterjalides leiame rohkesti kirjanike sulest pärinevaid poliitilise sisuga artikleid. Näiteid iseloomulikust temaatikast: J. Barbaruse artikkel «Lenin ja riik», J. Kärneri «Nõukogude Eestis eesti rahvas on ja jääb peremeheks oma isade maal», P. Keerdo «Eesti rahvas ei seo iialgi oma saatust saksa fašismiga», M. Raua «Elagu meie maa rahvaste vankumatu sõprus», A. Jakobsoni «Eestlaste ajalugu ja tagurline sakslus», O. Urgarti «Kogu maailma progressiivsed kirjanikud on meiega», P. Rummo ««Kultuur-trägeri» nägu», N. Andreseni «Kultuur ja haridus Nõukogude Eestis». J. Barbarus, A. Jakobson, M. Raud, J. Kärner, H. Angervaks, O. Urgart, M. Laosson, E. Hiir astusid selgitava sõnaga välja okupatsioonivõimude poliitiliste ja majanduslike kampaaniate vastu. Nii vanema kui ka noorema põlve kirjanikud esinesid regulaarsetes noortesaadetes: siin on H. Angervaksa kõne «Eesti noored! Asuge aktiivsele võitlusele fašistlike okupantide vastu! Vabastamise päev läheneb!», A. Hindi «Kiri eesti koolinoortele»; A. Hint ja M. Raudsepp (Nurme) koostasid saate kalurinoortele. Vastupanu-üleskutse saatis eesti randlasnoortele ka J. Smuul. R. Parve läkitas tervitusi eakaaslastele Eestis kommunistlike noorte — rindevõitlejate nimel. A. Alle ütles 22. nov. 1942. a. Moskva saates: «Eesti noored, praegu seisame suurte ajalooliste sündmuste eelõhtul, mis omavad murrangulist tähtsust kogu maailma rahvaste tulevase saatuse kujundamisel. On kätte jõudnud suur tuulamise aeg, kus terad eraldatakse sõklaist...

Eesti noorus, sinu tee ei ole oma rahva reetjate alatuse räpane rada! Sinu koht ei ole eesti rahva vabaduse matuserongis!»³⁵

Samast fašismivastase võitluse vaimust on kantud ka kirjanike osavõtul koostatud raadio-olukirjeldused eesti noorte miitingust Moskvas 1942. a. ning Nõukogude Eesti, Läti ja Leedu kodanike pidulikelt aastapäeva-koosolekuilt; kirjanike individuaalsed ja kollektiivsed pöördumised okupeeritud sünnimaa poole Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu esimesel konverentsil Moskvas 1943. a.; ülekanded Jüriöö ülestõusu 600-ndale aastapäevale pühendatud kontsertmiitinguilt Leningradis ja Moskvas. Olgu rahvusvaheliste töölispühade puhul, olgu seoses eesti rahva ajaloo võitlusdaatumi-

³⁴ ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 61, l.

³⁵ Sealsamas, l. 60—62.

tega — ikka jälle pöördusid kirjanikud sünnimaa poole publitsistlike läkitustega. Oma kõnes saarlaste ülestõusu 600-nda aastapäeva puhul ütles A. Hint: «Aastast 1343 pole küll maakera läinud suuremaks, kuid maailm on siiski palju kasvanud. ... Varsti polnud isegi maakondade saatused nii tihedalt liidetud üksteisega kui nüüd riikide ja rahvaste omad.

Maailm on läinud suuremaks — ja kunagi pole saarlaste võidu-võimalused pärast 1343. aastat olnud nii suured kui nüüd 1943. aastal. Vanasti polnud Vesse ja Tasuja vahel õiget sidet, — Viktor Kingissepp aga kuulus kommunistlikku parteisse ning Velikije Luki saarlased-estlased võitlesid sama Lenini-Stalini partei ridades ja juhtimisel.»³⁶

Mõistagi oli oluline osa intelligentsi esinemistest pühendatud sotsialistliku rahvuskultuuri probleemidele. Viimaseid käsitlesid J. Kärner sõnavõtus «Kirjanik ja kirjandus Nõukogude Eestis», J. Semper — «Nõukogude kunstipoliitikast», N. Andresen — «Eesti nõukogude luule Isamaasõja päevil», K. Taev — «Isamaasõjaaegne eesti proosa», P. Rummo — «Eesti rahvuslikust kultuurist Isamaasõja päevil», O. Urgart artiklites P. Keerdo, J. Kärneri, J. Semperi loomingu kohta.

Eesti minevikukirjanduse rõhumisvastaste traditsioonide käsitlemisel ja demokraatlike kirjanike antifašistliku hoiaku valgustamisel on samuti tähtis koht sõjapäevade Nõukogude Eesti raadio publitsistikaosas. Nii saatematerjalides kui ka raadiotoimetuste «loomingulises laboratooriumis» leidub rohkesti masinal ja käsitsi paljundatud tekste patriootilisest luuleklassikast, samuti eesti rahvalaule ja vanasõnu. Juhan Liivi 80-nda sünnipäeva puhul pühendati talle mälestussaade, mille koostas P. Rummo; saates olid kaastegevad ERKA draamanäitlejad ja H. Lepnurm. RaadioülekanDED anti L. Koidula sajanda sünniaastapäeva tähistamisest Moskvas ja kirjanike ning koorikollektiivi esinemistest Koidula kalmul Kroonlinnas. Nõnda peegeldab raadioarhiiv veel üht iseloomulikku momenti Isamaasõja perioodi loomingulisest atmosfäärist: kaasaja võitluste erakordselt elavat ja vahetut seost minevikukultuuri kõige rahvalikuma osaga.

Ka sõnavõttudel, mis tutvustasid kuulajaid Nõukogude tagalas hoogsalt arenenud eesti kultuurieluga, oli suur tähtsus.

Korduvalt jutustasid asjaosalised eesti raamatu väljaandmisest Moskvas ja Leningradis, draama- ja muusikakollektiivide tegevusest, eesti kunstinäitustest, kirjandus- ja muusikaõhtutest, loomingulise kaadri ettevalmistamisest vabariigi jaoks Moskva teatrites ja õppeasutustes. See kõik moodustas tugeva kontrasti lämmatavale kirjandus- ja kunstipoliitikale okupeeritud Eestis. Viimasega polemiseeriti ka otseselt, paljastati kokkuleplaste häbiväärseid esi-

³⁶ Saarlased jaagupipäeval. Noorte saade Leningradist 4. aug. 1943. a. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 146, l. 107—108.

nemisi, mis üritasid — E. Hiire kommentaari kasutades — «eesti kirjanikest teha vastutustundetuid veiderdajaid oma saatana karussellil»³⁷. Paljude kultuuritegelaste sõnavõttudest nähtub, kui suuresti oli Isamaasõja ajaloolistes sündmustes kasvanud noore Nõukogude Eesti intelligentsi sotsiaalne vastutustunne.

Kasvasid ka raadio poliitilisele ja kirjanduslikule tribüünile astunud autorite sõnakunstilised oskused. Otsides elavamalt, mõjuvamat esitusviisi, pakuti koguni puhtpublitsistlikku materjali kord toimetaja ja autori vestlusena, kord pandi esinema väljamõeldud tegelasi või valati mõtted kirjavormi. Selliseid katseid on H. Angervaksa «Kahe talupoja kahekõne fašistide metsavarumistöödest Eestis», P. Rummo saade noortele «Jaan Alase ja Anni Ustava kahekõne fašistlikust tööteenistusest ja eesti rahva esindajate miitingust Moskvast». Kirjanduslikult ilmetatud publitsistika näiteks on samuti M. Raua «Eesti töölisnaise kiri sõbratarile Eestis»³⁸. Aktuaalsed probleemid — rinde ja tagala ühtsus, rahvaid lähendav töö ja võitlus — muutuvad kirja minakangelase jutustuses oma elustolust lähedaselt mõistetavaks. «Võit ise aga valmib võidu viljaga, mida meil praegu külitakse,» ütleb kirjutaja lihtsalt.

Veelgi rohkem lähenevad olukirjelduse žanrile rindekirjad. M. Laossoni ja L. Rimmelga vestluses «Punaarmee eesti rahvuslikud väeosad — võimsad löögiüksused»³⁹ on rohkesti otsest kõnet, meeolukaid kirjeldusi, üksikuid võitlejaportreid. Ka siin on kasutatud raadiole iseloomulikke dramatiseerimisvõtteid — materjali jaotamist mitme kõneleja vahel, teksti vaheldumist muusikapaladega. Tsiteeritakse värssse noortelt rindemeestelt. Viimased olid ka kirjasaatjate esirinnas. Raadio- ja ajalehekaastöö oli õieti nende esimeseks tõsisemaks kirjanduslikuks ning publitsistlikuks kooliks. Võimekamate hulgas on R. Parve raadio-olukirjeldustega «Päev eesti rahvuslikus väeosas», «Rindeleht kahuritules», «Kolm tublit sõjameest», «Kevadine vesi» ning arvukate rindekirjade ja värssidega. Samalaadset kaastööd tegi I. Sikemäe, kellelt avaldati olukirjeldused «Lahingusõbrad», «Luurel», «Hästi täidetud luureülesanne». Head publitsistisulge ilmutas L. Rimmelgas — «Episood Punaarmee eesti väeosa jaotuspunktis», «Eesti kommunistlikud noored Isamaasõjas», «Kahest ordenikandjast» jt. Raadiokirjasaatjana läkitas Eesti vabastuslahingute jälgedes sõnumeid ja kirjeldusi J. Smuul.

Rinde-olukirjeldusi kirjutasid ka kogenumad autorid. A. Hindilt läksid raadiosse «Jakob Lääri lugu», «Suurtükiväelase matus». Olgu siinkohal toodud katkend O. Urgarti heast, detailierksast sulejoonistusest «Mahajäetud ader»:

³⁷ E. Hiir, Kolleegid eesti kirjanikud Tallinnas! — Saade Moskvast 1943. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 155, l. 106.

³⁸ Saade naistele Moskvast 5. mail 1942. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 24, l. 183.

³⁹ Saade Moskvast 22. aug. 1942. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 47, l. 27—36.

«Vaid siin-seal oruveerul, vahel ka otse künkatipul kasvab rinnakõrgust võsa. Ja kui sa hajameelselt oled murdnud sellest oksakese ning juhuslikult jääd tähelepanelikumalt silmitsema seda alles talviselt väikeste lehepungadega vitsaraokest, siis märkad, et sul pole käes ei lepa-, paju- ega sarapuuraag, vaid kirsi- või õunapuoksake.

Neil mail ei kasva kirsid metsikult — iga niisugune madal kirsivõsa tähistab kohta, kus varem asetses kirsi- ja õunapuuaedadesse uppuv, rahulikust tööst õnne otsiv küla.

... Oleme sihtkohale jõudmas, kui tee kõrval märkame küljeli-vajunud atra. Rooste on tunginud juba sügavale kunagi varem mullast haljaks hõõrutud, kunagi varem päikeses sädelenud adrahõlma. Rahulikust elust kõnelevat, nüüd nagu kuidagi nukralt kõssitõmbunud tööriista on uhtunud vihmavalangud, see on lamannud talved läbi lumekatte all, seda on varjanud pikkade sügis-udude vaikus ning üksindus.

... Meist paremal jätkub kahurimürin. See tõuseb ning vajub ja kostab täna kaugemalt kui eile. See kandub iga päevaga ikka rohkem ja rohkem läände.

Ja kui jälle saabub kevad, on see mürin siit kindlasti veerenud juba hoopis kaugele ning on matnud enda alla need, kes siia on toonud nii palju valu ning kannatusi. Ning siis jääb kõigest sellest järele ainult mälestus, jääb järele usk, et maailmas pole niisugust võimu, mis suudaks õiglust väärata, et parimad inimlikud taotlused saavutavad kõigist raskusist hoolimata lõpuks ikkagi võidu.»⁴⁰

Kõige otsesemalt sekkusid publitsistlik-kirjanduslikku võitlusse satiirilised raadioläkitused. Fašismileeri rooskajana püsis eesliinil A. Alle, kelle jõulised epigrammid tabasid nii militarismi peamehi kui ka nende poliitilisi ja kirjanduslikke käpiknukke Eestis. Mitmete autorite koostöös ilmusid «Raadio-Krokodillid». Neis kasutati ka rahvusvahelise antifašistliku kirjanduse satiiripalu. Nii tõlkis O. Urgart populaarse austria anonüümi «Viriseja» lendlehe-värsid «Junkur punkris», millede hädakangelaseks oli Velikije Luki all eesti väeosade poolt vangivõetud ooberstleitnant von Sass. Raadiosketšis «Kaotusi ei saa varjata!» (P. Uusmann) on Eesti oludega kohandatud üks arvutuist pilkelugudest natside korjanduskampaaniate aineil — füüreri juurde vastuvõtule on kutsutud ka Eesti «ülemkorjaja».⁴¹ Taolist päevakajalist sarkasmi leidub raadio kirjanduslikus kaastöös rohkesti. Värsivormis satiirinoolte hulgas, mida Eesti okupatsioonivõimude pihta saadeti, tekkis päris omaette liik — nn. «mäejutluste» seeriad Paul Järva (Rummo), J. Barbaruse jt. sulest. Viimati mainitu «mäejutluses» on järgmised kokkuvõtlikud värsid:

⁴⁰ ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 186, l. 170—171.

⁴¹ «Raadio-Krokodill» nr. 2. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 43, l. 175—178.

— laske minu juurde tulla
kõik, kes orjad on vaimus,

...
ja minul on sarnane aimus,
võin minagi rahva «lunastada»

— eest kolmekümne hõbeseekli...⁴²

Satiirilisi portreid omamaistest fašistidest leidub ka proosas. P. Rummo vestes «Herbert Michelsoni avasüdamlilik pihtimus ehk otsekohene vestlus» on kokkuhoidlike, kuid märkilöövate vahenditega välja toodud ühe kodukootud demagoogi moraalne pale:

... «Sõnapidamine ei ole minu eriala. Ega ma Martin Luther pole, kes ütles: «Siin ma seisan, ja teisiti ma ei või!» Mina ütlen: «Siin ma seisan, aga ma võin ka teisiti!»

«Teie olete siis nagu Jaan Lattiku vakk, et «last midapidi taht?»»

«Just nii,» lõpetab propagandajuht vestluse.⁴³

Tabavaid pilkelisi hetkevalgustusi okupantide ettevõtmistest andsid M. Raud, A. Tulik, L. Remmelgas. Korduvalt koostati saateid «rindefolkloorist» — «Rindevõitleja naerab. Moodsaid vemmälvässe»⁴⁴ (koost. Vermontus II (V. Kruustee)), «Rahvariime sõnas ja helis»⁴⁵ (A. Taader); sageli oli rindemeeste ühisläkitustesse kodumaalastele põimitud ikka ka mõni satiiriline teisend üldtuntud laulust. Sama väljanaanermisvõtet kasutati leidlikult ka P. Järva koostatud kuuldepiltide seerias «Laupäeva õhtu lauluga».⁴⁶

Kirjandussaadet viisid kuulajaid kontakti eesti nõukogude kirjanike uudisloominguga ja ka nende endiga, sest et autorid sageli ise oma töid ette lugesid. Nende aastate mitte just mahukas novellitoodang oli raadiosaateis esindatud A. Jakobsoni, M. Raua, E. Männiku, M. Nurme, P. Keerdo ja noorimate autorite lühijuttudega, niisiis oma olulisemas osas. Näidenditest esitati ERKA draamakollektiivi jõududega P. Rummo «Pruun katk» ja A. Lauteri ühevaatuseline «Sides».

Et draamažanr vastas kõige enam raadio spetsiifilistele võimalustele ja vajadustele, siis loodi üsna arvukalt lühivormilisi instseneeringuid — kuuldepilte. Kanti ette pilte O. Lutsu «Kevadest» ja P. Rummo dramatiseeringut «Mahtra sõjast», A. Tuliku jutustuse «Leegid» järgi seatud kuuldemängu «Vabaduse tuled», L. Martini seatud raadionäidendit lastele «Metsa partisanid» jt. Pole huvituset, et 1944. a. repertuaari kuulusid ka kaks algaja kirjaniku J. Smuuli kirjutatud kuuldemängu «Jällenägemine» ja «Üle rindejoone». (Seni ei ole loetletud draamateostest õnnestunud leida

⁴² J. Barbarus, «Mäejutluste» seeriast. ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 154, l. 22.

⁴³ ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 66, l. 121.

⁴⁴ ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 186, l. 7—8.

⁴⁵ Sealsamas, l. 44—48.

⁴⁶ ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 56, l. 115—117; t. 60, l. 111.

ühtki käsikirja peale eespool nimetatud P. Rummo «raadiofilmi» «Vabaduse eest» ja kuuldepiltide «Laupäeva õhtu lauluga».)

Kuivõrd Isamaasõja perioodi eesti kirjanduses esikoht kuulub poeetilisele loomingule, on ka kõnealuse raadio-«almanahhi» kõige eredamaks osaks luuletused.

Neid värssse on kõige paremini iseloomustanud Juhan Sütiste:

... Te karmis võitlusluules
keeb valuviha, julgus, endausk.

Valuviha tuikas selles luules, mida kuulajatele sünnimaal üle kauguste lugesid J. Barbarus, J. Kärner, M. Raud, J. Semper, D. Vaarandi, kuid ka nendes värssides, mis J. Sütiste saatuse osalistel vaikimispitseri alla pandi. Mure kodumaa pärast oli rahvaga ühist elu elavail kirjanikel ühine kummalgi pool rindejoot. Ent sootuks erinev on sotsialismileerist saadetud poeetiliste sõnumite meeleolu: need on värssid täis ülevat võiduveendumust, jõutunnet, energiat. Kunagi melanhoolikuks peetud J. Kärner pöördub Oktoobrirevolutsiooni 25. aastapäevale pühendatud kirjandussaates Eestimaa poole sõnadega:

Mu rahvas, kuulata, mis sinu ümber käärib,
mis sünnib kaugemal me Liidus, ida pool!
Käib võitlus sangarlik, — see igieepost väärib! —
kus Terek lainetab ja voogab Volga vool:
siin võitleb võimas jõud, mis määrab nende saatust,
kes hirmul ootavad seal, teispool viimset vaadust.

See jõud on isamaa ja vabaduse palav
ning kirglik armastus, mis liidab miljoneid,
mis julgust, mehisust ja viha neisse valab,
et lüüa, lüüa vaid ja võita barbareid!
See jõud on tugevaim — see talub tuld ja rauda,
titaanlik võimas jõud, mis viib fašismi hauda.⁴⁷

(«Ei, tasuta ei jää»)

Eesti nõukogude luule peegeldas oma kõrge emotsionaalse pingega aega. Raadiosaateis tugevnes selle võitlev-romantiline tundetoon veelgi deklamatsioonikunsti ja muusika vahendusel. Siin on autorisaated näitlejate ja muusikaansamblite kaastegevusel, luuletused ja poemid kõnekoori esituses, sõnalis-muusikalised põimikud «Kuulata, Eesti» (koost. P. Rummo)⁴⁸, «Eesti korpus» (koost. A. Saar)⁴⁹ jne. Helilintidele salvestati luulet tuntud näitlejate ja tolleaegsete teatrikooli õpilaste ettekandes; nii võidi kuulata J. Semperi luuletust «Sirgukesele» A. Lauteri esituses ja sama autori «Nad röövisid» ettekandmist Elsa Ratasepa poolt, A. Rebase loetud värssse — J. Barbaruse «Nüüd ärka, Eesti»,

⁴⁷ ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 59, l. 58.

⁴⁸ ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 185, l. 215.

⁴⁹ Sealsamas, l. 544—546.

J. Kärneri «Töotust», I. Sikemäe «Nad põletasid sauna»; E. Kaidu esitas M. Raua «Uued silmad», V. Ratassepp Barbaruse «Ma kuulatan», K. Toom A. Alle «Pidage vastu, vennad!». Noored interpreedid esitasid sageli ka noorte autorite loomingut. Viimaste hulgast on esileküündivamaid R. Parve oma rindevärssidega «Aeg on...», «Sõjatalvel», «Ema», «Noored mehed» jt. Suurim levik ja mõju oli kahtlemata luuletustel, mis viisistatult olid läinud solistide ja kooride repertuaari. Ka sünnimaale kõlasid J. Barbaruse ja H. Lepnurme «Suur Oktoober» pidulik-võimsa kantaadi kujul, J. Kärneri «Kutse» Nõukogude armee Eesti korpuse võitluslauluna (viis E. Kapilt), M. Raua «Võidule vastu» G. Ernesaksa koorilaulus. ERKA solistid, koorid ja sümfooniaorkester esitasid raadios katkendeid rahvaetendusest «Juunipäev» (muusika E. Kapilt, stsenarium P. Põldroosilt).⁵⁰ Selle sõnaliseks koeks olid J. Semperi, M. Raua ja P. Rummo värsid. Tõsiasi, et neil aastail kõige rohkem viisistati ja lauldi nimelt eelnimetatud luuletajate värssse, tunnistab nende luule arenemist lihtsuse ja rahvalikkuse suunas.

Põgusamaks jäi kuulajate tutvus eesti nõukogude luuletajate loominguliste otsingutega senitundmatuil ainealadel — sotsialismimaa elu ja töö ning tehaste ja kolhoosipõldude inimeste kujutamise alal. See elujõuliste tulevikuidudega arenemissuund, mis meie luules õigupoolest alles esimesi elumärke ilmutas, ulatus kirjandushuvilisteni Eestis vaid paari-kolme luuletuse näol (J. Kärner, «Tšeljabinskile», E. Hiir, «Valguspoeem», «Ööbikud ja traktorid», A. Kaal, «Tehases»).

Isamaasõja-luule üks jõulisemaid motiive — nõukogude rahvaste vennluse idee — pidi aga jõudma värskendava puhanguna maale, mida ahistas rassismi ja natsionalistliku sallimatuse paine. Raadio tõi siia J. Barbaruse sõnad esimeselt eesti nõukogude kirjanike konverentsilt Moskvast: «Kuni 1940. aastani tundsi me puudulikult Nõukogude Liitu ja tema kirjanduslikke saavutusi tervikuna, ja saatuse tahtel me ei saanud olla lähedalt seotud suure vene rahva nõukogude kultuuri ja kunstilise loomingu arenguga, rääkimata arvukate nõukogude vabariikide kultuurilisist saavutustist. ... Kui meie, kõige noorema nõukogude kirjandusega kõige noorema nõukogude vabariigi evakueerunud kirjanikud, oleme kogunenud kokku külalislahkesse Moskvasse, siis haarab meid tunne, et me ei ole siin mitte külalised, vaid oma inimesed. Kuigi räägitakse ja kirjutatakse, et «inimene ilma kodumaata on ööbik ilma lauluta», — jätkame me siiski laulmist, võitlust, ja me võidame, sest meie ei ole mitte ükski; ja me pole ka kodumaata, sest selleks on meile saanud ja jääb igavesti suur paljurahvuseline Nõukogude Liit.»⁵¹

Elavaist kokkupuuteist ning ühisüritustest eri rahvustest kir-

⁵⁰ ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 68; l. 79—81.

⁵¹ ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 181, l. 73.

janikega andis Nõukogude Eesti raadio tihti sõnumeid ja kirjeldusi. Ülekandes Jüriöö miitingult Leningradis oli ka soome luuletaja Armas Äikiä sõnavõtt ja luuletus «Põline Lenini linn», mille tõlkis M. Raud:

Neeva tulvile tõuseb. Lööb proletariaat
põrmuks piirajad. Vabastub Leningrad.⁵²

Raadio ei läinud mööda ka eesti ja Leningradi kirjanike kohtumise õhtust Majakovski-nimelises Kirjanike Majas, kus oma luuletusi luges J. Semper ning A. Lauter kandis ette J. Kärneri ja H. Angervaksa värssse. Kokkutuleku vaimu väljendas kõige otsesemalt J. Barbaruse poolt esitatud «Luulevendlus» oma loosungiliste lõppvärssidega:

Seepärast elagu me luulesõprus,
rütm ühine, see riim, mis rahvad seob!⁵³

Leningradi luuletajad A. Prokofjev, M. Dudin, V. Inber ja B. Liharev lugesid omakorda oma uusi teoseid.

Seda uut ja avarat ühtekuuluvustunnet väljendasid eesti kirjanikud oma publitsistlikes esinemistes, jutustustes ja värssides, kuid ka oma erksas huvis Nõukogudemaa teiste rahvaste kultuuri-loomingu vastu. Ühise elu elamisest paljukeelse nõukogude kirjandusega kõneleb juba üksainus juhuslikult võetud näide kirjanduslike raadiosaadete temaatikast — Moskva toimetuse plaan detsembriks 1943 ja jaanuariks 1944:

- 5. XII 1943: 1) Juhan Liivi surma 30. aastapäeva puhul (art.);
2) näiteid J. Liivi luulest.
- 12. XII 1943: 1) Leedu nõukogude kirjandus Suure Isamaasõja päevil (art.);
2) näiteid leedu luulest Suure Isamaasõja päevil.
- 19. XII 1943: 1) Koidula 100. sünnipäeva puhul (art.);
2) näiteid Koidula luulest.
- 26. XII 1943: 1) Kreutzwaldi 140. sünnipäeva puhul;
2) näiteid «Kalevipojast».
- 2. I 1944: 1) Vilde surma 10. aastapäeva puhul (art.);
2) katkend «Mahtra sõjast».
- 9. I 1944: 1) EN Kirjanike Liidu ja eesti nõukogude kirjanike kavatsustest 1944. a.
- 16. I 1944: 1) Läti nõukogude kirjandus Suure Isamaasõja päevil;
2) näiteid läti nõukogude luulest Suure Isamaasõja päevil.
- 23. I 1944: 1) Eesti nõukogude kirjanike uudisteosid.
- 30. I 1944: 1) Näiteid nõukogude vene kirjandusest Suure Isamaasõja ajal.⁵⁴

Nii andsid eestikeelsed raadiosaated kõrvu J. Semperi luuletusega «Stalingrad» edasi tema poolt tõlgitud V. Višnevski, N. Mihailovski, A. Tarassenkovi jutustuse «Balti mere uhkus», kõrvu A. Kaalu laastuga «Kevadine Moskva» või M. Raua «Tervitusega Leningradi rinde vägedele» Olga Bergholzi kirjutuse «Leningrad

⁵² ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 78, l. 188.

⁵³ ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 181, l. 256.

⁵⁴ KM KO Reg. 1955/44.

täna», kirgiisi rahvalauliku Alõmkuli lugulaulu Isamaasõja kangelasest, Aleksei Tolstoi patriootilist publiksistikat. Ilja Ehrenburgi arvukate artiklite seas läks 30. aprillil 1944 eetrisse kirjutus «Nõukogude Eesti eest!». O. Urgarti tõlkes ilmus ja loeti Eesti-saatesse I. Ehrenburgi luuletus «Kiiev»:

... «Kiiev, Kiiev,» läbi eetri kajas hüüd.
Kutse saadab häda, valu räägib nüüd.
«Kiiev, Kiiev,» kostis kaebus taeva alt.
Vaikselt läände ruttas ronge kaugemalt.
Kaela ängistavalt rõhus mure ling,
karmist taigast tulnuilgi jäi kinni hing.
Dnepril õhku lendas silla järel sild.
Plahvatused, tuli, sädemetepild.
Kurt ja pime, raske julmast vereteest,
Kiiev rangelt ise loobus leivast, veest ... ⁵⁵

Luuletused südamele kallist kodukohast, laulud kangelaslinnadest kõlasid neil aastail kõigis Nõukogudemaa keeltes. Nende värsside, neid kirjutama sundinud tunnete sisemist seost väljendas eesti luules kõige sügavama lüürismiga D. Vaarandi. 31. augustil 1943 luges noor luuletaja raadios oma luuletust «Kodulinn»:

Läänetaeva sämbuliste sügisilvi seas
vahel otsid kadund Tallinnat,
mõtted nagu kureparve lõunamaale read —
ühtki paika paremat, ei kallimat.

Siis vast mõistad tuhandete tuski,
minskilasi, kiievlasi päevalillemailt,
nende õhtu kurbust, kelle kodu kuskil
oli Musta mere kaldakohinais.

Miilab igavesti sinu pilgus
Tallinn, tulesambaiks taeva paisatud.
Ja ses saksa hunni hurdahäälsed ilgud,
Oleviste kohal tiirlev raisakull.

Siis vast tunned nagu oma pihus
Leningradi laste külmavõetud käsi.
Väljad ühishaudu tuikavad su ihus,
ja su süda vihkamast ei väsi.

See on sama viha, igatsus ja valu,
millega end püsti tõukas Stalingrad.
See on jõud, mis surmaõudu talub,
miljonite jõud, mis kodulinnad vabastab.

Küll Orjoli tervitasid kahurite paugud,
ent su südant tulvas tulirõõmu ägedus —
päris ligi, üsna käte kaugu
Tallinn, punaõieline nägemus! ⁵⁶

⁵⁵ ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 154, l. 408—409.

⁵⁶ ORKA, F R 1590, nim. 1, t. 155, l. 479.

Tõe- ja julgustussõnad, millega eesti nõukogude kirjanikud sünnimaa poole pöördusid, olid tulvil veendumust, et ainult sõprusliidus teiste sotsialismimaa rahvastega saavutab eesti rahvas tõelise vabanemise — vabaduse töötava inimese jaoks.

*

Eestikeelsed kirjandussaadet Moskvast ja Leningradist löid kuulajatele üldjoonelise ülevaate eesti nõukogude kirjanike ühiskondlikust ja loomingulisest aktiivsusest Isamaasõja aastail. Kaastöö raadiole oli mitmeti oluline ka autoritele endile. Eelkõige viis see kirjanike ja kriitikute sõna laiemale üldsuse ette. Raadioarhiivis leidub seni publitseerimata, kuid avaldamist väärivaid artikleid, olukirjeldusi ja värsse August Allelt, Jaan Kärnerilt, Oskar Urgartilt, Mart Raualt, Aadu Hindilt ja teistelt. Oma osa oli raadiol kirjandusse astujate stimuleerimisel. Kõige tähtsam oli raadiotöö vahest aga selles mõttes, et see avas loovale intelligentsile publitistliku tegevusvälja, võimaluse aktiivselt osa võtta kaasaja ideelisest võitlusest fašismi vastu ja Nõukogude Eesti taassünni eest.

«KALEVIPOJA» JA KALEVIPOJA-MUISTENDITE UURIMISEST

R. VIIDALEPP

Kangelaseepos, mille aluseks on rahva paljude sugupõlvede loodud ning sajandeid käibel olnud vanad rahvalaulud või muistendid, on ülisuure edasiviiva tähtsusega selle rahva ajaloos ja tema kultuurilises arenemises. Eriti võib seda ütelda feodalismi tingimustes loodud eepose kohta, mis oma progressiivse ideelise sisuga toetab rahva õiglast võitlust vabanemise eest. Just niisugune ongi oma olemuselt eesti rahva eepos «Kalevipoeg».

Palju sajandeid ägas eesti rahvas võõramaiste röövvalutajate ja kohalike kurnajate ikke all, mis oli niivõrd raske, et ähvardas juba kustutada lootusegi vabanemiseks. Kuid eepos «Kalevipoeg» äratas rõhutud rahva iseteadlikule oma jõu tunnetamisele. Temas peituvate progressiivsete ideede tõttu kujunes eepos hindamatuks võitlusteoseks ning aitas eesti rahval vabaneda nii sotsiaalsest, rahvuslikust kui ka vaimsest rõhumisest ja rajada oma rahvusliku kultuuri.

Eepose koostamisel kasutatud rahvajuttudel ja -lauludel oli ühiskondlikku tähtsust juba niisugustenagi. Suust suhu ja põlvest põlve edasikantuna aitasid need alal hoida mälestust muistseist kangelastest, kasvasid kuulajates kodukoha-armastust ning õhutasid vaprust ja võitlusvalmidust, et osutada vastupanu vaenlastele ja rõhujatele. Töötava rahva loodud vägilaste ja kangelaste kujudes avaldub rahva optimism ja usk paremasse tulevikku, neis kõlab vääramatu veendumus, et rahvas «võidab kõik temale vaenulikud jõud», nagu ütleb M. Gorki.¹ Kuid siiski alles eeposeks koon-datuna omandasid Kalevipoja-muistendid nagu uue tähenduse ja senisest hoopis suurema kõlajõu ning hakkasid tunduvamalt mõjutama eesti rahvuse ajaloolist kujunemist ja tema rahvusliku kultuuri arenemist.

Seepärast tähistatakse tänavu Eesti NSV-s erilise pidulikkusega eepose «Kalevipoeg» lõpliku ilmumise sajandat aastapäeva.

Vaevarikas oli eepose koostamine ning veelgi raskem ta aval-

¹ M. Gorki. Kirjandusest. Tallinn, 1960, lk. 682.

damine vastuoludest läbipõimunud feodaalse klassiühiskonna tingimustes — üksikute vihikutena ilmus «Kalevipoja» I trükk Õpetatud Eesti Seltsi toimetustes rohkem kui nelja aasta jooksul aastail 1857—1861.² Seetõttu on eepose juubelgi üsna erilaadne. Neli aastat tagasi (1957) me tähistasime selle 1. vihiku ilmumise sajanadat aastapäeva ning alles tänavu saame tähistada samasugust tähtpäeva seoses eepose avaldamise lõpulejõudmisega.

Ühenduses juubeliga on viimastel aastatel palju tehtud eepose ja selle aluseks olnud vägilasmuistendite uurimisel. Nendest tööst on oluliselt osa võtnud Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut nii uute folkloristlike materjalide kogumisel ja uurimisel, eepose uute väljaannete toimetamisel kui ka esimese teadusliku väljaande koostamisel. Aktiivselt on neil aladel töötanud ka Tartu Riikliku Ülikooli ja Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi folkloristid.

1.

Käesoleva sajandi neljal esimesel aastakümnel oli eepos «Kalevipoeg» levinud peamiselt kooliõpilastele määratud lühendatud väljaannete näol. Neist P. Oru toimetatud «Kalevipoeg» ilmus koguni neljas trükis.³ Selles oli eepose teksti kärbitud umbes 2070 värssi võrra, kuid oli lisatud Kreutzwaldi elulugu, rohkesti sõnaseletusi ja mõned selgitavad lisad. Teine, M. Nurmiku toimetatud «Kalevipoeg», sisaldas ainult umbes poole eepose tekstist, mis oli kompositsiooniliselt hoopis teisiti järjestatud ning keeleliselt ja värsitehniliselt ümber töötatud.⁴ M. Nurmik oli lõpule viinud Joh. Aaviku algatatud «Kalevipoja» parandamise ja ümbertegemise. Sellesse väljaandesse kuulusid mõned selgitavad artiklid, vähesel määral sõna- ja asjaseletusi ning esmakordselt illustratsioone. Kuid väga ulatuslike paranduste tõttu ei anna see enam õiget ettekujutust Kreutzwaldi koostatud eeposest.

Ainus täielik väljaanne eeposest ilmus a. 1901; see sisaldas Kreutzwaldi eessõna aastast 1862, kuid ei mingisuguseid seletusi

² 1861. a. ilmunud kaksikeelse väljaande tiitelleht: Kalewipoeg, eine Estnische Sage, zusammengestellt von F. R. Kreutzwald, verdeutscht von C. Reint hal und Dr. Bertram. Herausgegeben von der gelehrten Estnischen Gesellschaft in Dorpat. Dorpat, 1861. Druck von Heinrich Laakmann. — Väljaande üksikud vihikud ilmusid järgmiselt (vana kalendri järgi): I — 10. IV 1857, II — 6. VIII 1858, III — 1859. a. suvel, IV — 1859. a. oktoobris, V — 1860. a. novembris, VI—VII — 16. VIII 1861.

³ Fr. R. Kreutzwald'i Kalevipoeg. Lugulaul Eesti muinasajast. Lühendatud kujul nelja lisaga Eesti nooresoole. Tallinn, 1904 (3000 eks.). Teine trükk on ilmunud a. 1910 (faktiliselt 1911) (4000 eks.), kolmas a. 1918 (3000 eks.) ja neljas a. 1921 (2000 eks.).

⁴ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg. Eesti kangelaseepos. Parandatud ja illustreeritud väljaanne koolidele. Tallinnas, 1930 (2000 eks.).

ega kommentaare.⁵ Enam-vähem täielik «Kalevipoeg» kodanlikus Eestis ilmus a. 1935.⁶ See oli rea aastate jooksul ette valmistatud «ilustatud «Kalevipoeg»» (Kr. Raua illustratsioonidega). Tõeliselt oli see siiski kärbitud trükk (oli välja jäetud 332 värssi) ning väga ulatuslikult oli tehtud parandusi, peamiselt keelelisi ja värsitehnilisi.

Üldiselt võib märkida, et eespool nimetatud «Kalevipoja» väljaannetes, mis ilmusid 1904.—1935. aastani, nende ees- või järelsõnadest kuigivõrd ei avata lugejaile eepose progressiivset ideelist sisu, vaid isegi madaldatakse seda, kui juhitakse erilist tähelepanu mitmesugustele vigadele. Salatakse maha eepose võitlev hoiak, talle omane rõhujatevastane suunitlus. Samuti on iseloomulik, et nii P. Oru ja M. Nurmiku lühendatud «Kalevipojast» kui ka 1935. a. väljaandest olid kõrvaldatud need värssid, milledes Kreutzwald oli positiivselt ära märkinud Eestimaa ühendamise Vene riigiga (Sissejuhatuseks, värssid 215—216). «Kalevipoja» demokraatlikku olemust ning tema väärtuslikku ideelist sisu oli madaldatud ja moonutatud ka koolidele määratud õpikutes, mis ilmusid sajandi algul ja kodanlikus Eestis. Teame, et sajandi algul kestis terav ühiskondlik võitlus «Kalevipoja» ümber mitu aastakümnet ning eriti ägedad eepose vastased olid mõned keelemehed ja dekadentlikud esteetid. Oli kahesuguseid tendentse: «Kalevipoega» kui kunsteidest üldse halvustada ja maha teha, või püüda teda rakendada kodanluse vankri ette.⁷ Need viimased püüdlused, nagu teada, ei andnud alati soovitud tulemusi. Leidus ka neid, kes «Kalevipoja» suhtes olid õiglastel positsioonidel ja astusid välja eepose kaitseks.

Kõrgelt hindasid «Kalevipoega» eesti töörahva revolutsioonilise võitluse väljapaistvad juhid, sest eepos toetas ja ergutas rahva võitlust vabanemiseks rõhujate ikkest. «Kalevipoeg» on olnud armastatud teoseks meie tulihingelisele revolutsionäärile Viktor Kingissepale.⁸ Tema võitluskaaslane Jaan Kreuks olevat osanud peast ja võinud vaimustusega deklameerida eeposest pikki lugusid.⁹ Töölisklassi positsioonidelt paljastas kodanlaste tühiseid sõnakõlksutusi «Kalevipoja» ümber proletaarne luuletaja ja pub-

⁵ Kalevi poeg. Eesti ennemuistne jutt. Kaheskümnes laulus. Kogunud ja kirja pannud Dr. Fr. R. Kreutzwald. Neljas parandatud trükk. Jürjevis (Tartu), 1901.

⁶ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg. Üks ennemuistne jutt kahekümnes laulus. Tartu, 1935.

⁷ Selle võitluse kohta lähemalt vt.: E. Sõgel, Võitlusest «Kalevipoja» ümber. «Nõukogude Kool» 1951, nr. 2, lk. 72—105; E. Nirk, «Kalevipoeg» kahe kultuuri vahelises võitluses. — Laias laastus. Kirjanduslikke artikleid 1948—1956. Tallinn, 1957, lk. 66—107 (esmakordselt ilmunud «Sirbis ja Vasaras» 1951, nr.-d 14—16, 18 ja 19).

⁸ J. Sepp ja A. Gronski, Viktor Kingissepp. Tallinn, 1946, lk. 7.

⁹ J. Sepp, Eesti rahva revolutsioonilised traditsioonid. «Eesti Bolševik» 1946, nr. 3, lk. 161.

litsist Hans Pöögelmann.¹⁰ Proletaarne kirjanik Juhan Lilienbach kogus nooremas eas rahva hulgast väärtuslikke lisamaterjale «Kalevipoja» uurimiseks. Oma teostes kasutas ta katkendeid ja tsitaate eeposest kui agitatsioonilist materjali.¹¹

«Kalevipoja» ümber käivas võitluses astus eepose moonutamise ja mahategemise vastu välja ka demokraatlik kirjanik A. H. Tammsaare, kes ei pooldanud selle parandamist ega ümbertegemist.¹²

«Kalevipoja» progressiivsed ideed ning rõhujatevastane suunitlus on omanud erilist tähtsust eesti rahva ajaloo keerukatel ja rasketel perioodidel. Suure Isamaasõja aastatel mobiliseerisid ja vaimustasid need rahvast võitlusele fašistlike anastajate ja okupantide ning nende kohalike käsilaste vastu. Eepose peakangelase sõjamehelik vaprus ja alaline võitlusvalmidus oma maa ja rahva vabaduse kaitsmisel, see innustas Eesti rahvuskorpuse võitlejaid hoogsamale pealetungile oma kodumaa vabastamiseks ning hitlerlike röövvalutajate purustamiseks. «Kalevipojast» valitud katkeid deklameeriti sõjameeste keskkonnas vaimustatult, eeposest võetud tsitaate esitati korduvalt väeosade ajalehtedes, lendlehtedes jm., need muutusid vahedateks võitlusrelvadeks, mis aitasid vaenlast võita. Ka Eesti NSV riiklike kunstiansamblite kontserdibrigaadide esinemistel kasutati deklameerimiseks «Kalevipojast» valitud palasid; hästi mõjuvalt ja meeldejäävalt on neid osanud esitada näitleja Ants Lauter.¹³

Seetõttu on kõigiti ootuspärane, et alles Nõukogude Eestis on osutatud «Kalevipojale» seda erilist tähelepanu, mida ta tõepoolest väärib. Nii on «Kalevipoeg» Nõukogude Eestis sõjajärgseil aastail ilmunud juba kolmes väljaandes suures tiraažis (kokku 70 200 eks.), mis kõik on kiiresti rahva hulka laiali läinud. Nõukogude võimu hoolitsusel on eepos ainult kaheksa aasta jooksul (1946—1953) levinud rohkem kui 4 korda suuremas eksemplaride arvus kui varemalt kogu kaheksa kümnede aasta jooksul (kui arvestada enam-vähem täielikke väljaandeid).¹⁴ See kõik annab ilmeka pildi olude ja võimaluste põhjalikust erinevusest tsaariaegsel Venemaal, kodanlikus Eestis ja Nõukogude Eestis. Alles meie päevil

¹⁰ H. Pöögelmann, Kalevipoja juubeli puhul. «Edasi» IV (Tallinn, 1911), lk. 41 jj.

¹¹ Vt. E. Nirk, «Kalevipoeg» kahe kultuuri vahelises võitluses. — Laias laastus. Tallinn, 1957, lk. 83—84.

¹² A. H. Tammsaare, Kalevipoja parandamise ümber. Kogumikus: Sic transit... Tartu, 1924, lk. 26 jj.

¹³ Vt. «Rahva Hääl» 1942, nr. 4; «Tasuja» (Punaarmee N väeosa ajaleht) 1943, nr-d 30, 31, 33 ja 68; «Sirp ja Vasar» 1944, nr. 7.

¹⁴ «Kalevipoja» tiraažid: 1857—1861 — 500 eks., 1862 — 1000 eks., 1875 — 2000 eks., 1901 — 3000 eks., 1935 — 10 350 eks.; 1946 — 20 200 eks., 1951 — 25 000 eks., 1953 — 25 000 eks. Seega oli eestikeelset «Kalevipoega» enam-vähem täielike väljaannetena enne nõukogude korda ilmunud 16 850 eks., Nõukogude Eestis aga 70 200 eks. Lisaks sellele ilmus eeposest «Kalevipoeg» aastail 1904—1930 lühendatud väljaandeid koolidele kokku 14 000 eks. Vt. eespool joonealused märkused 3 ja 4.

Kommunistliku Partei hoolitsusel on saanud võimalikuks, et «Kalevipoeg» on jõudnud peaaegu igasse eesti perekonda, sest lisaks eelmistele ilmub tänava peale suure tekstikriitilise väljaande veel uus rahvaväljaanne suuremas tiraažis kui kunagi varem (40 000 eks., illustreerinud E. Okas).

Esimene nõukogudeaegne «Kalevipoeg» ilmus 1946. aastal.¹⁵ Selle toimetajaks oli kirjandusteadlane O. Ürgart, kes juba Suure Isamaasõja aastail oli eepose selgitamiseks sõna võtnud, eriti esile tõstes eesti rahvaluulele ja «Kalevipojale» nii iseloomulikku teravat võitlevat joont saksa rõhujate vastu.¹⁶ Eepose teksti aluseks võeti seekord 1935. a. väljaande tekst; seetõttu sattus teosesse ka mõningaid ekslikke parandusi, mis kutsusid esile põhjendatud etteheiteid. Lugejaid abistas aga O. Urgarti järelsõna, milles esmakordselt tehti katset marksistlikelt lähtekohtadelt anda lühike iseloomustus eepose mõjust ja tähtsusest ning erinevast suhtumisest temasse kodanlikus klassiühiskonnas ja Nõukogude Eestis. Väga õigesti on toimetaja rõhutanud tarvidust eepose teadusliku väljaande, samuti eepose uurimise ja populariseerimise järele: «Seejuures jääb loomulikult püsima vajadus täieliku, teaduslikult kommenteeritud väljaande järele, jääb ühtlasi püsima vajadus senisest kaugelt põhjalikumalt, objektiivsemalt, marksistlikult süvendada teadmisi «Kalevipoja» kohta, uurida «Kalevipoega» ning kanda uurimistulemusi laiadesse hulkadesse. Selleks on meil nüüd nõukogude korra ajal kõik võimalused olemas.»¹⁷

Need õiged mõtted on leidnud rakendamist eepose järgmiste väljaannete puhul, kusjuures täitmine on toimunud oluliselt Keele ja Kirjanduse Instituudi liinis.

1946. a. ilmunud «Kalevipoeg» on hoolika kunstilise kujundusega, mille autoriks oli P. Luhtin. Kuid nagu teksti osas, nii ka illustratsioonide alal ei peetud kasutatud lahendust päris õnnestunuks, ja selle ümber oli ajakirjanduses rida kritiseerivaid sõnavõtte.¹⁸ Illustratsioonid on antud ornamendaalses laadis, kuid pole kooskõlas teose arhailise sisuga. Seepärast hangiti järgmiste väljaannete jaoks uued illustratsioonid. Siiski on samade P. Luhtini illustratsioonidega ilmunud ka üks venekeelne «Kalevipoeg», nimelt lühendatud väljaanne noorsoole.¹⁹

¹⁵ Friedrich Reinhold Kreutzwald, Kalevipoeg. Uks ennemuistne jutt kahekümnes laulus. Tallinn, 1946.

¹⁶ O. Ürgart, Võitlus saksa rõhujate vastu on eesti kirjanduse tähtsaimad põhijooni. «Rahva Hääle» 1943, nr. 46; O. Ürgart, Kalevipoeg Koiva jõel. «Rahva Hääle» 1944, nr. 14.

¹⁷ O. Ürgart, Saateks. Friedrich Reinhold Kreutzwald, Kalevipoeg. Tallinn, 1946, lk. 237.

¹⁸ Vt. «Kalevipoja» illustratsioonide arutelu. «Sirp ja Vasar» 1947, nr. 16; S. Rikas, Tehkem lõpp rahvakunsti võltsivale tegevusele. «Eesti Naine» 1948, nr. 4; J. Jensen, Lasteraamatute kunstilisest kujundamisest. «Sirp ja Vasar» 1948, nr. 14.

¹⁹ Сын Калева. Эстонский народный эпос. Москва—Ленинград, 1950.

Järgmine «Kalevipoeg» ilmus seoses eepose täieliku ilmumise 90. aastapäevaga 1951. aastal.²⁰ See oli rikkalikult illustreeritud ja laiale lugejaskonnale määratud suurekaustaline väljaanne, mis avaldati rekordilise tiraažiga — 25 000 eks.

Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» 1946 (kaas).

Teos ilmus Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi toimetusel (vast. toimet. H. Tobias) ulatusliku järelsõna ja kommentaaridega (mõlemad E. Laugastelt), mida kollektiivselt arutati ja selle alusel viimistleti. Selle trüki puhul vaadati kogu eepose tekst uuesti läbi ja varemalt tehtud kärped taastati (keelel. toimet. P. Ariste).

Selles väljaandes äratasid erilist tähelepanu ka uued illustratsioonid, mis valmisid suhteliselt lühikese ajaga. See oli võimalik ainult seetõttu, et illustreerijaks polnud mitte üks kunstnik, vaid 5-liikmeline kunstnike brigaad: A. Hoidre, O. Kangilaski, R. Sag-

²⁰ Kalevipoeg. Eesti rahva eepos. Kogunud ja ümber töötanud Fr. R. Kreutzwald. Tallinn, 1951.

rits, R. Kaljo ja E. Paris. Kolmelt esimeselt oli teoses 23 leheküljesuurust illustratsiooni, mis olid valminud koostöö meetodil, R. Kaljolt vinjetid ja E. Pariselt ornamentika.

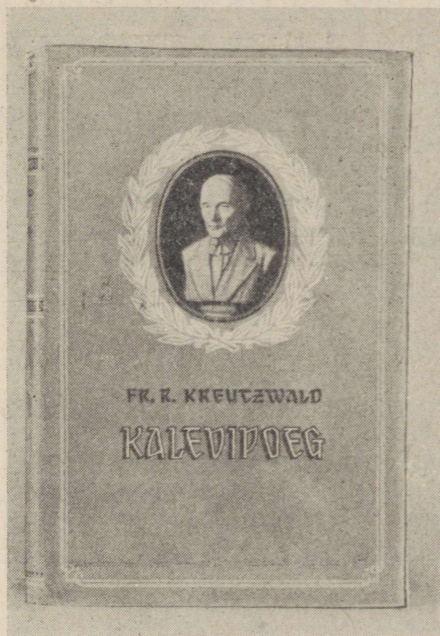
Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» 1951 (kaas).

Võrdluseks olgu märgitud, et kodanlikus Eestis 1935. a. ilmunud illustreeritud «Kalevipoega» kavatseti ja valmistati ette pike-mat aega, kuid sellest hoolimata oli osa illustratsioone puuduliku viimistlusega.²¹

«Kalevipoja» järgmine trükk nõukogude ajal ilmus ainult paar aastat hiljem. See avaldati Fr. R. Kreutzwaldi teoste 5-köitelises

²¹ «Kalevipoja» illustreerimise vajadusele oli tähelepanu juhitud juba a. 1903 («Linda» 1903, lk. 921/2). Konkreetsemalt tõusis küsimus päevakorra-le a. 1911 seoses eepose 50 aasta juubeliga. Kuid alles nn. raamatuaasta peakomitee erakorraline toetus võimaldas avaldada illustreeritud «Kalevipoja» (Kr. Raua illustratsioonide ja H. Mugasto puulõigetega) a. 1935. Vt. «Eesti Kirjandus» 1932, lk. 421.

seerias tema 150-ndaks sünniaastapäevaks a. 1953.²² Vastavalt selle seeria laadile on seekord teose kunstiline kujundus lihtsam, kuid sisaldab siiski samad leheküljesuurused illustratsioonid, mis olid ilmunud juba 1951. a. väljaandes. Teksti poolest vastas see «Kalevipoeg» üsna täpselt 1951. a. trükile, kuid järelsõna ja kommentaare oli süvendatud ning täiendatud; üksikasjalisemalt oli

Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» 1953
(kaas).

käsitletud eepose saamislugu, tema ideelist sisu ja eepose ümber toimunud võitlusi. Järelsõna ja kommentaaride ulatus oli siin suurem kui ühelgi eelmisel eestikeelisel väljaandel (kokku 105 lk.); nende autoriks oli endiselt E. Laugaste, teose vastutavaks toimetajaks aga K. Taev.

Peale uute eestikeelsete väljaannete avaldamise on nõukogude ajal väga palju tehtud «Kalevipoja» tutvustamiseks kõigile Nõukogude Liidu rahvastele uue venekeelse tõlke vahendusel.

Esimese venekeelse tõlke — sõnasõnalise ja ridarealise — on «Kalevipojast» avaldanud J. Truusmann Tallinnas juba aastail

²² Friedrich Reinhold Kreutzwald, Kalevipoeg. Tallinn, 1953.

1886 ja 1889.²³ Ent J. Truusmann oli oma tõlkes püüdnud edasi anda ainult eepose sisu, selle luulelise vormi aga asendanud proosaga.

Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» vene keeles 1949 (kaas).

Uus venekeelne värsstõlge «Kalevipojast» tehti alles nõukogude ajal ja see valmis a. 1947. Tõlkijateks olid luuletajad V. Deržavin ja A. Kotšetkov, kes olid tööd alustanud juba a. 1939. Valminud tõlge arutati läbi Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslikul sessioonil, mis toimus Tartus detsembris 1947. Tõlge tunnistati üldiselt õnnestunuks ja soovitati avaldada. Et aga tõlkimisel oli aluseks võetud «Kalevipoja» 1935. a. väljaanne, siis ilmus see tõlge mõnede vigadega. Tõlkele kirjutas ees-

²³ Калевич (Kalevi poeg). Древняя эстонская сага в двадцати песнях. Перевел Юрий Трусман. Вып. 1. Ревель, 1886. Вып. 2. Ревель, 1889. Sama tõlge oli ilmunud ka ajalehes «Эстляндские Губернские Ведомости», Ревель, 1886—1888. J. Truusmanni sõnasõnaline tõlge oli aluseks N. Aleksejevi venekeelsele värsstõlkele, mis sisaldas «Kalevipoja» kümme esimest lugu ning ilmus ajalehes «Ревельские Известия», 1893, 1894 ja 1897.

sõna N. Andresen ja kommentaarid E. Laugaste. Teose on illustreerinud kunstnik A. Gontšarov.²⁴

Kuigi nimetatud tõlge avaldati 10 000 eksemplaris, levis see rahva hulka lühikese ajaga. Eesti kirjanduse dekaadiks, mis toimus Moskvas a. 1950, lasti Tallinnas välja järgmine trükk.²⁵ Seekord

Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» vene keeles 1950
(kaas).

kontrolliti uuesti tõlke vastavust originaalile (keeleline toimetaja prof. P. Ariste). Eelmise väljaande tekstis olnud lüngad kõrvaldati, üldse viimistleti ja täpsustati tõlget, nii et see saavutas hea taseme. Taastati ka eepose õige tiitel: «Калевипоэг». See parandatud tõlge ilmus samuti 10 000 eksemplaris ja müüdi läbi lühikese ajaga. Illustratsioonid ja kunstiline kujundus olid seekord eesti

²⁴ Сын Калева. Эстонский народный эпос. Собрал и обработал Фр. Крейцвальд. Перевели с эстонского Вл. Державин и А. Кочетков. Москва, 1949.

²⁵ Калевипоэг. Эстонский народный эпос. Собрал и обработал Фр. Крейцвальд. Перевели с эстонского Вл. Державин и А. Кочетков. Таллин, 1950.

kunstnike kollektiivilt (A. Hoidre, R. Kaljo, O. Kangilaski, E. Paris ja R. Sagrits), kelle illustratsioonidega ilmus ka eestikeelne «Kalevipoeg» a. 1951.

Sama tõlke alusel ilmus «Kalevipoeg» vene keeles veel kolmatki korda ja nimelt Moskva kirjastuse väljaandel a. 1956.²⁶ Sel puhul veel kord kontrolliti ja viimistleti tõlget. Ulatusliku eessõna kirjutas E. Nirk. Selles iseloomustatakse eesti rahvusliku kirjanduse tekkimist, eepose koostamist, selle progressiivset sisu, mõju ja tähtsust ning eepose ümber toimunud võitlusi. Lõpul on selgitavaid märkusi E. Laugastelt. Väljaanne ilmus 25 000 eksemplaris, ületades seega kõik eelmised. Neil venekeelseil väljaannetel on olnud oluline tähtsus eesti kangelaseepose vahendamisel mitte ainult vene lugejaile, vaid ka teiste vennasvabariikide kirjandushuvilistele.

Moskvas on avaldatud sama tõlke alusel veel lühendatud väljaanne noorsoole (L. Toomi eessõnaga), mis ilmus samuti suures tiraažis (25 000 eks.).²⁷

Eespool toodust näeme, et just nõukogude võimu ajal on tähelepanelikult hoolitsetud «Kalevipoja» tõlkimise ja avaldamise eest vene keeles. Seda võib mainitud teose suhtes pidada isegi esmakordseks, sest enam kui 70 aastat tagasi tehtud J. Truusmanni sõnasõnaline tõlge ei võimaldanud veel tutvuda eeposega kui kunstiteosega. Nüüdne poetide V. Deržavini ja A. Kotšetkovi värss tõlge aga, mida pealegi iga uue väljaande puhul on täpsustatud ja viimistletud, on loonud selleks tõelise eelduse. Võime liialdamata ütelda, et just selle tõlke vahendusel on «Kalevipoeg» esmakordselt saanud kättesaadavaks kõigile Nõukogude Liidu rahvastele ja isegi rahvademokraatiamaade rahvastele, kus vene keelt osatakse.

Käesoleval aastal seoses eepose juubeliga on ilmumas jällegi uus venekeelne trükk «Kalevipojast», sedapuhku Tallinnas Eesti Riikliku Kirjastuse väljaandel.

2.

Nagu selgub juba öeldust, on kõik senised «Kalevipoja» väljaanded, kaasa arvatud ka nõukogudeaegsed, üksteisest mõnevõrra erinevad. Erinevusi on põhjustanud kas üksikute värsside või pikemate osade väljajätmine, eepose keeleline korrigeerimine, erinevate keelevormide ühtlustamine, värsiehituslike konaruste silumine

²⁶ Калевипоэг, эстонский народный эпос. Собрал и обработал Фр. Крейцвальд, перевели с эстонского Вл. Державин и А. Кочетков. Москва, 1956.

²⁷ Сын Калева, эстонский народный эпос. Москва—Ленинград, 1950. (Школьная библиотека.)

jne. Kõige selle tõttu ei anna ükski hilisem «Kalevipoeg» meile enam täpset pilti esialgsest, Kreutzwaldi loodud tekstist. Sest kõik hilisemad väljaanded erinevad mõnevõrra omavahel ja erinevad ka Kreutzwaldi algtekstist.

Sellest tingituna on iga uue väljaande puhul tõsiseks küsimuseks: missugune tekst võtta aluseks? Sest erinevad üksteisest isegi Kreutzwaldi eluajal ilmunud väljaanded.

Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» vene keeles 1956 (kaas).

Aegamisi on saanud selgeks, et meil on tingimata vaja «Kalevipojast» üht täiesti usaldatavat, teaduslikku väljaannet, mis sisaldaks Kreutzwaldi loodud teksti ilma kärbeteta ja muudatusteta. Ainult selle alusel saaks koostada uusi rahva- ja noorsooväljaandeid, teha tõlkeid teistesse keeltesse, võrrelda ja kritiseerida seniseid trükke, neis tehtud kärpeid, parandusi jne. Sellist täpset teaduslikku väljaannet vajaksid esijoones küll uurijad, kuid kindlasti ka pedagoogid, tõlkijad, literaadid ja muud asjahuvilised. Ka «Kalevipoja» lugejate hulgas võib olla isikuid, kes tahaksid eepost lugeda just niisugusena, nagu Kreutzwald on selle koostanud, kõigi talle omaste keeleliste ja stiililiste iseärasustega, ilma muudatuste ja parandusteta.

Niisuguse väljaande koostamine eeldab ulatuslikke eeltöid mitmel alal, seega mitme teadusliku töötaja rakendamist ning jõudude koordineerimist. Selle vajalikkusest oldi mõnevõrra juba varemgi selgusele jõutud, kuid võimalikuks on see saanud vaid Nõukogude Eestis.

«Kalevipoja» 100 aasta juubeli tähistamise küsimust kaaluti üksikasjaliselt Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi teaduslikus nõukogus 26. juunil 1956. a. «Kalevipoja» teadusliku väljaandega seotud küsimusi arutas lähemalt Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakond 26. sept. 1957, valis töö teostajad ja määras kindlaks teadusliku väljaande struktuuri ning rakendatavad põhimõtted. Lõplikud otsused tehti Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi koosolekul 16. okt. 1957. Seal kiideti heaks väljaande ettevalmistamisega seotud tööde skeem ja kinnitati «Kalevipoja» teadusliku väljaande peatoimetajaks ENSV TA akadeemik P. Ariste, samuti kinnitati selle väljaande toimetuse kolleegium järgmises koosseisus: P. Ariste (peatoimetaja), A. Annist (tegevtoimetaja), E. Laugaste, E. Ertis, F. Kauba, E. Nirk, J. Peegel, V. Pino, E. Päll, E. Sõgel, K. Taev, H. Tampere, F. Tuglas, R. Viidalepp.

Nagu sellekohastel nõupidamistel kokku lepit, peab teaduslik väljaanne andma meie kangelasepose täpse, kriitilise aparatuuriga varustatud teksti, ilma igasuguste kärbeteta. Väljaanne peab ühtlasi võimaldama ülevaate eepose teksti algupärast ja ajaloost, temas kasutatud eesti rahvalauludest ja muistenditest, teksti kujunemisest läbi mitme redaktsiooni ja trüki (1853. a., 1857/61. a., 1862. a., 1875. a.). Teksti täpseks mõistmiseks tuleb lisada seletusi nii üksikute sõnade ja mõistete kui ka suuremate sisuliste komponentide kohta. Sissejuhatuses tuleb anda tavalisest põhjalikum ülevaade «Kalevipoja» koostamisest, kunstilisest ja ühiskondlikust väärtusest ning järeelmõjust saja aasta jooksul.²⁸

Teaduslik väljaanne koosneb «Kalevipoja» tekstist koos joonealuse kriitilise aparaadiga ja lisadest.

Teksti aluseks otsustati võtta «Kalevipoja» III, s. o. 1875/76. a. trükk. Selles parandati ilmsed trükivead ja juhuslikud kirjavead niivõrd, kui need olid kindlakstehtavad. Kirjaviisi kõikuvusi ühtlustati ainult sedavõrd, kui see osutus vajalikuks eepose koostaja keelelise tahte selgemaks esiletoomiseks. Kõik eepose tekstis tehtud väimatud parandused on näidatud joone all. Sealsamas antakse ka lihtsamaid sõnaseletusi ja näidatakse teksti vahekord «Alg-Kalevipoja» ja rahvalauludega.

«Kalevipoja» teadusliku väljaande lisadesse kuuluvad: I. Kommentaarid, mis sisaldavad (A) ülevaateid: 1) «Kalevipoja» erinevused «Alg-Kalevipojast» (koost. E. Laugaste), 2) «Kalevi-

²⁸ A. Annist, «Kalevipoja» teadusliku väljaande probleeme. «Keel ja Kirjandus» 1959, nr. 6, lk. 321–334.

pojas» kasutatud rahvalauludest (V. Pino), 3) «Kalevipoja» keelest (J. Peegel) ja (B) üksikasjalisi selgitavaid kommentaare üksikute lugude juurde (A. Annist). II. Erinevate versioonide ja

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KEELE JA KIRJANDUSE INSTITUUT

FR. R. KREUTZWALD
KALEVIPOEG

TEKSTIKRIITILINE VÄLJAANNE
ÜHES KOMMENTAARIDE JA MUUDE
LISADEGA

I

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

TALLINN 1961

Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» tekstikriitilise väljaandena, I köide 1961 (tiitel).

väljaannete osad, mis Kreutzwald on hiljem välja jättnud («Alg-Kalevipoja» osad, «Esiandeks»), Kreutzwaldi eessõnad jm. III. Fr. R. Kreutzwaldi poolt eepose koostamisel kasutatud tähtsamad

allikad (proosapärimused ja rahvalaulud). IV. «Kalevipoja» indeks-sõnastik, mis sisaldab täieliku ülevaate eepose sõnavarast (näidatud kõigi sõnade kõik esinemisjuhtumid) (koost. E. Piir). V. Bibliograafia «Kalevipoja» väljaannete, tõlgete ja ümberjutustuste kohta, tema üle kirjutatud uurimustest ja artiklitest (kõigis keeltes), samuti andmeid «Kalevipoja» ainete kasutamisest muusikas ja kujutavas kunstis (H. Laidvee).

«Kalevipoja» teadusliku väljaande suurus (s. o. eepose tekst ühes sissejuhatuses ja kõigi lisadega) on üle 100 arvutuspoogna.

Käsikiri on valminud asutustevahelise koostöö korras aastail 1958—1960. Kaastegevad olid: Eesti NSV Teaduste Akadeemiast — P. Ariste, TA Keele ja Kirjanduse Instituudist — A. Annist ja V. Pino, Tartu Riiklikust Ülikoolist — E. Laugaste ja J. Peegel, TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelisest Kirjandusmuuseumist — H. Laidvee. Väljastpoolt asutusi võttis käsikirja koostamisest osa Enno Piir (Viljandist), hariduselt agronoom, kes oli «Kalevipoja» sõnastiku koostanud omal algatusel, kuid hiljem töötas selle ümber vastavalt toimetuse poolt antud juhenditele. Valminud käsikirja kontrollimisel ja korrektuuride lugemisel oli kaastegev A. Schmuul Keele ja Kirjanduse Instituudist.

Töö käigus lahendati kõik küsimused toimetuskolleegiumi koosolekutel; sinna kuulus peale eelnimetatute (välja arvatud H. Laidvee ja E. Piir) veel esindajaid Keele ja Kirjanduse Instituudist (E. Nirk, E. Päll, E. Sõgel, R. Viidalepp), Kirjandusmuuseumist (E. Ertis, H. Tampere), Tartu Riiklikust Ülikoolist (K. Taev), Eesti NSV Kirjanike Liidust (F. Tuglas) ja Eesti Riiklikust Kirjastusest (F. Kauba).

«Kalevipoja» teaduslik väljaanne on esmakordne ja eesti keeles üsna ainulaadne saavutus. Siin on eesti rahvusliku kirjanduse esimene suurteos esitatud niisugusel kujul, mis kõigiti soodustab tema väärtuste kui ka kõigi talle omaste iseärasuste täpset mõistmist ja õiget hindamist.

Olgu märgitud, et siin on jõutud positiivsemaile hinnanguile ka mõnes sellises küsimuses, mis varemalt on põhjustanud palju liialdatud etteheiteid. On näit. selgunud, et paljudel «Kalevipojas» esinevatel keelevormidel, mida seni on peetud vigasteks, on siiski olemas rahvapärane taust vanades rahvalauludes. Samuti on selgunud, et «Kalevipojas» on rahvalaulegi kasutatud rohkem, kui oli seni teada, jne. Kahtlemata aitab see väljaanne kaasa eepose jätkuvaks uurimiseks, tema kasutamisele mitmepalgeliseks kunstiliseks loominguks, tõlkimiseks jne. Et soodustada eepose laialdasemat tutvustamist Nõukogude Liidu rahvastele ja tõlkimist nende rahvaste keeltesse, on kavatsus lähemal aastail koostada ja avaldada «Kalevipoja» teaduslik väljaanne ka vene keeles.

Nõukogude Eestis on kantud palju hoolt Fr. R. Kreutzwaldi uurimise eest, et selgitada tema kui eesti folkloristika rajaja ning eesti rahvuslikule kirjandusele aluse panija juhtivat osa. Alles marksistlik lähenemine kirjanduse ja kultuuripärandi hindamisele on võimaldanud jõuda õigete seisukohtadeni ning kummutada kodanlike uurijate poolt esitatud väärkontseptsioone.

Seda tööd seoses Kreutzwaldiga on teataval määral hoogustanud ka mõned juubelidaatumid, nagu Kreutzwaldi 150. sünnipäev a. 1953, «Kalevipoja» ilmumise 90 aasta juubel a. 1951 ning eepose sajanda juubeliaasta alg- ja lõppdaatum (1957 ja 1961). Nendega seoses on «Kalevipoja» kohta avaldatud rida uurimusi, milles on kas korrigeeritud varasemaid käibetõdesid või esitatud hoopis uusi seisukohti. Eriti märkimisväärseks saavutuseks on olnud Kreutzwaldi valitud teoste kogu avaldamine viies köites a. 1953. Kuigi see pole täielik ega teaduslik väljaanne ning kommentaaridki on osalt puudulikud, võimaldab see siiski alles esmakordselt niisuguses ulatuses tutvuda suure kirjaniku rikkaliku ja mitmekülgse pärandiga. Väga hinnatav on Kreutzwaldi ulatusliku kirjavahetuse publitseerimine kuues köites M. Lepiku tähelepanudava hoolikusega toimetatud ja kommenteeritud väljaannetena.²⁹ Kirjavahetusest selgub, et Kreutzwald polnud sugugi ainult «Võru erak», nagu teda tituleerisid mõned kodanlikud uurijad, vaid oli tihedais side-
meis paljude oma aja eesrindlike inimestega Eestis, Peterburis ja välismailgi ning võttis aktiivselt osa kultuuri- ja ühiskondlikust elust. Kirjavahetus sisaldab rikkalikku materjali ka «Kalevipoja» koostamise ja avaldamise kohta.

Väljapaistvaks saavutuseks oli Keele ja Kirjanduse Instituudi poolt avaldatud artiklite kogumik «Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus» (toimet. G. Naan).³⁰ Selles iseloomustatakse Kreutzwaldi kui valgustajat-demokraati ning näidatakse tema juhtivat osa nii eesti rahvusliku kirjanduse kui ka eesti folkloristika rajamisel ning eesti kirjakeele arendamisel, antakse ülevaade «Kalevipoja» ideelisest sisust, tema mõjust ja tähtsusest ning Kreutzwaldi tegevusest arstina.³¹ Neis artiklis on avaldatud rida uusi seisukohti Kreutzwaldi elutöö hindamisel.

Õiged seisukohad ja hinnangud «Kalevipoja» kohta Nõukogude Eestis ei kujunenud päevapealt, vaid alles mitme aasta jooksul,

²⁹ Tänni on ilmunud: 1) Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III: Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus. Tallinn, 1953; 2) Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II: Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele. Tallinn, 1956; 3) Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus IV: Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele. Tallinn, 1959.

³⁰ Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Artiklite kogumik. Tallinn, 1953.

³¹ Kogumik sisaldab ka kronoloogilisi ja bibliograafilisi andmeid Kreutzwaldi elu ja tegevuse kohta.

vastavalt sellele, kuidas õpiti tundma marksistlikku teooriat ja omandati oskust selle rakendamiseks.

Mitmed uuemad seisukohad «Kalevipoja» uurimisel, milleleni on jõutud Nõukogude Eestis, on kokkuvõtlikult avaldatud kõigepealt eepose järelsõnadena (või eessõnadena). Need on saanud parandamise ja süvendamise osaliseks iga uue väljaande puhul ja on viimastes trükkides saavutanud tähelepanud ulatuse, haardes endasse paljusid küsimusi.³²

Iseloomulik nõukogudeaegsele «Kalevipoja» käsitlelusele on joon, et «Kalevipoega» näidatakse kui tõelist võitlusteost, selgitatakse tema väärtuslikku sisu ning tema tähtsat osa eesti rahva uuemas ajaloos. «Kalevipoja» ideelisest sisust leiavad erilist esiletõstmist vabaduse ja õigluse idee, võitlus orjuse ja igasuguse rõhumise vastu, millega on seoses ka usuvastane suunitlus eeposes, ning eesti ja vene rahva sõpruse idee. Palju tähelepanu on seni pühendatud ka «Kalevipoja» ümber toimunud võitluste käsitlemisele, sest selles tuleb nähtavale progressiivsete ja reaktsiooniliste jõudude erinev suhtumine eeposesse kodanlikus ühiskonnas.

«Kalevipoja» kohta on nõukogude ajal kirjutatud väga palju, eriti ajalehtedes tähtpäevade puhul. Kuid on ilmunud ka mitmeid ulatuslikumaid artikleid, mis on oluliselt kaasa aidanud uute seisukohtade kujunemisele. Väljapaistvat aktiivsust «Kalevipoja» ümber tekkinud ekslike hinnangute ja moonutuste paljastamisel on näidanud E. Sõgel³³ ja E. Nirk³⁴, käsitledes kõigepealt «Kalevipoega» kahe kultuuri vahelises võitluses. Nende artiklid paistavad silma terava võitleva hoiaku poolest. Hiljem on E. Nirk üksikasjaliselt iseloomustanud «Kalevipoega» kui eesti kirjanduse esimest suurteost³⁵ ja selgitanud eepose olulist osa eestlaste rahvustunde kasvatamisel.³⁶ «Kalevipoja» ideelist sisu on aidanud lahti mõtestada oma ülevaatlikus käsitluses L. Raudsep, tõstes eepose põhiideena esile rahva võitluse oma vabaduse ja sõltumatuse eest ning võitluse igasuguse rõhumise vastu.³⁷

³² See muidugi ei tähenda, et oleks juba saavutatud lõplik täiuslikkus. Vt. näit. 1953. a. ilmunud «Kalevipoja» järelsõna kohta: E. Jansen, Fr. R. Kreutzwaldi 150 aasta juubeliga seoses ilmunud teostest. «Looming» 1954, nr. 1, lk. 112—113.

³³ E. Sõgel, Võitlusest «Kalevipoja» ümber. Vabariiklikus Parteikoolis 21. sept. 1950. a. peetud loeng (lühendatult). «Nõukogude Kool» 1951, nr. 2, lk. 92—105.

³⁴ E. Nirk, «Kalevipoeg» kahe kultuuri vahelises võitluses. — Laias laastus. Kirjanduslikke artikleid 1948—1956. Tallinn 1957, lk. 66—107. (Esmakordselt avaldatud ajalehes «Sirp ja Vasar» 1951, nr-d 14, 15, 16, 18 ja 19.)

³⁵ E. Nirk, «Kalevipoeg» — eesti kirjanduse esimene suurteos. «Looming» 1952, nr. 12, lk. 1503—1517. Teist korda ilmunud: E. Nirk, Laias laastus. Tallinn, 1957, lk. 108—135.

³⁶ E. Nirk, «Kalevipoja» osa eestlaste rahvustunde kasvatamisel. «Eesti Kommunist» 1957, nr. 12, lk. 7—15. Ilmunud ka vene keeles.

³⁷ L. Raudsep, Eesti rahva eepos «Kalevipoeg». Artiklite kogumik: Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Tallinn, 1953, lk. 130—153.

Mitmes lühiuurimuses on käsitletud eepose koostamise ja avaldamisega seotud küsimusi. K. Taev on täpsustanud meie teadmisi eepose tsenseerimise kohta, väites, et «Alg-Kalevipoega» kärbiti tugevasti, kuid «Kalevipoja» esimene trükk aastail 1857—1861 ilmus siiski ilma ühegi kärpeta, sest vahepeal olid ühiskondlikud olud mõnevõrra muutunud, eepos ilmus teaduslikus seerias ja teda tsenseeriti kui väga piiratud lugejate ringkonnale määratud teaduslikku teost.³⁸

«Kalevipoja» saamisloos oli väga oluline tähtsus Kreutzwaldi sidemetel tolleaegse progressiivse intelligentsi esindajatega, eriti aga Peterburi teadlastega. Võitluses reaktsiooniliste jõudude vastu Eestimaal leidis Kreutzwald heatahtlikku mõistmist, sõbralikku toetust ja abi Peterburi teadlastelt. Sealpoolse abi ulatus saab eriti selgeks Kreutzwaldi laialdase kirjavahetuse alusel.³⁹ Seda küsimust on käsitletud mõnes spetsiaalses kirjutuses⁴⁰, seda märgitakse ka eepose järelsõnades ja muudes teostes. Siiski tundub, et Peterburi akadeemikute poolt Kreutzwaldile «Kalevipoja» avaldamisel osutatud abi täit tähendust pole alati küllalt rõhutatud; sel polnud «Kalevipoja» kahe esimese trüki teokssaamise suhtes mitte ainult julgustav või abistav, vaid ilmsesti otsustav tähtsus.

Sõna *kalev* seletamiseks on andnud uue etümoloogia P. Ariste, tuletades selle praegusest eesti keelest kadunud nimisõnast *kali* : *kalev* : *kaleva*, mis algselt on tähendanud tugevat ja jõulist (vrd. *tugi* : *tugev* : *tugeva*).⁴¹ See etümoloogia on leidnud laialdast tunnustust.

Üsna mitmesuguseid «Kalevipoja» küsimusi on oma lühiuuri-mustes käsitlenud E. Laugaste. Ta on iseloomustanud Faehlmanni muistendite kasutamist eepose koostamisel, avaldanud seletusi mõnede vähe tuntud mõistete kohta ning jälginud Kalevi ja Kalevipoja esinemist rahvalauludes.⁴²

Viimastel aastatel on üksikasjalisemalt eritletud ka «Kalevipoja» vastuvõttu ta ilmumise kestel ja järgnevail aastakümneil.

³⁸ K. Taev, Kreutzwaldi «Kalevipoeg» ja tsaristlik tsensor. «Looming» 1952, nr. 1, lk. 111—121.

³⁹ Selle kohta pakub eriti palju Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus (Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, Tallinn, 1953). Vt. ka sama kõite sissejuhatus: E. Jansen, Fr. R. Kreutzwald ja tema kirjavahetus A. Schiefneriga (sealsamas, lk. 7—32).

⁴⁰ Vt. E. Sõgel, Kreutzwaldi sidemeist Peterburi teadlastega. «Rahva Hää» 1953, 25. dets.; L. Raud, Fr. R. Kreutzwaldi sidemeist kaasaja eesrindliku intelligentsi, eriti vene akadeemikutega. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 38. Tallinn, 1955, lk. 54—67; R. Viidalepp, Peterburi akadeemikute abi «Kalevipoja» koostamisel ja avaldamisel. «Rahva Hää» 1961, nr. 200.

⁴¹ P. Ariste, Kalevist. «Looming» 1946, nr. 7—8, lk. 922—925.

⁴² E. Laugaste, Faehlmanni muistendite kasutamine «Kalevipojas». «Looming» 1952, nr. 10, lk. 1157—1165; sama, Mõningaid sõnatähenduslikke küsimusi seoses Kreutzwaldi «Kalevipojaga». Emakeele Seltsi aastaraamat III. Tallinn, 1957, lk. 116—129; sama, Kalevi (Kalevipoja) nime esinemisest eesti rahvalauludes. «Keel ja Kirjandus» 1959, nr. 4, lk. 202—208, nr. 5, lk. 274—282.

A. Annist on käsitlenud balti saksa kriitika nii negatiivset kui ka positiivset mõju eepose saamisloos (tuleb välja, et terav ja paiguti ülekohtune kriitika on mõjunud siiski ka positiivselt, sest Kreutzwald tegi osalt just selle mõjul teises redaktsioonis olulisi parandusi)⁴³. A. Järv aga vaadelnud neid hinnanguid ja arvamusi, mis «Kalevipoja» ümber tekkisid rahvusliku liikumise ajal ja vahetult sellele järgnenud perioodil eesti ajakirjanduses ja kirjanduses. Üksikasjaliselt on näidatud C. R. Jakobsoni ja teiste osa «Kalevipoja» populariseerimisel.⁴⁴

Huviäratavaid mõtteid on väljendatud J. Kahki kirjutises Kalevipojast kui talupoeglikust kangelasest.⁴⁵ Tuleb pidada võimalikuks, et Kreutzwaldi «Kalevipojas» on vahest tõepoolest mõningaid kaudseid kajastusi talurahva rahunutest ja ülestõusudest Eestis XIX sajandi algul. Koostöös ajaloolastega tuleks folkloristidel nendesse küsimustesse veelgi süveneda. Ilmne on aga ühtlasi vajadus, et suulise rahvaloomingu uurimisel senisest hoopis rohkem kasutataks olustikulist materjali nende teoste käibimise sfääri, funktsiooni jne. selgitamiseks.⁴⁶

Peale siin-seal üksikult avaldatud artiklite on ilmunud ka üks sisukas «Kalevipoja»-uurimuste kogumik ««Kalevipoja» küsimusi».⁴⁷ Selle on avaldanud Tartu Riikliku Ülikooli folkloristid ja keeleteadlased eepose esimese vihiku ilmumise 100. aastapäeva tähistamiseks. Kogumik sisaldab seitse artiklit, milledest viis on seotud eeposega, üks aga käsitleb Kalevipoja-muistendeid.

Toimetaja (E. Laugaste) saatesõnas on «Kalevipoja» uurimise küsimus tõstatatud vägagi laialt ja kõikehaaravalt. Seal on muu seas öeldud: «Uurida «Kalevipoega» tähendab ühtlasi uurida eesti rahva elu ja olu 19. sajandil; see tähendab ühtlasi uurida tõelise eesti kirjanduse algust ja seda, kuivõrd küps oli rahvas selle juba nõudlikuma kirjanduse lugemiseks (sinna kuulub ka «Kalevipoeg») ja loetust arusaamiseks. Lisaks on saanud paratamatuks tarvidus uurida sedagi, kuidas meie mineviku suurmehele on töötanud rahvahulkade igakülgse kasvatamisel ja õpetamisel ja nende elujärje parandamisel.»⁴⁸ Jne. Tervitatav oleks olnud siiski fikseerida mõned tähtsamad ja kesksemad probleemid, millele oleks vaja koondada peamine tähelepanu.

Õigesti on saatesõnas märgitud eepose koostamisel kasutatud allikmaterjalide trükkitoimetamise ja «Kalevipoja» teadus-

⁴³ A. Annist, «Kalevipoeg» ja balti saksa kriitika. «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 5, lk. 270—280.

⁴⁴ A. Järv, «Kalevipoeg» XIX sajandi teise poole hinnangutes. «Looming», 1957, nr. 4, lk. 591—604.

⁴⁵ J. Kahk, Keda kehastab Kalevipoeg? «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 8, lk. 471.

⁴⁶ Selle kohta lähemalt käesoleva artikli viimases osas.

⁴⁷ «Kalevipoja» küsimusi. Энос «Калевипоэг». Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 53. Tartu, 1957.

⁴⁸ Sealsamas, lk. 4.

liku väljaande avaldamise vajadust. Nüüd võime ütelda, et sel alal ongi juba olulisi saavutusi: on ilmunud Kalevipoja-muistendid (sellest lähemalt allpool) ja koostatud «Kalevipoja» teaduslik väljaanne.

Enamik kõnealuses kogumikus avaldatud uurimusi paistab silma põhjalikkuse ning detailse ainekäsitlemise poolest. P. Ariste oma artiklis ««Kalevipoja» tõlgetest» vaatleb kõiki tõlkeid, mis «Kalevipojast» on teistes keeltes ilmunud, olgu tegemist täieliku või osalise tõlke, ümberjutustuse või hoopis mõne üksiku katkega. On hinnatud tõlgete täpsust ja väärtust. Mõnel juhtumil on esitatud tähelepanekuid ka tõlgete vastuvõtu, nende mõju ja tähtsuse kohta (näit. läti kirjanduses). P. Ariste ülevaatest selgub, et «Kalevipoeg» on kas tervikuna või osaliselt tõlgitud kuueteistkümnesse keelde: saksa, vene, ukraina, läti, leedu, ungari, soome, rootsi, taani, inglise, prantsuse, itaalia, juudi, tšehhi, slovaki ja esperanto keelde.

E. Laugaste käsitleb Kalevipoja-muistendite tüpologiseerimist ja ühendab sellega refereeriva ülevaate kõigist kõnealustest jutu-tüüpidest oma liigituse alusel.

A. Järv vaatleb «Kalevipoega» koolikirjanduses ja kirjanduslugudes, peatudes tähtsamatel sellealastel töödel. Ta leiab, et «Kalevipoja» koolikäsitleustes on olnud paljugi juhuslikku ja ühekülgset. Juhtides tähelepanu sel alal tehtud vigadele, jagab ta ühtlasi näpunäiteid olukorra parandamiseks.⁴⁹

J. Peegli uurimusest «Mõnede «Kalevipojas» esinevate morfoloogiliste nähtuste ning võrmide taustast» selgub, et paljudki eeposes esinevad keelelised omapärasused pole mitte Kreutzwaldi «vead», milleks neid seni on peetud, vaid neile leidub vasteid rahvalaulude keeles.

Kogumiku üks artikkel on botaanikult. «Kalevipojas» esinevaid botaanilisi mõisteid kommenteerib ja seletab tuntud loodusteadlane G. Vilbaste.

«Kalevipojast» võetud sõnadel on teatavasti loodud palju koori- ja soololaule. Ühe niisuguse populaarse laulu («Kuku sa, kägu, kuldalindu») tekkimist ja arenemist arutab oma uurimuses üksikasjaliselt U. Kolk. K. A. Hermann viisistuses on see laul lauldav tänapäevani, seda peetakse isegi rahvalauluks.

Ainus artikkel, mis pole otseses ühenduses «Kalevipojaga», on A. Kujase uurimus parallelismist J. Hurda rahvalaulude kogus «Vana kannel» 1, kuid see selgitab parallelismi laadi ja ulatust, mis omab tähtsust ka «Kalevipoja» hindamisel.

Üldiselt tuleb seda kogumikku pidada väärtuslikuks saavutu-

⁴⁹ Metoodilisi juhendeid «Kalevipoja» käsitlemiseks koolis on esitanud: 1) A. Annist, «Kalevipoja» käsitlemisest koolis. «Nõukogude Kool» 1945, nr. 3/4, lk. 111–120. 2) K. Mihkla, Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoja» käsitus koolis. «Nõukogude Kool» 1957, nr. 4, lk. 223–237, nr. 5, lk. 281–293.

seks. Positiivselt on seda märkinud ka kriitika.⁵⁰ Oleks kahtlemata väga soovitatav edaspidigi «Kalevipojasse» puutuvad lühiaurimused koondada ühisesse kogumikku, et nad oleksid kergemini kättesaadavad ja jõuaksid arvukamate lugejate ette.

Kõige ulatuslikum uurimus Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoja» kohta on ilmumas A. Annistilt; see on kaheköiteline monograafia ««Kalevipoja» algupära», mille esimene köide käsitleb Kalevipoega eesti rahvaluules, teine aga eepose koostamise ajalugu. Esmakordselt ilmusid need uurimused 30-ndail aastail, kuid nüüd on autor neid uute ainetega täiendanud ja metoodiliselt süvendanud, samuti on laiendatud paralleelide jälgimist naaberrahvaste rahvaluules ja arvestatud muid eeposte-alaseid uurimusi, mis viimastel aastatel on ilmunud. Seetõttu on varasemaid seisukohti mitmes küsimuses oluliselt täpsustatud ja parandatud.

4.

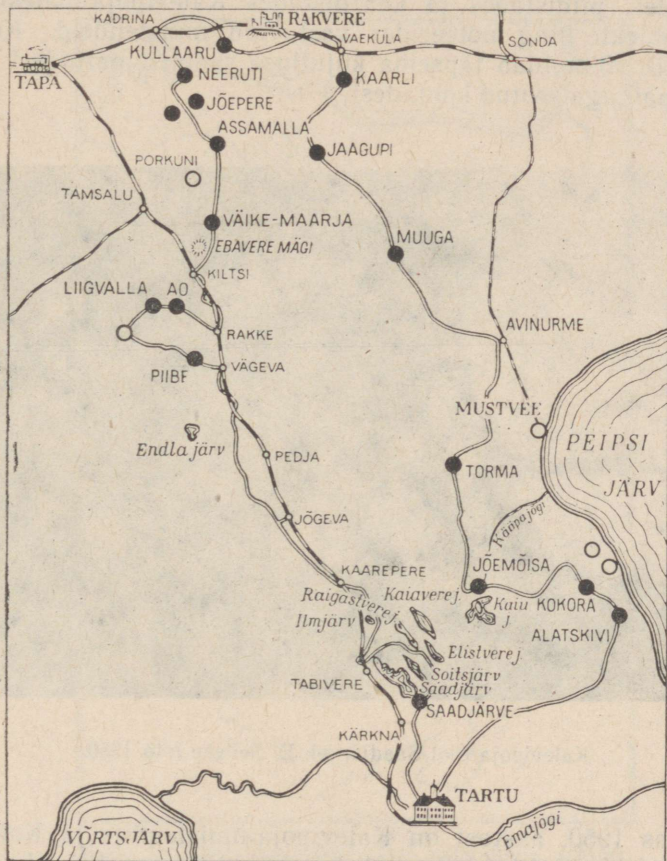
Kalevipoja-muistendeid on meie rahvaluulekogudes kogusummas üsnä arvukalt. Kuid kogudesse on see ainek siiski saadud nagu muu seas, peamiselt kohamuistendite kirjapanekute hulgas. Et varemil aastakümneil oleks kogujaid spetsiaalselt rakendatud Kalevipoja jälgi ajama ja tema nimega seotud materjale kirja panema, seda pole juhtunud. Alles Nõukogude Eestis algas viiekümnendate aastate algul Kalevipojasse puutuvate rahvaainete täiendav süstemaatiline kogumine. See töö on toimunud peamiselt ekspeditsioonide näol.

Esimese niisuguse ekspeditsiooni organiseeris TA Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektor 11. ja 12. juulil 1950. Retkest võttis osa teaduslikke töotajaid Keele ja Kirjanduse Instituudist, Kirjandusmuuseumist, Tartu Riiklikust Ülikoolist ja Õpetatud Eesti Seltsist, kokku 13 isikut. E. Laugaste juhtimisel tehti kahepäevane ringsõit järgmisel marsruudil: Tartu—Saadjärve—Ilmjärve—Piibe—Liigvalla—Ao—Väike-Maarja ümbrus — Assamalla—Jõepere—Neeruti—Kadrina—Rakvere—Kaarli—Viru-Jaagupi—Muuga—Torma—Jõemõisa—Alatskivi—Tartu. Ringsõidu eesmärgiks oli tutvuda tähtsamate kohtadega, millega on seoses Kalevipoja-muistendeid, samuti «Kalevipoja» koostajate sünni- ja kasvukohtadega. Külastati 40 mitmesugust paika või objekti (Kalevipoja sänge, tema visatud kive, muistenditega seotud järvi, mäekünnaid jne.), tehti arvukalt fotosid ja selgitati võimalusi detailsemaks uurimistööks edaspidi.⁵¹ Sel matkal tehtud tähelepanekute

⁵⁰ Vt. A. Annist, «Kalevipoja» uurimise uueks tõusuks. «Keel ja Kirjandus» 1958, nr. 4—5, lk. 304—310.

⁵¹ Vt. P. Karus, Ekspeditsioon Kalevipoja pärimuste uurimiseks. «Edasi» 1950, nr. 171.

alusel otsustati jätkata Kalevipoja-mälestuste uurimist, koostada ja avaldada atlas Kalevipoja-ainestiku kohta⁵² ning välja anda valimik Kalevipoja-muistendeid. Viimase asemel võeti hiljem päevakorrale nende juttude täielik väljaanne.

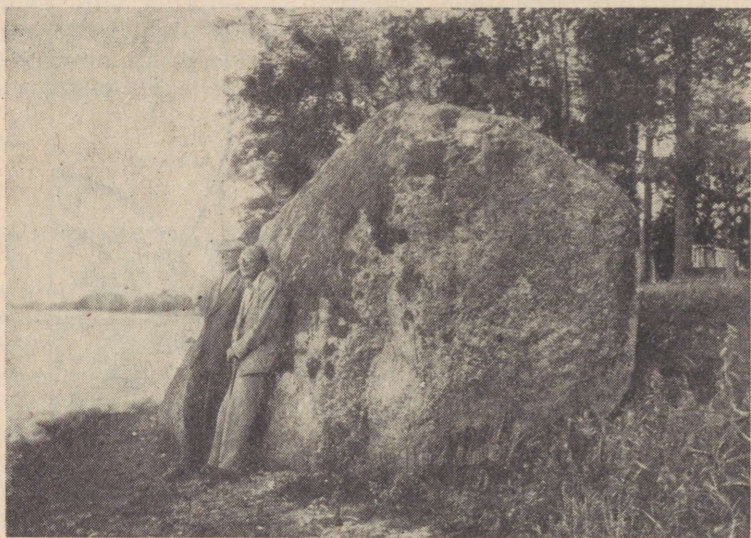
Keele ja Kirjanduse Instituudi Kalevipoja-ekspeditsioon 1950.
(K. Taeva koostatud kaardi järgi.)

Esialgsele tutvumisringsõidule järgnes hiljem rida spetsiaal-seid ekspeditsioone.

Sama aasta sügisel käisid Ü. Tedre ja V. Murumaa kogumismatkal end. Simuna kihelkonnas, kust toodi kaasa ka Kalevipoja-

⁵² Selle kavatsuse esialgseks teostuseks tuleb lugeda brošüüri: E. Lau-gaste, A. Rõõm, Kalevipoja jälgedel. Tallinn, 1958.

muistendeid, ning R. Viidalepp Tormas ja Mustvees, küsitledes ja noteerides Kalevipoja-ainestikku, osalt ka õpilaste kaasabil. 1951. a. suvel töötas Ü. Tedre juhtimisel kolmeliikmeline ekspeditsioon kaks nädalat Väike-Maarja, Kadrina ja Rakvere ümbruses, kirjeldades, pildistades ja kaardistades Kalevipoja-mälestustega seotud objekte ning noteerides vastavaid muistendeid. Kogutud andmestik võimaldab täpsema kujutluse saamist paljudest eepose tegevuspaigaga seotud kohtadest.⁵³

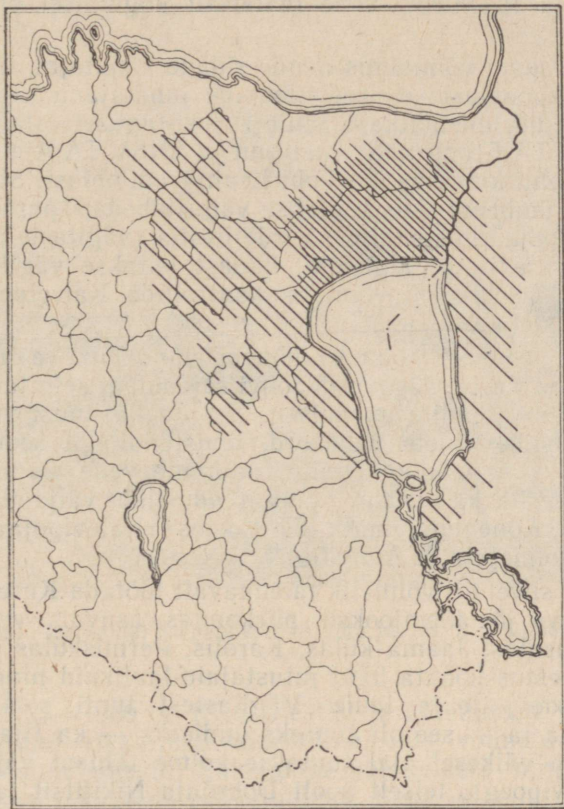
Kalevipoja tool Saadjärvel. E. Selleke foto 1950.

Alates 1950. aastast on Kalevipoja-muistendite ja Kalevipoja tegevusega seotud kohtade alt kogunud süstemaatiliselt andmeid Tartu Riikliku Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri töötajad ja üliõpilased, samuti Kirjandusmuuseumi folkloristid. Kogutud ainek on ära kasutatud muistendite trükkitoimetamisel.

Keele ja Kirjanduse Instituudi folkloristide iga-aastased ekspeditsioonid Kirde-Eestis, millede keskseks ülesandeks on kujunenud Kalevipoja-ainestiku uurimine, algasid 1955. aastast. Ekspeditsioonist Iisaku ümbruse küladesse (1955) võtsid osa kõik rahvaluule sektori töötajad. Heaks Kalevipoja-alaks oli Kuremäe ümb-

⁵³ Ü. Teiri, «Kalevipoja» muistendite sünnipaigas. «Edasi» 1951, nr. 189.

rus, kus aga tookord töötati ainult ühekordse väljasõidu korras; lisaku-lähedastes külates tunti Kalevipoega vähe. Samuti tuntakse Kalevipoega vähe Tudulinna ümbruses, kus oldi ekspeditsioonilisel tööil a. 1956. Ent mitmeid väärtuslikke avastusi tehti a. 1957, kui ekspeditsiooni keskpunktiks valiti Illuka Kuremäe

Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektori ekspeditsioonid vägilasmuistendite uurimisel Kirde-Eestis ja Peipsi taga aastail 1950—1951 ja 1955—1960.

lähedal. Seekord käidi läbi kõik ümbruskonnas asuvad eesti külad ja vene küladest Agusalu, Jaama ja Vasknarva. Saadi rida uusi muistendimotiive. Selgitati Kalevi, Kalevipoja ja Olevi esinemist ka venelaste juttudes, samuti vägilasmuistendite käibimise sfääri seal ümbruses ning eesti ja vene muistendite segunemise põhjusi.⁵⁴

⁵⁴ Vt. R. Viidalepp, Kalevipoja kalmul ja võitluspaigal. «Rahva Hääli» 1957, nr. 233.

Ekspeditsioonil olid peale autori kaastegevad veel L. Raudsep, V. Pino, H. Kihno, J. Viidalepp, E. Mägi ja J. Šumakov.

Sealsamas jätkati tööd ka 1958. a. nii eesti kui vene külates. Erilist rõhku pandi rahvalaulude ja -juttude helilindistamisele, mida oli tehtud ka eelmisel aastal. Helilindistada aitasid H. Kihno ja R. Mirov, vene materjali kogumisel oli kaastegev V. Schmidt.

1958. a. suvel võimaldus nende ridade kirjutajal, kes on toimunud kõigi kõnealuste ekspeditsioonide juhatajana, osa võtta ulatuslikumast uurimismatkast, mille Peipsi-tagusele alale organiseerisid NSVL TA Etnograafia Instituut ja ENSV TA Ajaloo Instituut. Sel puhul tehti kindlaks üks koht Leningradi oblasti Slantsõ rajoonis (Veino ümbrus), kus tuntakse väga lähedasi paralleele mõnele Kalevipoja-muistenditele Kirde-Eestis (vägilaste hauad, vägilane maetakse ilma jälgadeta, hauast leitakse vägilaslikke esemeid jne.). Uhtlasi oli võimalik kontrollida Kalevipoja tundmist Peipsi-tagustel eestlastel.

1959. a. kevadel toimus mõnepäevane liikuva marsruudiga ekspeditsioon Tartu, Jõgeva ja Jõhvi rajooni, et selgitada teatavaid Kalevipoja-muistendite uurimisega seotud küsimusi (folkloristlike ja kirjanduslike ainete vahекord, muistenditega seotud objektid looduses, vastavate muistendite tundmine vene elanikkonna hulgas jne.), eriti ka «Kalevipoja» teadusliku väljaande vajadusi arvestades. Kõnealune matk tehti koos «Kalevipoja» teadusliku väljaande toimetaja A. Annistiga.

1960. a. suvel oli võimalik täiendavalt töötada Kuremäe ümbruses ja Narva jõe ülemjooksu piirkonnas asuvais vene külates, nimelt Agusalus, Jaama külas, Karolis, Permiskülas ja Kuningakülas. Õnnestus kohata häid jutustajaid-laulikuid ning võtta helilindile nende jutte ja laule. Vägilastest tunti seal Dobrõnjat, Kalevipoega ja — see oli suureks uudiseks — ka Ilja Murometsi. Seega üsna väikesel alal tuntakse kolme tähtsat vägilast: ühelt poolt Kalevipoega, teiselt poolt Dobrõnja Nikititsit ja Ilja Murometsi. Viimased kaks esinevad vene rahvaluules peamiselt vanades eepilistes rahvalauludes (bõliinades), kuid tulevad ette ka rahvajuttudes; siin teatakse neist ainult lühikesi muistendeid. Dobrõnjat peetakse väejuhiks, ka hiidlikuks kiviviskajaks, samasugusena on kujutatud ka Ilja Murometsi.

Mõni nädal hiljem järgnes seitsmepäevane liikuva marsruudiga ekspeditsioon Leningradi oblasti Slantsõ rajooni ja Pihkva oblasti Gdovi (Oudova) rajooni. Erilist huvi pakkusid Narva jõe ülemjooksu paremal kaldal asuvad vene külad Perevoloka, Stepanovštšina ja Omuti. Stepanovštšina küla juures on väike küngas — Ilja mägi, millega kohalik rahvas seob muistendeid vägilasest Ilja Murometsist. Saadi andmeid ka Dobrõnja ja Kalevipoja tundmise kohta sealsetes külates. Vägilaste hauad tuntakse seal mit-

mes paigas. Kogusummas saadi neil matkadel väärtuslikku ainet eesti ja vene folkloristlike suhete uurimiseks.⁵⁵

1960. a. mõlemast ekspeditsioonist võttis koos autoriga osa J. Sumakov, esimesel olid veel kaastegevad A. Schmuul ja A. Adler, teisel H. Pedusaar.

Ilja mägi Narva jõe kaldal Stepanovštšina küla juures. R. Viidalepa foto 1960.

Aastail 1955—1960 on Kirde-Eestist ja lähedastelt Vene NFSV aladelt kogutud rikkalikku ainekku, mis võimaldab senisest üksikasjalisemalt uurida Kalevipoja-muistendeid ning selgitada nende vahetunde ka vene rahvaluulega. Seni on selle teema kohta veel vähe trükitud avaldatud.⁵⁶

Kuremäe ümbrus oli Kalevipoja tegevuspaigana seni vähe tuntud. Mõnel uuemal Kalevipoja-muistendite areaali näitaval kaardil näib see ala olevat kas üldse arvestamata jäetud⁵⁷ või üsna vähe tähtsana esitatud.⁵⁸ Kuid Keele ja Kirjanduse Instituudi

⁵⁵ R. Viidalepp, Materjale Kalevipojast ja vene vägilastest. «Sirp ja Vasar» 1961, nr. 13.

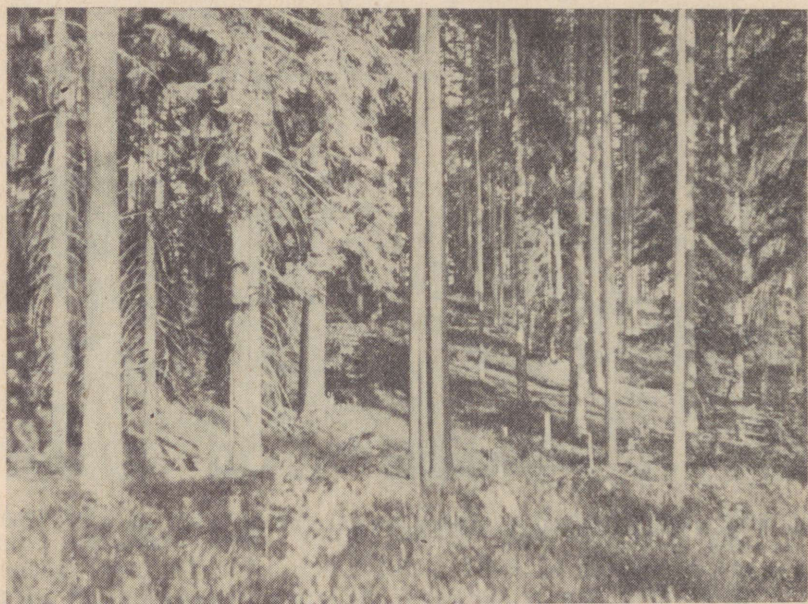
⁵⁶ Vt. R. Viidalepp, Mõnede Kalevipoja-muistendite seosest Venemaaga ja vene vägilasmuistenditega. «Edasi» 1957, nr. 179.

⁵⁷ Vt. koguteoses «Kalevipoja» küsimusi (Tartu, 1957) lk. 107 antud skemaatilist kaarti «Kalevipoja-muistendite levik».

⁵⁸ Vt. E. Laugaste, A. Rõõm, Kalevipoja jälgedel. Tallinn, 1958. Lõpul kleebisena kaart «Kalevipoja kinnismuististe levik».

rahvaluule sektor on sealt viimaste aastate ekspeditsioonidel saanud nii palju uusi materjale, et see ümbrus on tõusnud üheks tähtsamaks paigaks, kus Kalevipoja-jutud kuni tänapäevani on tuntud, võib-olla paremini kui kuskil mujal.

Sealt kirjutatud ja helilindistatud jutuainestiku põhjal on võimalik ära märkida rida looduslikke objekte, mis siin on toetanud vägilasmuistendite pikka säilimist. Nendeks on kõigepealt mitmesugused maastikulised üksused, nagu mäed, järved, metsad jm.

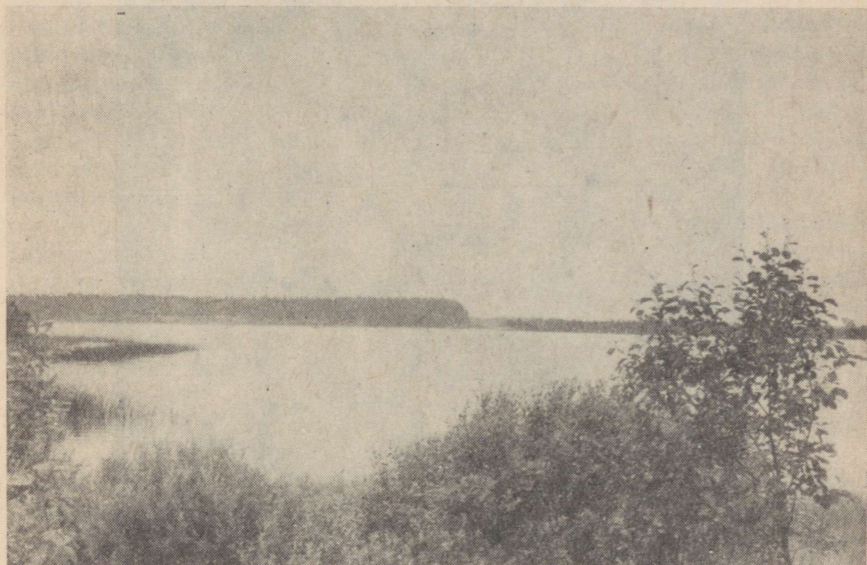
Kalevipoja mägi Kivinõmme metsas. R. Viidalepa foto 1957.

Kuremägi on nende hulgas esikohal; Kalevipoeg olevat ise selle moodustanud ja see olnud talle puhkepaigaks; kuid seda peetakse ka Kalevipoja enda või tema maharaiutud jalgade või kulla matmiskohaks. Samuti on mägi seoses Kalevipoja sõjaliste võitlustega. (Usutavasti on Kuremägi muistne hiemägi; mäel asub hiidlik püha tamm ja läheduses on püha allikas.)

Kivinõmme metsas (6 km Kuremäest) leidub Kalevipoja mägi (kutsutud ka Kalevimäeks, Kalevi kriivaks, Vägilasemäeks — Vägilaste mäeks), mida peetakse Kalevipoja matmispaigaks. Metsa seal ümbruses nimetatakse Kalevinõmmeks, Kalevipoja nõmmeks. Mäe lähedal leidub madala kääpa taoline Kalevipoja haud, millega on seoses palju muistendeid (peidetud varadest ja

nende otsimisest, nägemustest, kummitustest jne.). Ent jutustatakse Kalevipoja hauast ka Jõuga nõmmel.

Palju räägitakse siin Kalevipojast kui muistsest eestlaste vanemast, sõjaväeülemast või kuningast, kes olevat vaprasti võidelnud «vanade rüütlite» ja muude vaenlastega. Kalevipoja võitluspaigana nimetatakse Jõuga nõmme, Kuremäe ümbrust, Kontsu järve ümbrust, Vainussaart ja teisi paiku. Kalevipoja jalgade kaotust ja surma seotakse enamasti sõjaliste võitlustega, kuigi tuntakse veel muidki seletusi (äraandlik pruut, nõiutud mõök jm.). Tuntakse muistendeid sellestki, nagu oleks Vana Kalev just siin ümbruses

Kontsu järv end. Jõhvi rajoonis. R. Viidalepa foto 1960.

langenud, pojad aga siirdunud Venemaale.⁵⁹ Kalevipoja (Kalevi) sõjamehelik kuju on siin olnud innustajaks kasvavaile noortele, nagu seda Puhatu metsakülalt mäletati möödunud sajandi lõpult: «Rahvas austas teda kangesti. Nuorte meeste jutt: Et tema (= Kalevipoeg) oli eestlaste vanem ja nii vägev mies oli ja meie ei taha ka viletsad olla, tahame kaitsta eesti rahva vabadust.»

Järvedest on Kalevipojaga seoses Kontsu järv (Kalevipoja kaevatud, ta olevat sealt läbi läinud, seal ümbruses võidelnud jne.), Kuradijärv (Kalevipoeg olevat sealt põrgus käinud ja ise selle järve moodustanud) ning mõne jutu järgi ka Jõuga ja Kõnnu kaksikjärved (saanud alguse Kalevipoja jalgade verest).

⁵⁹ ERA II 225, 581/3 (60) Rapla < Virumaa (1939).

Kalevipojaga on ühenduses Kuremäe suur tamm (vägimees maganud selle all, pea vanal kannul või allapainutatud oksal); mäletatakse veel Kivinõmme metsas üht poolikut männitüve, mida on peetud Kalevipoja raiutuks; ta jätnud selle «mälestusest rahvale».

Kuremäe tamm. Foto a. 1958.

Siin on tuntud mitu Kalevipoja visatud kivi; räägitakse ka tema kurnikividest Kivinõmme metsas, mis aga pole säilinud.

Väga populaarsed on siinsetes muistendites olnud Kalevipoja peidetud varad (kuldmõök, kulduur, kullatündrid, hõbetaldrikud jm.) ja nende otsimine.

Uudiseks on jutud Kalevipoja kokkupuuteist Dobrõnja ja Ilja

Murometsiga, üldse Kalevipoja tundmine ka venelaste seas. Sel alal kogutud ainestik on uudiseks ka vene rahvaluule uurijaile.

Seoses muistendite kogumisega on kõnealusel alal rohkesti tähelepanu osutatud ka nende ühiskondlike tingimuste selgitamisele, mis on siin soodustanud eesti ja vene vägilasmuistendite vastastikust põimumist ja segunemist.

Eestlased ja venelased elavad siin kõrvuti, kohati isegi segamini. Tihedaid kokkupuuteid on olnud mitmesuguste töödega seoses, varemalt näit. mõisateol, hiljem turba- ja metsatöodel (eriti näit. Kivinõmme metskonnas, kus muide leidubki nii Kalevipojaga kui ka Dobrõnjaga seotud objekte). Teataval määral on siin esinenud kaksikkeelsust ja kaksikkeelsete hulgas on olnud häid jutumehi, keda veel nüüdki mäletatakse. Üldse võib seal ümbruses konstateerida rahva erilist huvi jutuvestmise vastu, mis on aidanud traditsioonilist jutuvara säilitada tänapäevani ja välja koolitanud häid jutustajaid. Seetõttu on vägilastest jutustatud väga usutavalt ning neil juttudel on olnud kindel kasvatuslik ja ühiskondlik tähtsus.

Väljapaistvaks saavutuseks Kalevipoja-muistendite uurimisel tuleb pidada kõigi seni kogutud muistendite avaldamist suure teadusliku väljaandena, mille on koostanud ja trükki toimetanud E. Laugaste ja E. Normann.⁶⁰ Teos on varustatud ulatuslike kommentaaridega, on antud rohkesti bibliograafiat. Selle kõitega algabki eesti muistendite — esijoones hiu- ja vägilasmuistendite — avaldamine omaette seeriana. Järgmine köide peab sisaldama kõik muistendid Suurest Tõllust ja kolmas hiidlikust Vanapaganast.

Esimesena ilmunud Kalevipoja-juttude köide sisaldab üsna pika sissejuhatuse, milles selgitatakse muistendi mõistet, muistendite vahetõlke mütoloogiat, muinasjuttude ja olustikuliste jutustustega, arutatakse avaldatavate muistendite sisu ja olemust ning mitmesuguseid muid küsimusi.

Kuigi kõnealuse väljaande kohta võib teha mõningaid kriitilisi märkusi⁶¹, eriti seetõttu, et rida tekste siit siiski puudub ja et sinne tüpologia erineb väga palju sellest, mida niisuguse materjali liigitamisel on kasutanud teised uurijad, on kõigi Kalevipojaga seotud proosapärimumuste avaldamine ühes köites siiski kõigiti tähelepandavaks sündmuseks. See kergendab ja soodustab väga oluliselt edaspidist uurimistööd Kalevipoja-muistendite alal.

⁶⁰ E. Laugaste, E. Normann, Muistendid Kalevipojast. Tallinn 1959. (Eesti muistendid. Hiu- ja vägilasmuistendid I.) (Tartu Riikliku Ülikooli ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi väljaanne.) Keele ja Kirjanduse Instituudi folkloristide poolt kogutud materjalidest sisaldab see teos ainult väikese osa, sest need on kogudesse saadud enamikus pärast väljaande käsikirja koostamist. Seetõttu ongi olnud põhjust siin instituudi ekspeditsioonide tulemusi veidi iseloomustada.

⁶¹ Vt. R. Viidalepp, Kalevipoja-muistendid on ilmunud. «Keel ja Kirjandus» 1960, nr. 4, lk. 248—251.

Epos «Kalevipoeg» kui eesti rahvusliku kirjanduse esimene suurteos, millel on olnud erakordselt ulatuslik mõju ja tähtsus eesti rahva ajaloos, säilitab alati seks oma erilise asendi. «Kalevipoja» paljude eri külgede ja iseärasuste õigele mõistmisele on jõutud alles Nõukogude Eestis. Seetõttu on meil ka eriti soodustatud eepose avaldamist, tõlkimist, uurimist ja populariseerimist. Kui erandlik teos pole «Kalevipoeg» oma kõigis üksikasjades veel lõplikult läbi uuritud, vaid sel alal jätkub tööd ka edaspidiseks. Eriti võib seda ütelda eeposes kasutatud rahvaainete uurimise kohta, mis oma tekkelt ulatuvad kaugete aegade hämarusse ning kajastavad muistsete eesti hõimude mitmesuguseid ajaloolisi kokkupuuteid teiste hõimude ja rahvastega. Samuti vajavad pikemat selgitust eepose esteetilised omadused ja nende vahekord ehtsate rahvapärимustega.

EESTI RAHVALUULEKOGUDES LEIDUVAD MEIEISAPALVE PAROODIAD

L. RAUDSEP

Pater noster e. meieisapalve on ristiusu kesksem palve. Seda palvet on loetud ja loetakse iga kirikliku toimingu puhul — jutlustamisel, armulaua, ristimisel, leeritamisel jne.

Ajaloost teame, kuidas läänest tulnud röövvalutajad töid XIII sajandil ristiusu n.-ö. tule ja mõõga abil meie maale. Ristiusuõpetust, selle hulgas ka palveid, hakati aga rahvale arusaadavas keeles «õpetama» mitu sajandit hiljem. XVI sajandini pidasid vaimulikud, kes olid võõrast rahvusest, jumalateenistusi eestlastele arusaamatus keeles — ladina keeles. See oli üheks põhjuseks, miks ristiusku pühitsetud rahvas «pühast õpetusest» midagi ei omandanud, vaid säilitas endiselt rahvapärast animistlikku usku ja kombeid.

Leidub rohkesti ajaloolisi teateid selle kohta, kuivõrd visalt rahvas ristiusu tõdesid omandas. Oma võimu kindlustamiseks ning rahva täielikuks orjastamiseks pöörasid Liivimaa valitsevad ringkonnad XV sajandist alates enam tähelepanu ristiusu juurutamisele talurahvahulkadesse. Rangesti nõuti kiriklike kommete täitmist ja kirikuskäimist. Vaimulikelt nõuti rahvakeele tundmist ja selle kasutamist rahva «õpetamisel».¹ Alles järgnevalt, XVI sajandist peale seoses reformatsiooniga hakkasid kirikutegelased «maakeelt» järjekindlamalt kasutama. Sellest ajast on pärit ka esimesed eestikeelsed vaimulikud kirjutised ja trüki-
sed. Ka meieisapalve esimene teadaolev tõlge kuulub XVI sajandisse.²

Kuigi ristiusuõpetuse omandamine oli rahvale kohustuslik, märgib XVI sajandil kroonikakirjutaja, et tuhande talupoja hul-

¹ Vt. Eesti NSV ajalugu, I kd. Tallinn, 1955, lk. 220.

² Väga vigases ja peaaegu arusaamatus eesti keeles esineva «Pater noster'i» leiame katoliku papi Johannes Lelowi ja ta järeltulija poolt koostatud Kullamaa vakuraamatus, nn. Kullamaa käsikirjas, mis on pärit a. 1524—1528. Vt. 400-a. vanune keeleline leid Eestis. «Eesti Keel» 1923, nr. 4, lk. 97—100.

gast vaevalt üks tunneb issameiet.³ Ka XVII sajandil, kui meieisapalve pähetuupimist nõuti trahvi ähvardusel, kurdavad kohalikud pastorid, et eestlased palvetest midagi ei tea.⁴

Nende ajalooliste andmete alusel võib väita, et ristiusuõpetus, samuti ka meieisapalve jõudsid rahvani alles viimase paari sajandi jooksul.

Rahvaluulematerjalides on meieisapalve kohta mitmesuguseid üleskirjutusi. Neist ilmneb, et algselt on palvele omistatud maagilist ja kaitsvat jõudu. Nii leidub teateid, et kurjade vaimude eemalepeletamiseks tuli lugeda meieisapalvet küll edaspidi, küll tagurpidi. Taolistest teadetest on ilmne, et rahvas oma kombeid ja uskumusi täiendas ja kinnitas kristlike palvetega. Sama osutavad ka mitmesugused loitsud, mis lõppesid meieisapalvega.

Rahvaluulekogudest leiame ka tekste, mille pealkirjaks on mustlas-, juudi- või lätikeelne issameie või lihtsalt meieisapalve.⁵ Need tekstid on kirja pandud alles käesoleva sajandi 20.—30.-ndail aastail. Miski peale pealkirja ei viita neis, et on tegemist palvega. Enamasti on nad ilma sisuta sõnade või koguni arusaamatud häälikute kombinatsioonid. Näit.:

«Mustlase issameie:
Pärsses pääken,
tooken no tooken,
tumme lauken,
sabaka nabaka tuks.»⁶

või «Lätikeelne issameie:

Vediits, sepesiit, lai nahk, taas Ants, taba Ants, tinaka maidu, sinepi neeger, uu neeger, sandi näss, eesti mumps, mumpsu paradiis, jua kua, juata lõuna, eid laid, aservaid, musa aamen.»⁷

Kuigi need tekstid on üles kirjutatud käesoleval sajandil, näib nähtus ise oma tekkelt palju vanem olevat. Võimalik, et see ulatub tagasi aega, millal vaimulikud esitasid meieisapalvet ladina keeles. Arusaamatu võõrkeelne lugemine võis rahva kõrvus kajastuda mõttetute silpide ja sõnade mulinana, mis siis ka sellisena

³ B. Russow, Liivimaa kroonika I, tõlkinud K. Leetberg, tõlge ilmunud Tartus 1920, lk. 10.

⁴ Nii kirjutas Urvaste pastor Gutsclaff 1644, a.: «Nad (s. o. eestlased) ei tea midagi Jumalast ja jumalasõnast, Jumala usust ega palvetest.» Vt. [Christian Friedrich Scherwinsky] Etwas über die Ehsten, besonders über ihren Aberglauben. Leipzig, 1788, lk. 36.

⁵ Vt. E 48564 < Palamuse 1927 Amilde Reinfeldt < Miina Lepp; E 61044 (1) < Torma 1927 Bernhard Sööt < Anna Summer; E 61044 (2) < Torma 1927 Bernhard Sööt < Pauliine Mikkelsen; E 64610 < Narva 1930 Dagmar Pitsar; ERA II 5, 470/1 < Pärnu-Jaagupi 1928 Voldemar Erm; ERA II 5, 480 (Pärnu-Jaagupi 1928 Voldemar Erm < Mari Annukson, 80 a. v.; ERA II 35, 513 (19) < Põlva 1931 Rich. Viidebaum < Liis Herneh, 73 a. v.; ERA II 83, 587 (1) < Kihnu 1935 T. Saar < Jakob Türk, s. 1866. a.

⁶ ERA II 5, 480 < Pärnu-Jaagupi 1928 Vold. Erm < Mari Annukson, 80 a. v.

⁷ E 61044 (1) < Torma 1927 B. Sööt < Anna Summer; Tormas väga levinud.

edasi anti. Aegade jooksul varieeriti neid mitmeti ja meieni on säilinud ilmselt hilisemad redaktsioonid. Näit.:

«Lätikeelne meieesä.
Pääs päkä, nääs näkä
Ammaksaare nahkaprat
Kutsusaa Kasepere mõisa kutsutsaa
Piiri reisi Petserin
Hästussaare Roho mois
Risti pruut oli veediken
Maan ol'l veike latseken.»⁸

Nende hulgas leidub ka tekste, mis on üles ehitatud koguni rõvedustele.⁹

On tõenäoline, et niisugused meieisapalved on tekkinud ajal, kui palvesse ei suhtunud kui pühadusse. Nad kujutavad endast nagu paroodia esialgseid katseid.

Palve paroodia tinglike katsetustena võib vaadelda ka sajandi vahetusel ja hiljemgi kirja pandud lugemisi:

«Issameie iide viide, Aja viide silma pilge.
Pikk mees pilu taga, Lai leht raamatus,
Kutsub lapsi lugemaie, Iseennast kummardama.
Lusikate ligin lagin; Vaanakeste vigin vagin.
Reerõuk ja ratta rumm, viku, viku, aamen.»¹⁰

Sellised lugemised olid väga levinud laste hulgas ja neid kasutati mängu alustamisel.

Suuremat tähelepanu äratavad rahvaluulekogudes meieisapalve paroodiate üleskirjutused.¹¹ Need on tekstid, kus on säilinud meieisapalve vorm ja osaliselt isegi sõnastus. Osa palvest on aga muudetud, sellest on kas midagi ära jäetud või midagi lisatud, mis laiendab või täpsustab «palvet».

Kuigi neid paroodiaid leidub meie kogudes suhteliselt vähe (24 teksti), on neid Eestis kirja pandud erinevaist maakohtadest, mis osutab, et neid tunti üle kogu maa.¹² Üleskirjutused on tehtud ajavahemikul 1921—1955, rohkem kui pooled on kirja pandud käesoleva sajandi 30-ndail aastail.¹³

Neljale tekstile on lisatud märkused: «maha kirjutatud... käsi-kirjalisest laulikust» (Iis 1), «ärakiri tehtud eraisiku-kaustast, kes

⁸ ERA II 35, 513 (19) < Põlva 1931 Rich. Viidebaum < Liis Herneh (sünd. Narusk), 73 a. v.

⁹ Vt. ERA II 83, 587 (1) < Kihnu 1935.

¹⁰ E 8884 (5b) < Vändra 1893 M. Tõnisson.

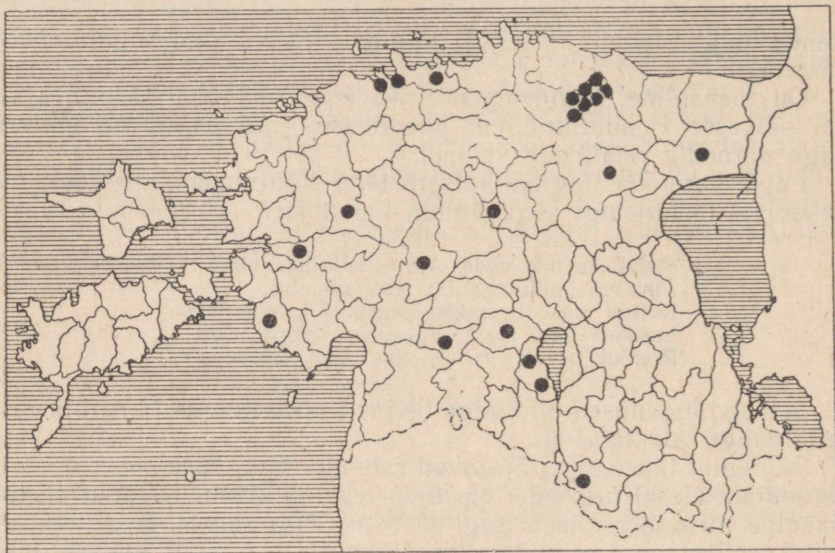
¹¹ Läbi on vaadatud peaaegu kõik kogud ja murdetekstid rahvaluule kogumise algusest kuni 1958. a. lõpuni. Vaatlusest jäid välja V. Andersoni lastelaulude ja setu rahvaluulekogu ning TRÜ poolt kogutud materjalid.

¹² Vt. levikukaart lk. 144.

¹³ Vt. materjali register lk. 152—153. Artiklis osutatakse üleskirjutustele materjali registris antud lühenditega.

vene väes suurtükiväelasena teenis» (Rak 5)¹⁴, «leidub... kirjutatud laulude hulgas» (Rak 7), «noorte laulikust» (Mär 1). See kõneleb inimeste huvist paroodiate vastu. Kunagi kuulnud tekste pole ainult mälus säilitatud, vaid neid on endale kirjagi pandud.

Üldiselt on vaadeldavad paroodiad terviklikud. Ainult kaks teksti (Sim 1 ja Ta 2) on fragmendid, milles on säilinud ainult algus, kogu ulatuses on aga jutustajal «palve» nähtavasti ununenud.

Kohad, kust on olemas üleskirjutusi meieisapalve paroodiaist (kaardile märkimata kaks teksti Tartu linnast).

Millal on meieisapalve paroodiad meil tekkinud ja levinud? Sellele küsimusele vastamisel tuleb lähtuda eelkõige iga teksti sisust. Üldiselt võib märkida, et Eestis levinud paroodiad on oma tekkeajalt võrdlemisi noored, kuuludes ajaloo hilisemasse perioodi — möödunud sajandi lõppu ja käesoleva sajandi algusse.

Kuus teksti¹⁵ kajastavad tsaari-isevalitsuse ajastut. Näitena olgu esitatud järgmine «palve»:

«Meie isa kes sa elad Peterburis; Moskvas sai sind pühitsetud. See on ju kõik Sinu riik. Sinu tahtmine sündis et duuma laiali ajasid. Sa annad meile kolm naela leiba ja kolmveerand naela lehma liha päevas. Ja maksa meile ära need võlad mis meie sind teenides oleme teinud. Sest sinu päralt

¹⁴ Vormilt on see tekst jutustus, milles seletatakse meieisapalve üksikuid osasid. Üksikasjalikumast vaatlusest on ta välja jäetud.

¹⁵ Rak 5, Tln 1, Tln 2, Kir 1, Trv 2, Ta 2.

on see Riik ja Senat ja Sinot ja kõik see vägi ja au siia maani aga mite igaveste. Aamen.» (Tln 2).

Need teisendid osutavad rahva poliitilise teadlikkuse kasvu. Siia on põimitud fakte tsaarivalitsuse sisepoliitika kohta: teadlikumate tööliste saatmine Siberisse (Tln 1), valitsuse laveerimine 1905.—1907. a. revolutsiooni päevil (Tln 2). Siit leiame viiteid ka tsaari välispoliitikale — rahva tähelepanu suunamine riigi siseasjadelt välisasjadele, sõdadest osavõtt (Kir 1, Trv 2). Lühidalt ja tabavalt on ka märgitud, kelle abil tsaar oma poliitikat teostas («sinu päralt on riik, senat ja sinod» — Tln 1, Tln 2).

Valitseva riigikorra kriitika on saavutanud täie teravuse tööliste hulgas 1905. a. levinud paroodiates. Meil on nendest ainult üks üleskirjutus:

«Meie isa, kes sa elad Peeterburgi linnas. Äraunustatud saagu sinu nimi. Sinu kuri tahtmine ärgu kuskil korda mingi. Ärgu laienegu iialgi sinu riik. — Anna meile tagasi meie igapäevane leib, mida sa meilt ära oled kiskunud. Maksa ka ära meile meie võlad, nagu meie sennini sinule oleme maksnud. Ära kiusa meid mitte sõja ja verevalamistega vaid peasta meid ära tigea türanni õelusest. Seda meie sinult nõuame nüüd ikka ja igavesti!» (Trv 2).

See pole enam palve, vaid nõudmine, milles «meie isale» esitatakse täpsed ettekirjutused.

Suurem osa issameie paroodiatest (17 teksti)¹⁶ on tekkinud ja levinud kodanliku «vabariigi» päevil. Pole kahtlust, et näiteks allpool esitatud paroodia on pärit kodanlikust Eestist:

«Meie isa, kes sa oled Tallinnas. Pühitsetud said sa Toompeal. Sinu sõna käib mööda telefoni traate ja vägi sõidab 50%-dise hinnaalandusega. Meie igapäevast leiba anna meile 800 gr ja liha 35. Ära saada meid mitte manöövrissse, vaid päästa meid igasugustest toimkondadest, kasarmu arestist ja kartserist. Sest sinu päralt on kõik riigi rahad nüüd — kuid mitte igavesti. Aamen.» (Jõe 1).

Kahele üleskirjutusele on lisatud märkused, mis näitavad koguni selle «palve» loomise täpset aega. On nimelt märgitud järgmist: «1. jal. rüg.¹⁷ seipitsetud kindral Tõnissoni¹⁸ kaitseministriks oleku ajal 1933 (?) a.» (Rak 6). Sõna-sõnalt sama märkuse leiame teisegi teksti juurest (Rak 4); küsimärgiga esitatud aastaarv on siin mitte 1933, vaid 1932.

Võrrelduna tsaari-isevalitsuse ajal levinutega on kodanliku «vabariigi» päevil tekkinud paroodiad mõnevõrra leebema iseloomuga. Oletatavasti põhjustas seda levikukeskkond. Kui tsaariajal

¹⁶ Iis 1, Rak 1, Rak 2, Rak 3, Rak 4, Rak 6, Rak 7, Sim 1, Pde 1, Jõe 1, Mär 1, Var 1, Vän 1, Vil 1, Trv 1, Ta 1, Va 1.

¹⁷ 1. jal. rüg. — jalaväerügement (sõjaväeüksus kodanlikus Eestis).

¹⁸ Aleksander Tõnisson oli I diviisi ülemaks a-st 1928; 1932. a. novembrist 1933. aastani oli ta K. Pätsi valitsuses sõjaministriks. Vt. «Eesti biograafilise leksikoni täienduskõide», Tartu—Tallinn, 1940, lk. 345.

paroodiad levisid rahva mitmesugustes kihtides — nii revolutsiooniliselt meelestatud tööliste kui ka soldatite hulgas —, siis kodanlikul ajal tekkinud paroodiad pole oma levikult üldrahvalikud. Nad on kõik liikunud kitsamas ringkonnas, peamiselt sõdurite hulgas¹⁹, kannavad vastavaid pealkirjugi («Sõduri palve» — Iis 1, Rak 1, Rak 7, Jõe 1, Mär 1, Var 1, Vän 1; «Sõduri meie-Isa palve» — Rak 2, Rak 6, Pde 1, Ta 1; «Sõduri issameie» — Va 1). Neis tekstides kajastub mitte niivõrd suhtumine kehtivasse riigikorrasse ja valitsusse kui just sõdurite elu ja nende igapäevased mured. Siin leidub ka üleskirjutusi, milles ei puudu teatav laiem poliitiline mõte. «Meie isa», kellele kuulub kogu riik ja vara, ähvardatakse, et nii ei kesta see mitte igavesti (Jõe 1, Var 1, Vän 1).

Ristiusu meieisapalve algab sõnadega «Meie isa, kes sa oled taevas». Siin on märgitud, kelle poole pöördutakse, ja koht, kus ta asub. Palves pole öeldud, kes on «meie isa». Vaimulike selektuse järgi on selleks abstraktne kõike suutev, kõiki ja kõike juhtiv jumal, kes suunavat taevast oma laste, s. o. inimeste tegusid. Rahvasuus on palve saanud hoopis konkreetsema alguse. Tsaariaegsed palved algavad järgmiselt: meie isa, kes sa elad a) *Peterburis* (Tln 1, Tln 2, Kir 1, Ta 2); b) *Peterburgi linnas* (Trv 2). Kodanliku perioodi palvete alguseks on: 1) meie isa, kes sa oled a) *Tallinnas* (Rak 7, Jõe 1, Vän 1, Ta 1, Va 1); b) *Tallinna valitsuse kaardi peal* (Pde 1); c) *sündinud Tallinnas* (Rak 2); d) *Tartus* (Sim 1); e) *staabis* (Rak 3); 2) meie isa, kes sa elad a) *Tallinnas* (Iis 1, Mär 1, Var 1); b) *nüüd Tallinnas* (Rak 1, Rak 4, Rak 6); 3) meie vana, kes sa oled *raudteeputkas* (Trv 1); 4) *armas onu Tommi*, kes sa oled *Taageperas* (Vil 1).

Ainult ühes üleskirjutuses on «meie isana» esitatud konkreetne isik — keegi «onu Tommi» Taagepera sanatooriumist. Edasi osutatakse koht, kus see, kelle poole pöördutakse, on sündinud, elab või antud momendil asub. Enamikul juhtumel on selleks kindel geograafiline koht, kas siis Eestimaal Tallinn, Tartu, Taagepera või Venemaal Peterburi.

Kui meieisapalve pöördub tundmatu «taevariigis» asuva abstraktse olevuse poole, siis rahvas täpsustab ja konkretiseerib selle: jumala asemele paigutatakse maapealse riigi valitseja või kõige lähem ülemus.

Pühitsetud saagu sinu nimi — see on ristiusupalves järgnev mõte. Tsarismiperioodi kajastavais kirjapanekuis kõlab ta aga nii: 1) pühitsetud said sa a) *Moskvas* (Kir 1, Ta 2); 2) *Moskvas sai sind* pühitsetud (Tln 1, Tln 2); 3) *äraunustatud* saagu sinu nimi (Trv 2). Siin ei avaldata mitte soovi, et «tema» nimi oleks püha, vaid märgitakse hoopis koht, kus ta

¹⁹ Üks tekst — Vil 1 — on tekkinud ja levinud veelgi kitsamas keskkonnas — Taagepera sanatooriumis.

pühitseti, s. t. tsaariks krooniti. 1905. a. paroodias koguni on soov, et «tema» (s. o. tsaari) nimi unustataks.

Kodanliku vabariigi aegsed paroodiad²⁰ väljendavad seevastu mõtet, et «meie isa» nimi olgu püha. Kohad, kus ta püha peaks olema, on koguni täpselt märgitud: 1) pühitsetud saagu sinu nimi a) *igal pool, kus teenin* (Iis 1); b) *Toompeal* (Rak 7); c) *Tallinnas* (Sim 1); d) *Võrus, Valgas, Tartus ja Viljandis* (Va 1); 2) pühitsetud olgu sinu a) nimi *Narvas ja kogu vabariigis* (Rak 4, Rak 6); b) *plintas*²¹ (Trv 1); 3) sinu nimi pühitsetud saagu *Toompeal* (Mär 1); 4) *kiidetud olgu sinu nimi a) Narvas ja teistes piiriäärsetes linnades* (Rak 1); b) *nii hästi kasarmus kui ka kindralstaabis* (Rak 3). Kuid sellegi perioodi tekstide hulgas on neid, milles näidatakse koht, kus «meie isa» ametisse pühitseti: pühitsetud *said sa Toompeal* (Jõe 1, Var 1, Vän 1). Taageperas tehtud kirjapanekus märgitakse «armsa onu Tommi» kohta, et «*hirmu tehku meile sinu nimi*» (Vil 1).

Palves esinevat soovi — sinu riik tulgu — ei leia me enamikus paroodiates.²² Osas tekstides see siiski esineb. Tsaariaegsed paroodiad lihtsalt konstateerivad, et *meie elame sinu riigis* (Tln 1), *see on ju kõik sinu riik* (Tln 2), või siis väljendavad soovi, et *ärgu laienegu iialgi sinu riik* (Trv 2). Kodanliku valitsuse aegsed «palved» esitavad soovi «tema» riigi tulemisest, kusjuures viidatakse, missugune see tulev riik peaks olema: *tulgu meile sinu riik, tulgu vabariik* (Rak 2, Pde 1, Ta 1); ühes tekstis räägitakse koguni: *sinu riik mingu* (Sim 1). Sisuliselt on see terav kriitika kodanliku riigikorra kohta.

Edasi on meieisapalves soov — sinu tahtmine sündigu nagu taevas, nõnda ka maa peal. Vaatlusalusel materjalil²³ on seegi saanud konkreetsema ilme. Sisult vanemais tekstides (s. o. tsaariaega kajastavates) märgitakse: *sinu tahtmine sündis, et duuma laiali ajasid*²⁴ (Tln 2); *Sinu kuri tahtmine ärgu kuskil korda mingu* (Trv 2). Neis väljendub ilmne kriitika tsaarivalitsuse aadressil. Selle kõrval on tekste, kus täpsustatakse, kuidas liigub «tema» vägi, s. t. sõjavägi, ja mil kombel «ta» valitseb: *sinu vägi käib raudteed mööda, omad käsud saadad sa telegraafitraati mööda* (Kir 1); *su võim käib telefoni traati mööda ja vägi ratsutab uulitsat mööda* (Ta 2).

Kodanliku perioodi tekstides märgitakse, kus ja kuidas teostub «tema» tahtmine: 1. *sinu tahtmine sündigu* 1) *maa ja mere pääl* a) *ja telefoni mööda* (Iis 1); b) *sinu käsud käigu raadio*

²⁰ Tekstides Rak 2 ja Ta 1 esineb see muutmatult; Pde 1 on see koguni ära jäetud.

²¹ plintas — blindaaž (varjend, punker).

²² See puudub tekstides Iis 1, Rak 1, Rak 3, Rak 4, Rak 6, Rak 7, Jõe 1, Mär 1, Kir 1, Var 1, Vän 1, Vil 1, Trv 1, Ta 2, Va 1.

²³ Ei esine teiseis Rak 2, Rak 3, Tln 1, Ta 1, Va 1.

²⁴ Vihjatakse tsaari käitumisele 1905.—1907. a. revolutsiooni päevil.

ja telefoni teel (Rak 7); 2) taevast nõnda ka saunalaval (Sim 1); 3) nii lossis kui ka vaestemajas (Vil 1); 2. sinu tahtmine 1) jooksku mööda telefonitruate, et sirguksid a) ka sõduril saapasääred ja veniksid kuuesabad, sest riik on meil rikas muidugi ja rahval raha küll (Rak 1); sõdurite kuue sabad ja veniksid saapa sääred (Rak 4, Rak 6); 3. sinu sõna liigub mööda telefoni traati (Mär 1); 4. sinu resolutsioonid tulgu raudteeputkast ja su tahtmine kerigu meie juurde traati mööda (Trv 1); 5. rahva tahtmine sündigu maal, nõnda ka linnas (Pde 1). Viimati märgitud tekstis avaldub vägagi revolutsiooniline mõte, et võim poleks mitte «meie isa», vaid rahva käes.

Palve paroodia sellest osast on täiesti ilmne, et «meie isana» on mõeldud elavat inimest. Ja nimelt seda, kellel on võim teiste üle, kas siis kogu rahva või ainult sõjaväe (või ka mõlemate) üle. «Meie isa» on siin tsaari, kodanliku riigipea või siis ainult sõjaväe ülemä peitenimetuseks.

Meie igapäevast leiba anna meile tänapäev — see on palves järgmine soov. Mida mõistab aga ristiusuõpetus «igapäevase leiva» all? Selleks on «keik, mis meie ihho toidusseks ja ülles-piddamiseks tarwis lähhâb: söminne, jominne, rided, kingad, kodda, maia, pöld, weiksed, rahha, warra, wagga abbikasa, waggad lapsed, wagga perre, waggad ja truid üllemad, hêa wallitsus, hea ilm, rahho, terwis, aus ello, head sõbrad, truid naabrid, ja muud nisugused asjad»²⁵. Vaat, mis kõik mahub igapäevase leiva mõistesse!

Tsaari-isevalitsuse ajal tekkinud paroodiates loetletakse täpselt, kui palju söögiaineid ja mida just annab «tema» iga päev: sa annad meile kolm naela²⁶ leiba ja kolmveerand naela haisevat lehma liha päevas (Tln 1, Tln 2); oma lastele annad sa kaks naela leiba ja kolm loodi²⁷ liha päevas (Kir 1); viidatakse ka «meie isa» ahnusele, kes on omastanud rahva igapäevase leiva: anna meile tagasi meie igapäevane leib, mida sa meilt ära oled kiskunud (Trv 2).

Kodanlikus «vabariigis» levinud paroodiates on palves märgitud soov esitatud järgmiselt: 1) meie igapäevast leiba anna meile a) rohkem kui poolteist naela ja ära lase meid niikaua supisabas oodata (Rak 2, Pde 1, Ta 1); b) kolm korda päevas ja anna sinna kõrvale «tünni õõbikuid»²⁸ (Rak 4, Rak 6); c) 800 gr ja liha 35 (Jõe, Vän 1); d) 800 gr (Var 1); 2) ja anna meile a) leiba igapäev kaks naela ja üks heeringas kolme mehe peale ja anna linnalubasid kella kaheni, et võiksime plikade poole minna, muidu läheb hing hukka nii kui omal ajal Soodoma hukka läks (Iis 1); b) igapäevast leiba 800 gr ja peki

²⁵ Õnsa Jummalale mehe Martin Lutterusse katekismus. Riias 1856, lk. 52.

²⁶ nael = 400 g.

²⁷ lood = 10 g.

²⁸ tünni õõbikud — heeringad.

40 gr ja veel üks heeringas kolme mehe peale, ja anna meile linna lubasid kuni kella kuueni hommikul, et meie võiksim naisterahvaste poole minna, sest muidu võib hing hukka minna, nagu Soodomal omal ajal läks (Mär 1); 3) anna meile meie igapäevast leiba 800 gr, pekki 400 gr ja üks heeringas kolme mehe pääle (Rak 7); 4) Sa annad meile igapäev kaks naela leiba ja liiter suppi ning tiid meile igapäev rividrilli²⁹ (Va 1); 5) meie a) igapäevase leiva kõrvale luba meile rohkelt soola ööbikuid³⁰ (Rak 1); b) igapäevane leib anna meile kätte tänapäev (Trv 1); c) igapäevast *calciumi* anna meile tänapäev (Vil 1).

Esitatust selgub, et rahval on mõiste «igapäevane leib» ainult toidu üldistuseks. Paroodiates³¹ on täpselt osutatud, missuguseid toiduaineid (leiba, liha, pekki, heeringaid) ja kui palju saadakse või soovitakse saada iga päev. Võrreldes usumeeste «igapäevase leivaga» on need ained ja kogused äärmiselt tagasihoidlikud, elamiseks koguni minimaalsed.

Rohkem kui pooltes olemasolevates teisendites on meieisapalve järgnev osa — ja anna andeks meile meie võlad, nagu me andeks anname oma võlglastele — lihtsalt ära jäetud.³² Kus see aga esineb, on tal täiesti uudne mõte. Tsaarivalitsuse ajal tekkinud paroodiates pole see andestuse palumine, vaid otse vastupidi: nõue «meie isale», et see tasuks võlad: ja maksa meile a) meie võlad, mis meie sinu teenistuse aeg oleme teinud sind teenides (Tln 1); b) ära need võlad, mis meie sind teenides oleme teinud (Tln 2); maksa ka ära meile meie võlad, nagu meie sennini sinule oleme maksnud (Trv 2).

Kodanlikul perioodil levinud paroodiates palutakse küll andestust, kuid seda peamiselt oma kõige lähematele ülemustele: 1) anna andeks a) meie veltveeblike ja rühmavanematele kõik nende sigadused, sest nemad ei tea, mis nemad teevad (Rak 1); b) veltveeblike ja papi jumalale nende sõgedusi, sest nad ei tea, mis nad teevad (Rak 3); c) veltveeblikele ja rühmavanematele, sest nad ei tea isegi, mis nad teevad (Rak 4, Rak 6); d) meile meie väikesed eksitused (Rak 7); e) meile meie kurameerimised (Vil 1). Täpselt osutatakse, kellele ja mida tuleb andeks anda.

Järgmine palve mõte — ära saada meid mitte kiusatuse sisse, vaid päästa meid kurjast — on paroodiates³³ samuti konkreetsem ja täpsem. Eespool esitatud jaotuse põhjal kõlab see I perioodi kuuluvais «palvetes» järgmiselt: ja ära saada meid Siberisse (Tln 1); ära kiusa meid mitte sõja ja verevalamistega

²⁹ rividrill — mehhaaniline riviõppus.

³⁰ soola ööbikud — heeringad.

³¹ Tekstides Rak 3, Sim 1 ja Ta 2 seda soovi ei esine.

³² Vt. tekstid Iis 1, Rak 2, Sim 1, Pde 1, Jõe 1, Mär 1, Kir 1, Var 1, Vän 1, Trv 1, Ta 1, Ta 2 ja Va 1.

³³ Puudub tekstides Rak 2, Sim 1, Pde 1, Tln 2, Trv 1, Ta 1 ja Ta 2.

vaid peasta meid ära tageda türanni õelusest (Trv 2); hoia meid Sahhaliini saare eest! Ära saada meid Mandžuuriasse! (Kir 1). Ei taheta mitte pääseda abstraktselt «kiusatuses» ja «kurjast», vaid Siberisse saatmisest ja sõdadest. Nii üks kui teine oli tsaari võimuloleku ajale iseloomustav.

II perioodi paroodiates, mis käsitlevad sõduri elu, avaldatakse mõte, et päästetaks sõdurile ebameeldivaist tegevustest ja karistustest: 1) ja ära saada meid mitte a) *päävahti istuma*, vaid päästa ära *manöövritest* (Iis 1); b) *kartseri*, vaid päästa meid ära *kurjast ja kasarmu arestist* (Rak 3); c) *manöövrise*, vaid päästa meid *igasugustest toimkondadest, kasarmu arestist ja kartserist* (Jõe 1); d) *peavahti*, vaid päästa meid ära *toimkondadest ja manöövritest* (Mär 1); e) *Puka jaama*, vaid päästa meid ära *kirgede tagaajamisest*, kui meie andeks anname *oma armsamaile* (Vil 1); 2) ja ära saada meid a) *Kurtnale*³⁴ *palki vedama (saagima)*, vaid päästa meid (ära) *Narva närvilise komandandi*³⁵ *küüsis (käest)* (Rak 1, Rak 4, Rak 6); b) *iga tühja asja pärast peavahti habet kasvatama ega distsiplinaari istuma* vaid peasta meid *kõigist halvast seltskonnast* (Rak 7); 3) ära saada meid mitte a) *manöövri ja päästa meid ära vahtkonnast* (Vän 1); b) *peavahti*, vaid päästa ära *jobu (veltoeblit) käest* (Va 1); 4) vaid peasta meid ära *kartserist ja peavahist* (Vän 1).

Meieisapalve lõpeb sõnadega «sest sinu päralt on riik, ja vägi, ja au nüüd ja igavesti. Aamen». Tsaarivalitsuse päevil tekkinud paroodiates on lõpus osutatud, millised maad olid tsaari võimu all: 1) *Sest sinu päralt on terve Venemaa, Soome ja Poolamaa. Aamen.* (Kir 1); 2) mis üldiselt oli tsaari voli all: *sest sinu päralt on see riik ja senat*³⁶ *ja sinoot*³⁷ (Tln 1); viimasele on lisatud ka mõte, et see olukord kunagi muutub: *... ja kõik see vägi ja au siia maani aga mitte igavesti. Aamen.* (Tln 2). Ühe teisendi lõpp on nagu kogu eelneva «palve» kokkuvõte: *seda meie sinult nõuame nüüd ikka ja igavesti* (Trv 2). Ühe teksti lõpul on lihtsalt — *aamen* (Ta 2).

Kodanliku perioodi paroodiates³⁸ on samuti loetletud, mis on «meie isa» päralt: *sest sinu päralt on a) kõik riik ja sõjavägi. Aamen.* (Iis 1); b) *Eesti Vabariik ja tema kaitsevägi* (Mär 1); c) *riik ja võimus algusest otsani. Aamen.* (Va 1); d) *Taagepera sanatoorium* igavesti. *Aamen.* (Vil 1); e) *kart-*

³⁴ Kurtinas asus kodanliku sõjaväe I diviisi laager. Sinna saadeti talveks osa sõdureid ehitustöödele.

³⁵ Käesoleva sajandi 30-ndail aastail olnud Narva komandandiks keegi M. Kukemelk, nagu see on märgitud teksti juurde.

³⁶ senat — kõrgem kohtuorgan tsaariaegsel Venemaal.

³⁷ sinod — kirikut juhtiv organ.

³⁸ Tekstis Sim 1 puudub lõpp.

ser, varustus ja riigi rahad. A amen. (Rak 3). Esineb ka naljatlevalt loetlevaid lõppe: 1) sest sinu päralt on a) nisu-jahu, püülikeib, rahva- ja ratsavägi nüüd ja igavesti. A amen. (Rak 2, Ta 1); b) kõik peenikene leib, nisujahu, ratsa- ja rahvavägi igavesti. A amen. (Pde 1); c) olnud (enne) nüüd ja igavesti kõikide rihmakeste ja nõõbikeste joondumine, lahtitegemine ja kinnipanemine. A amen. (Rak 1, Rak 4, Rak 6); 2) sinu vägi marsib soosid ja rabasid mööda ja sinu päralt on kõik kivid, kaikad ja malakad (Trv 1). Leidub koguni tekste, milles loetelule järgneb ähvardav hoiatus, et kunagi muutub olukord: sest sinu päralt on a) kõik riigi vara ja võim nüüd, kuid mitte igaveste. A amen. (Var 1); b) riik ja riigi raha nüüd aga mitte igavesti (Vän 1); c) riigi rahad nüüd, kuid mitte igavesti. A amen. (Jõe 1).

Eelnevast analüüsist näeme, et rahvas on palvele täiesti uue — konkreetse ilmaliku sisu andnud. Siit selgub ka, kuidas algselt ülev ja tõsine palve on koomiliseks muudetud. Paroodiad on üheks rahvapärase satiiri avaldumise näiteks. Rahvalik satiir on siin väljendatud kontrasti abil, mis avaldub sisu ja vormi vahelises vastuolus.

Nii nagu erineb üks ajastu teisest, nii on ka eri aegadel tekkinud ja levinud paroodiad oma sisult mõnevõrra erinevad. Tsaariaegsed «palved» on üldiselt teravamad, koguni kehtiva olukorra vastu mürgised. Vormiliselt järgivad nad peaaegu sõna-sõnalt meieisapalvet. Sisuliselt kontrastsemaks esitamiseks on vaid üksikud palvesõnad muudetud ja mõned uued lisatud. Kodanliku «omavalitsuse» päevil tekkinud paroodiate hulgas kohtame sisult teravate kõrval ka leebemaid, puhtnaljatlevaid. Nendes on rohkesti laiendusi, täpsustusi ja mitmesuguseid kõrvalepõikeid (vt. näit. Iis 1, Rak 1, Rak 4, Rak 6, Mär 1).

Meieisapalve paroodia on meil jõudnud kirjandussegi. Meie rahva armastatum sõnameister Eduard Vilde on 1926. a. lõpul kirjutanud ja avaldanud kodanliku riigikorra vastase teravalt satii-rilise «palve», mille pealkirjaks on «Minu «issameie» uueks aastaks 1927»³⁹.

Meieisapalve parodeerimine pole omane mitte ainult eestlastele, vaid see on rahvusvaheline nähtus. Meie rahvaluulekogudes kirjapandud paroodiates kannab üks tekst pealkirja «Galiitsia poolakate Meie Isa palve» ja kõlab nii:

«Meie isa Napoleon Prantsuse keiser, kes sa oled Pariisis — Pühitsetud saagu sinu nimi nii hästi Saksa Preisi kui ka meie Galiitsia maal — Poola isevalitsust anna meile tänapäev — Aga Sina, Prants⁴⁰, Austria keiser, anna meile andeks meie võlad nõnda kui meie andeks anname Sinu väärtu-

³⁹ Eduard Vilde, Jutustused II, Nali ja pilge, Tallinn, 1952, lk. 501/2. Esmakordselt ilmunud ajalehes «Vaba Maa» 31. XII 1926, nr. 306.

⁴⁰ Siin on mõeldud keiser Franz II, kes 1792.—1835. a. valitses Austria-Ungari riiki, mille koosseisu kuulus ka osa Poolast.

seta ametnikkudele. Ära saada meid mitte kiusatuse sisse — vaid päästa meid ära kavala saadanliku Saksa rahva käest — sest sinu pärast on riik vägi ja au! — Aamen.» (Kõp 1).

«Meie isana» esineb siin Prantsuse keiser Napoleon.⁴¹ See fakt osutab, et paroodia on loodud ja Poolas⁴² tuntud juba möödunud sajandi alguses, seega ligi sajand varem kui meil.

Samuti on andmeid, mis tõendavad meieisapalve paroodiate levikut mitmetes variantides 1905. a. revolutsiooni päevil lätlaste hulgas.⁴³

Ristiusuõpetus on naermiseks palju ainet andnud. Üheks naeruvääristamise võtteks oli parodeerimine. Paroodiaid loodi nii jutluste, kirikulaulude kui ka palvete kohta. Tuntuim palve kristlikus usus oli ja on «Püha Meie-Isa palve». Seda tuubiti omal ajal inimestele juba varasest lapseeest alates. Pole siis ka imestada, et palvetest kõige enam just seda on parodeeritud. Paroodiate vaatlus näitab nende teravat usuvastast iseloomu, austuse puudumist ristiusuõpetuse vastu. Paroodiad sisaldavad mõtteid, millega «palve» sisu on avardunud üle usu kitsaste raamide. Palve on puhuti omandanud koguni üldpoliitilise iseloomu. Osa vaadeldud paroodiatest on suunatud kehtiva riigikorra vastu.

Need paroodiad tõendavad, et teataval osal rahvast puudus pieteet ristiusuõpetuse suhtes. Samuti tõendavad paroodiad, et oma vabaduse ja sõltumatuse eest võideldes kasutas rahvas mitmesuguseid vahendeid.

MEIEISAPALVE PAROODIATE REGISTER⁴⁴

Virumaa:

Iis 1 — RKM II 9, 549/50 (9) < Jõhvi, Iisaku 1950 Asra Kikerist < maha kirjutatud Albert Pälli (s. 1913) käsikirjalisest laulikust < Adolf Joh. Huik, Põltsamaa, 1939

⁴¹ Valitses keisrina a. 1804—1814.

⁴² Tekst on meie sattunud oletatavasti eestlaste kaudu, kes tsaariarmees aega teenides viibisid Poolamaal.

⁴³ J. A. Jansons, Latviešu antireligiskā folklorā. — Latvijas PSR Zinātņu Akademijas Vēstis 1953, nr. 11 (76), lk. 51. K. a. maikuus viibis artikli autor Riias Lāti TA Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektoris. Tutvudes lāti rahvaluulekogudega ja vesteldes folkloristidega selgus, et meie lõuna-naabreil on meieisapalvest samasuguseid kirjanekuid kui meil. Nii on neil palve nimetust kandvaid mõttetuid häälikute ja sõnade ühenditega tekste, lastelugemisi kui ka otseseid paroodiaid. Viimased, sisult meie omadest teravamad, olid aga Lätis levinud peamiselt 1905.—1907. a. revolutsiooni päevil, ainult üks paroodia tekst on kirja pandud 1930. a.

⁴⁴ Registris on paroodiad esitatud rahvaluuleteaduses väljakujunenud tava kohaselt end. maakondade ja kihelkondade kaupa; järgnevad andmed, millises rahvaluulekogus (köite nimetus, nr., lk. ja punkti nr.) tekst asub, koht, kus kirjanek on tehtud, mis aastal, kes on üleskirjutaja ja kellelt on üleskirjutatud.

- Rak 1 — ERA I 4, 665 (1) < Rakvere 1933 kolonel⁴⁵ G. Leets < sõduritelt
 Rak 2 — ERA II 84, 572 (1a) < Rakvere 1935 leitnant A. Haav < side-
 pataljoni sõduritelt
 Rak 3 — ERA II 84, 572 (1b) < Rakvere 1935 leitnant A. Haav
 Rak 4 — ERA II 84, 573 (e) < Rakvere 1935 leitnant A. Haav < 1. jal.
 rüg. sepitsetud 1932. a. (?)
 Rak 5 — ERA II 84, 573/7 (1g) < Rakvere 1935 leitnant A. Haav < ära-
 kiri tehtud eraisiku-kaustast, kes vene väes suurtükiväelasena teenis —
 meie kaitsevâes levinud ei ole
 Rak 6 — ERA II 132, 206/7 (21) < Rakvere 1936 A. Haav < 1. jal. rüg.
 sepitsetud 1933. a. (?)
 Rak 7 — ERA II 152, 81 (6) Rakvere 1937 J. A. Reepärg < Herbert Tei-
 manni kirjutatud laulude hulgas
 Sim 1 — ERA II 279, 290 (140) < Simuna, Paasvere v. 1940 Johannes Õis
- Järva maa:**
 Pde 1 — E 62555 (10) < Paide, Peetri, Tartu jm. 1928 Richard Viidebaum
- Harjuma:**
 Jõe 1 — ERA II 74, 83 (2) < Jõelähtme 1933 3. suurtükiväe grupp Jägala
 laagris
 Tln 1 — ERA II 280, 330 (11) < Tallinn < Poolamaa 1940 Ed. Kriitmäe
 Tln 2 — ERA II 280, 331 (12) < Tallinn < Poolamaa 1940 Ed. Kriitmäe
- Läänemaa:**
 Mär 1 — ERA II 129, 112 (50) < Märjamaa 1934 E. Poom < noorte lau-
 likuist
 Kir 1 — RKM II 43, 77 (3) < Kirbla 1955 Nikolai Tann < Mihkel Nikkel
 Var 1 — ERA II 264, 418 (31) < Varbla, Paadermaa v. 1940 August Martin-
 son < Mihkel Roos, 72 a.
- Pärnumaa:**
 Vän 1 — ERA II 140, 247/8 (279) < Vändra, Uue-Vändra v. 1936 Ernst
 Tammsoo < Johannes Luberg, s. 1921
- Viljandimaa:**
 Vil 1 — ERA II 202, 221/2 (58) < Viljandi, Uue-Võidu v. 1938 Aug.
 Mikk < Liina Riimak (neiuna Holland)
 Trv 1 — ERA II 282, 120/1 (376) < Tarvastu, Suislepa v. 1940 J. Kala <
 M. Kala
 Trv 2 — ERA II 282, 121 (377) < Tarvastu, Suislepa v. 1940 J. Kala <
 M. Kala < rahva suust 1905. aastal kuulnud
 Kõp 1 — ERA II 40, 11 < Kõpu, Suure-Kõpu v. 1921 Jaan Kink, s. 1868
- Tartumaa:**
 Ta 1 — E 62896 < Tartu 1928 Richard Viidebaum
 Ta 2 — ERA II 40, 417 < Tartu 1931? üliõp. «Naaskel»
- Valgamaa:**
 Va 1 — ERA II 202, 583 (15) < Valga khk., Kaagjärve v. 1938 Johannes
 Raidla < Karl Simmul, 26 a.
- ⁴⁵ Andmed on esitatud nii, nagu need on märgitud käsikirjades, mistõttu
 esitatu hulgas on kodanliku Eesti sõjaväe ja selle üksuste nimetused ning sõja-
 väelised aukraadid.

INGLISE LAENSÕNADE KUJUST TÄNAPÄEVA EESTI KIRJAKEELES

E. RAIET

Nagu teada, on meil uuemaid, peamiselt kirja teel levinud laensõnu uuritud suhteliselt vähe, sest tähelepanu on seni olnud suunatud eelkõige vanematele laenukihtidele. Uuemate laenude alal on käsitletud peamiselt üht külge: nende õigekeelsust. Kõik muud aspektid on jäänud tagaplaanile.

Töö «Õigekeelsuse sõnaraamatu» kallal tõukas käesoleva artikli autorit lähemalt analüüsima küsimust, miks on meie uuemate laensõnade kujud just seesugused, nagu neid tänapäeval tunneme, milised on need tegurid, mis on nad kujundanud just seesugusteks, mitte aga teistsugusteks.

Käesolevas artiklis püütakse sellest seisukohast analüüsida uuemate laensõnade üht osa, nimelt seda, mida on saanud kombeks kutsuda inglise laenudeks. Teatavasti on seni inglise laenudena käsitletud sõnu, mis on meie keelde tulnud kas otse inglise keelest või siis vahendajakeelte, eeskätt vene või saksa keele kaudu. Selline käsitusviis on muidugi tinglik, ent uurimise praeguses olukorras siiski küllalt põhjendatud. Eelkõige pole meil peaaegu mingeid eeltöid laenamisteede kindlaksmääramise alal. Teiseks tuleb arvestada asjaolu, et enne, kui sõna keeles juurdub, võidakse teda laenata kord ühest, kord teisest keelest. Nii viitab kuju *Trawlerid* (Pl 1914, nr. 31, lk. 244, vg. 2) laenamisele kas saksa või inglise keelest, *tralerite* (P 1917, nr. 15, lk. 1, vg. 2) aga lähemalt vene keelest. Kolmandaks tuleb arvesse võtta, et meie keelekorraldustöös on hilislaenude kuju fikseerimisel küllalt suurt tähelepanu osutatud süsteemi kujundamisele just lähtekeelt aluseks võttes, kusjuures ilmseid vahendajakeelte mõjusid on püütud likvideerida. Seetõttu on real juhtudel otsene seos inglise keelega (kuigi hiline) olemas ka siis, kui sõnad on algul ilmselt laenatud vahendajakeelte kaudu. Niisiis on otstarbekohane arvestada nii inglise, saksa kui ka vene mõju võimalikkust. Alljärgnevas ongi püütud analüüsida inglise laenude kuju seda külge, kuna

teist, laenude kuju sõltuvust meie oma keele süsteemist, on saadud puudutada ainult möödaminnes.

Käsitluse aluseks on inglise laenude põhiline, seni juba etümologiseeritud osa. Etümoloogia kindlakstegemisel on peale meie omade allikate kasutatud ka saksa ja vene etümoloogilisi ning muid sõnaraamatuid, kus esitatakse laenude päritolu. Kahtlase etümoloogiaga sõnad on kas käsitlusest hoopis välja jäänud (näit. *teodoliit*, *triiv*, *ballast*, *kompost*) või siis on etümoloogia ebakindlusele vihjatud. Ka liiga spetsiaalsed (peamiselt tehnika ja raadiotehnika alalt), samuti kõnekeelsed, sõnaraamatutes fikseerimata (*moni*, *bai-bai*¹, *jumbu* jt.) või siis tänapäeval tarvitusest kadunud laenud (omaaegsed *shirting*, *jumpama* jt.) on jäetud arvestamata. Sõnad on üldiselt esitatud sel kujul, nagu nad on fikseeritud 1960. a. ilmunud «Õigekeelsuse sõnaraamatus». Et aga sõnaraamat kajastab tegelikku olukorda mõnevõrra ebatäpselt, sisaldades üldist tarvitust kajastavate kujude kõrval selliseidki, mida alles soovitakse tarvitusele võtta, on tulnud mainida ka tegeliku tarvituse tähtsamaid erinevusi.

Et uuemate laensõnade enamik võetakse üle kirjalikest allikatest, kusjuures lähtekohaks on peamiselt normaalvormid², on eesti kujusid võrreldud eelkõige inglise, saksa ja vene keele sõnaraamatuis esitatud kujudega. Põhilised allikad esitan artikli lõpus. Tänapäevaste allikate kõrval on tulnud jälgida ka saksa ja vene varasemat tarvitusviisi. Sellele lisaks tuleb silmas pidada, et eesti keelde pole hilislaenud, nn. võõrsõnad, siiski tulnud ainult kirja kaudu, sest kõrvuti kirjalike allikatega on mõju avaldanud ka balti saksa ja vene kõnekeel. Neid mõjusid meie võõrsõnade hääldusele on korduvalt käsitletud.³ Ilmsemad mõjustused on, tõsi küll, jäänud väljapoole kirjakeele normi, kuid teatav mõju tegelikule tarvitusele neil on olnud. Võimalus, et vähem reljeefseid jooni on tunginud ka normeeritud kirjakeelde, jääb püsima. Eriti tuleb arvestada balti saksa häälduse mõju võimalikkust.

Inglise laenud on eesti keeles ühed kõige hilisemaist. Esimesed teadaolevad laenud kuuluvad XVIII saj. lõppu ja XIX saj. esimesse poolde. Neid on suhteliselt vähe: *Puddingit* (KKR, lk. 2), *Rummi*, *Puntsi* (PVL, lk. 71), *wiskiks* (MNL 1823, lk. 351), *Tunnel*⁴ (Mjm, lk. 85, vg. 1).

¹ Laenatud nähtavasti saksa keelest; vrd. A. J. F. Zieglschmid, *Englisch-amerikanischer Einfluss auf den Wortschatz der deutschen Sprache der Nachkriegszeit*. — *The Journal of English and German Philology*, Vol. XXXIV, January 1935, No 1, Urbana, Illinois, lk. 24—33.

² Vt. selle kohta C. Møller, *Zur Methodik der Fremdwortkunde*. — *Acta Jutlandica V*, I. København, 1933, lk. 11 ja 34.

³ Vt. näit. E. Nurm, *Ortofoonilisi küsimusi*. «Eesti Keel» 1935, lk. 185—190; P. Ariste, *Eesti praegune ühiskeele hääldus*. «Eesti Kirjandus» 1936, lk. 201—210.

⁴ Enda kogutud materjali kõrval on siin kasutatud ka E. Kurve diplomitöös «Võõrsõnade sissetung eesti ajakirjanduse keelde 1766—1900» (Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder, 1949) esitatud andmeid (märgitud tärnikesega).

XIX saj. kolmandast veerandist on teada järgmiste inglise laenude tarvitamine: *Dollari* * (PP 1857, nr. 36, lk. 279, vg. 1), *Lord* * (PP 1858, nr. 15, lk. 115, vg. 2), *Pühwstiik* (Panck, lk. 8), *Grog* (Panck, lk. 370), *skalbid* (Klr, lk. 203), *spliiniks* (VG, lk. 134), *Miss* (Ev, lk. 13), *Master* (Ev, lk. 15), *Missis* (Ev, lk. 35), *poini 'poni'* (Ev, lk. 54). Wd I esitab lisaks veel *poksima*, *porter*, *rēwolwer*, *trāñ 'dreen'* ja *trāñerima*, *park*.

Esimeste inglise laenude tulek langeb niisiis aega, kus Eestis oli valitsev saksa kultuuri ühepoolne mõju.⁵ Töenäoliselt on seetõttu tegemist saksa vahendusega. 60-ndatel ja 70-ndatel aastatel hakkab end siiski üha rohkem tunda andma vene keele ja kultuuri mõju, mis kajastub muu seas ka võõrsõnade kujus. Üksikuid venepärasusi kohtame juba C. R. Jakobsoni «Veikeses Geograafias», näit. *konstituutsia* (lk. 35), *teritoorium* (lk. 97). Inglise laene esineb aga alles vähe ja nende kujus vene mõju ei kajastu. Igatahes algab juba Jakobsoniga ajastu, kustpeale on raske ütelda, kumma keele kaudu (saksa või vene) inglise laenud meile on tulnud. Esikoht jäi igatahes veel kauaks ajaks saksa keelele.

XIX saj. viimasel veerandil suureneb inglise laenude arv märksa. Kirjandust ilmub sel ajal juba niivõrd palju, et selle vähegi põhjalikum läbitöötamine käib üksikisikul üle jõu. Seetõttu saab järgnev loend olla ainult provisoorne. Kasutada olevast materjalist on valitud sõnade varasemad esinemisjuhud: *kanoe* (Kooper, lk. 11), *tomahawkiga* (Kooper, lk. 39) (tsitaatsõnana sulgudes esitatult *Tomahawk* juba Klr, lk. 202), *toori-partei* * (S 1878, nr. 25, lk. 1, vg. 1), *streike* * (EP 1878, nr. 30, lk. 182, vg. 2), *shillingit* (Jõ, lk. 39), *kooksiks või kooksiks (coakes)* (Lõ III, lk. 43), *ulstrimantleid* (P 1886, nr. 2, lk. 4), *mustong 'mustang'* (O 1886, nr. 41, lk. 3, vg. 3), *pleedid* (Virul. 1887, nr. 23, lk. 4), *Lodi 'leedi'* (Virul. 1887, nr. 47, lk. 3), «*Setter*» (Virul. 1887, nr. 38, lk. 4), *Schanpuin* * 'šampoon' (V 1890, nr. 8, lk. 3, vg. 3), *Mylord* (O 1890, nr. 5, lk. 275, vg. 2), *doggesid*, *bulldogge* (P 1891, nr. 151, lk. 4), *shewiot* (P 1891, nr. 182, lk. 4), *lastingit* (V 1892, nr. 3, lk. 4, vg. 4), *Scherri ~ Sherry* (V 1892, nr. 12, lk. 4), *Mister, Sir* («Kündja» 1883, nr. 25, lk. 295), *poksi* (O 1892, nr. 1, lk. 14, vg. 3), *kriket* (O 1892, nr. 1, lk. 14, vg. 3), *Berkshire siga* («Kündja» 1883, nr. 10, lk. 110, vg. 2), *Myladi* (O 1892, nr. 22, lk. 464, vg. 2), *lordmaioriks* (O 1892, nr. 43, lk. 883, vg. 2), «*Homerule*» (O 1892, nr. 26, lk. 543, vg. 2), *whisti* (O 1892, nr. 9, lk. 204, vg. 1), *Short-horni pulliga* (Mv, lk. 10), «*sport*» (P 1895, lk. 118, vg. 3), *klubides* (Tõe, lk. 32), *business* (Dm, lk. 14), *Yankeedest* (Dm, lk. 38), *farmerid* (Dm, lk. 56), *selfmade-man* (Dm, lk. 14), *detektiiv* (Apk, lk. 91), *keeps 'keebid'* (Eekal 1898, lk. 152), *lawntennisi* (Vkal 1899,

⁵ Vt. Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Teine trükk. Toimetanud G. Naan. Tallinn, 1957, lk. 251.

lk. VII), *tsekkide* (Vkal 1899, lk. XVI), *safede* 'seifide' (Vkal 1899, lk. XVI).

Nagu juba öeldud, pole esitatud sõnaloetelu ammendav. A. Grenzsteini «Eesti sõnaraamatust» leiame lisaks näiteks *streikima* ja *miiting*, kuna Wiedemanni sõnaraamatu teises trükkis esineb *rels*. Samuti kuuluvad «Ajalehelugeja sõnaraamatus» esitatud sõnadest *bill*, *blokeerima*, *bushel*, *hurrikane*, *interview*, *interwjuuwama*, *jard*, *kloun*, *lockout*, *penni*, *rekord*, *sherif*, *sovereign*, *toast*, *tramway*, *trainerima*, *trust*, *whigid*, *farm*, *gallon* paljud XIX sajandisse. Samasse aega kuulub veel sõna *vineer* (*weneeritud toolisid* — Eekal 1892, lk. 129). Vineeri hakati meil ja kogu tolleaegsel Venemaal esmakordselt valmistama Tallinnas 1885. a. Wiedemanni sõnaraamatu teine trükk esitab veel sõnad *wurnërima* ja *wurnir*, Ploompuu «Tarvilik Saksa-Eesti sõnaraamat» (Ревель, 1902) aga juba *wineer* ja *wiineeritud puutöö*.

Küllalt suur osa XIX saj. viimasel veerandil ilmunud inglise laenudest kuulub eksotismide hulka, olles pärit inglise kõrgema seltskonna elu käsitlevatest romaanidest, mida sel ajal hakkas üha enam ilmuma nii ajalehtedes kui ka iseseisvate väljaannetena, harilikult küll tõlgituna kas saksa või vene keelest. Samal ajal hakkavad ajalehtede kuulutusekülgedel esinema inglise riidesortide ja koeratõugude nimetused. Esineb sõnu põllumajanduse, vähem aga tehnika ja spordi alalt. Viimaste alade sõnavara põhiline osa kuulub hilisemasse aega.

XIX saj. viimasel veerandil kindlustab vene keel meie maal oma positsioone. Ametiasutustes saab ta asjaajamiskeeleks. Koolides muutub ta üha tähtsamaks õppeaineaks, kuni lõpuks hakatakse kõiki aineid peale usuõpetuse õpetama vene keeles. Inglise laenude alal pole ilmselt vene keelele viitavaid kujusid siiski palju. Tänapäevalgi tarvitataavaid kujusid analüüsitakse hiljem, siinkohal mainitagu ainult pärastpoole teistsuguse kuju saanud sõnu. *Rummi* kõrval tarvitatakse sel ajal ka *rommi* (Jõ, lk. 42), *lastingi* kõrval *lastikat* 'lastingut' (Eekal 1892, lk. 120).

Samal ajajärgul on juba nähtavasti olemas ka otseseid kokku-puuteid inglise keelega. Tõlketeostel esineb vahetevahel märkus «Ingliskeelest». Kuivõrd võib seda märkust uskuda, seda peab näitama tõlgete üksikasjalikum analüüs. Üksikuid otseseid tõlkeid siiski nähtavasti leidub. Otsesest sidemest annab tunnistust kas või selline raamat, nagu J. Sepa Ameerika Ühendriikides kirjutatud «Dollarite maalt» (Tallinn, 1897).

XX saj. esimesel kahel kümnendil jätkub inglise laenude sissetung. Sel ajal tarvitatavaist inglise laenudest mainitagu eelkõige järgmisi: *dumdum-küulid* (O 1903, nr. 3, lk. 69, vg. 2), *dschut* (O 1903, nr. 17, lk. 389, vg. 1), *sweater* («Kodu» 1912, nr. 25, lk. 398), *Koherer* (Soojus, lk. 48), *dreadnought-ristleja* (Pvl 1915, nr. 197, lk. 2, vg. 4), *lift* (P 1917, nr. 12, lk. 2, vg. 1), *flirt* (K 1914, nr. 15, lk. 113, vg. 2), *Start* (JI 1914, nr. 2, lk. 28, vg. 2), *finis*

(JI 1914, nr. 2, lk. 28, vg. 2), *Sprinter* (JI 1914, nr. 2, lk. 29, vg. 1), *hokkei* (JI 1914, nr. 3, lk. 21), *handicapid* (Norlander, lk. 108), *starter* (Norlander, lk. 111), *champion* (GL, lk. 5), *crawl* (Psõ, lk. 36), *Reketid* (ESK II, kuulutuste osa). Tublisti laieneb niisiis inglise keelest pärinevate spordialaste terminite hulk, samal ajal lisandub aga ka tehnika termineid, elukondlikku sõnavara ja eksotisme. Sajandi esimesel kümnendil on juba käibel põhilised tõunimetused (vt. näit. «Majapidaja» 1906—1909 sisukord). Vene keele mõju süvenemise kõrval muutub märgatavamaks ka otsene side inglise keelega. Ilmub mitu inglise keele õpikut, tõlketeste tiitellehtedel märgitakse üha sagedamini, et tõlge on tehtud inglise keelest. Otse inglise keelest võetud sõnu kohtame tol ajal ilmuma hakkavas merendusalas es kirjanduses (vt. näit. Mkal 1912).

Saksa ja osalt juba ka inglise keele mõjul valitsevad kirja-pildist lähtuvad kujud nagu *guinea'dest* (Ma, lk. 54), *cottage'ist* (Ma, lk. 104), *squater* (GK, lk. 139), *bridge-laua* (Metr, lk. 44), *cowboy* (K 1914, nr. 17, lk. 133, vg. 1), kuna hääldusest lähtuvad kujud nagu *Dshin* (GK, lk. 49), *aakr* (Kkal 1912, lk. 51) on vähemuses. Kohtab ka pooleldi kirja-pildist, pooleldi hääldusest lähtuvaid kujusid nagu *Beby* (Nana, lk. 100).

Kodanliku Eesti päevil tihenesid otsesed sidemed inglise keele ja kultuuriga. Olid ju Inglismaa ja USA eesti kodanluse peamiseks toetajateks Nõukogude Liidu vastu, Inglismaa lisaks veel tähtsaimaks kaubanduspartneriks. Inglise keel sai keskkoolis teiseks, hiljem isegi esimeseks võõrkeeleks (tsaariaegsel Venemaal õpetati inglise keelt ainult mõnedes eriõppeasutustes, nagu kõrgemates merekoolides, kaubanduskoolides jne.). Ilmusid esimesed inglise-eesti sõnaraamatud, elavnes inglise kirjanduse tõlkimine. Tihenes ka otsene suhtlemine inglise keelt kõnelevate isikutega (õppereisid, ekskursioonid jm.). Suurem osa inglise keelest rahvusvahelisse pruuiki tunginud sõnadest oli siiski juba eesti keeles olemas, nii et erilist inglise laenude tulva pole märgata. Märgatavalt täienesid inglise laenudega siiski tehnika- ja spordialane terminoloogia. Nii kohtame «Eesti Tehnika Seltsi Ajakirjas» 1920. a. sõnu *Monel-metall* (nr. 7, lk. 64, vg. 1), *komponendi* (nr. 8, lk. 118, vg. 2), *ökonomaiserile* (nr. 4, lk. 51, vg. 2), *shuntregulaator* (nr. 4, lk. 51, vg. 1). Küllalt rohkesti inglise päritoluga tehnika termineid on fikseeritud «Eesti entsüklopeedias». Spordi alalt mainitagu *out'i* (ES 1922, nr. 6, lk. 63, vg. 2), *game'id* (ES 1923, nr. 7/8, lk. 155, vg. 1), *Matsh* (ES 1920, nr. 7, lk. 4, vg. 2), *clinch* (ES 1920, nr. 6, lk. 5), *ofsaide* (ES 1924, nr. 23, lk. 3, vg. 3), *Rugby* (ES 1923, nr. 7/8, lk. 164, vg. 2), *dribbeldama* (ES 1923, nr. 9, lk. 179, vg. 1), *foulid* (ES 1924, nr. 17, lk. 2, vg. 3), *roundi* (ES 1920, nr. 6, lk. 5, vg. 1). Muudest sõnadest, millede tulek langeb tõenäoliselt sellesse ajavahemikku, mainitagu: *Baconi* (PõH, lk. 20), *dshemper* («Agu» 1925, nr. 3, lk. 88),

pullover (Tp 1928, nr. 10, lk. 321), *fox-trott, shimmy* (ES 1923, nr. 5/6, lk. 110, vg. 1), *Jazzband* (VM 1924, nr. 149, lk. 1, vg. 4), *baris* (ES 1924, nr. 3/4, lk. 69), *charleston* («Maret» 1935, nr. 7, lk. 187, vg. 2), *slow-foxi* («Maret» 1937, nr. 3, lk. 72, vg. 1), *kombain* (EE TK).

Kuigi võõrsõnade häälduspärase kirjutamise põhimõte fikseeriti juba XX saj. teise kümnendi algul ja see ladina ja kreeka päritoluga sõnades lõplikult võitis EKÕS-i mõjul, ei avalda see inglise ja teiste uutest keeltest pärinevate sõnade vormile algul kuigivõrd märgatavat mõju. Kogu kodanliku perioodi vältel oli üsna ohtralt käibel kirja­pildilisi kujusid, nagu *gentleman, girl, dandy, guinea, handicap, jumper, jute, lunch, rugby, city, bungalow, sir, business, tomahawk* jne. Kõikumist häälduspärase ja kirja­pildilise kirjutusviisi vahel esineb ühelt poolt sõnuti, teiselt poolt keelekasutajast sõltuvalt. Eespool toodud sõnadest kasutati üldisemalt kirja­pildilist kuju, seevastu olid üldiselt tarvitusel näit. *keep, matš ~ matsh, plead, poni*. Soliidsemates väljaannetes kohtame rohkem häälduspä­rast kirjutust, kuna ajalehtedes ja ajakirjades valitsevad kirja­pildilised kujud. Eriti võib kirja­pildi püsimist täheldada eksotismide puhul, kuna muud laenud koha­nevad meie kirjutusviisiga kergemini. 1922. ja 1923. a. kohtame «Eesti Spordilehes» kuju *off side*, 1924. a. aga juba *ofsaid*, 1920. a. esineb *training* (ES 1920, nr. 6, lk. 5, vg. 1), 1922 *eeltreening* (ES 1922, nr. 23/24, lk. 266, vg. 1), 1922. a. *bacon* (vt. eespool), 1926. a. aga ilmub raamat «Pekonisigade toitmine» (autor I. Welitar). Häälduspä­raste kujude tarvitamist takistas osalt teadmatuse, kuidas tuleb transkribeerida, sest sõnaraamatutes esines inglise laene vähe. EE esitas neid küll üsna rohkesti, ent tihti kirja­pildilisel kujul (*Dreadnought, Jam, Jumper, Joker, Dandy, Out, Outsider, Bridge* jne.). Alles pärast seda, kui E. Muuk oli küsimuse üsna rohke materjali alusel läbi töötanud ning tulemused 1935. a. «Eesti Keele» veergudel esitanud, algab märgatav häälduspä­rase ortograafia pealetung. Nagu teame, sanktsioneeris enamiku Muugi seisukohtadest ka Eesti Kirjanduse Seltsi kee­letoimkond. Muugi VÕS-i viiendast trükist peale leidis rohkem inglise keelest pärinevaid võõrsõnu ka normikoodeksis. Seetõttu oli kolmeküm­nendate aastate lõpupoolel vähemalt soliidsemates väljaannetes ülekaalus juba häälduspä­rane kirjutusviis, mis vähehaaval leidis teed ka ajakirjandusse. Lõplikult kindlustus see aga alles nõukogude võimu aastail, kus side saksa keelega lõdvenes, tihenes aga side vene keelega, mille kaudu üle võeti rida seni puudunud inglise laene, eriti tehnika alalt (*greider, gruber, heeder, konteiner, buldooser, stend* jt.).

Selle­ga oleme aga jõudnud juba tänapäeva. Vaatlemegi praegust olukorda lähemalt. Teatavasti fikseeris E. Muuk artiklis «Inglispä­raste võõrsõnade õigekirjutus» («Eesti Keel» 1935, lk. 180—185) üldpõhimõtte: «Inglispä­rased võõrsõnad

kirjutatakse, niivõrd kui eesti foneetiline süsteem seda võimaldab, eesti õigekirjutuse reeglite kohaselt ligikaudu nii, nagu neid inglise keeles hääldatakse...»

Samas esitab E. Muuk rea transkribeerimisreegleid.

Alljärgnevas analüüsis lähtume inglise normaalhäälduse transkriptsioonist sel kujul, nagu ta on esitatud J. Silveti «Inglise-eesti sõnaraamatus» (Tartu, 1948). Selline lähtumisviis võimaldab jälgida, kuivõrd E. Muugi esitatud üldreegel on tegelikkuses realiseeritud, kuivõrd on meie praeguste kujude lähtekohaks inglise hääldus, kuivõrd kirja-pilt, selgitada, missugune osa on vahendajakeeltel ja mis tuleb kanda inglise keele otsemõju arvele. Võimaluse piires on püütud eristada saksa ja vene mõjusid ning nende mõjude fikseerumise aega.

Pikad vokaalid

Inglise [aɪ]. Vastavalt Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna otsusele transkribeeritakse [aɪ]-d «sõna sees täht-ühendiga a + s a m a k o n s o n a n t, mis järgneb a-le või seda asendavale märgile inglise keeles, sõna lõpul aga aar-ga...»⁶. See reegel kajastab tänapäevast olukorda küll üldjoontes õigesti, kuid vajab siiski korrektiive. Kõige paremini iseloomustab see nende sõnade eestikeelset kuju, mille ingliskeelsetes vastetes [aɪ] kirja-pildiks on ar: *farm*, *farmer*, *jard*, *karter*, *park* 'iluaed', *parkima*, *partner*, *start*, *starter*, *startima*; samuti ka inglise pärisnimede edasitulemistes *darwinism* ja *marshalliseerima*. Reegli lõpposa arvestab eesti keele süsteemi nõudeid, võimaldades kirjutada *baar* ja *staar*. Ent samast lõpposast järgneks ka *radaar* pro *radar*. Tuleks niisiis täpsustada: «...ühesilbilise sõna lõpul aga aar-iga». Kui eesti keele süsteemist tingitud vokaali pikkust ühesilbilistes sõnades mitte arvestada, vastab selles rühmas laenude kuju inglise kirja-pildile. Samasugune on üldjoontes olukord ka vene keeles (siiski фepma ja фepmep prantsuse laenudena). Saksa keeles on hääldus üldiselt kirja-pildipärane, erandlikult siiski [aɪr] sõnades *Yard* (teisiti Heyse 1922), *marshallisieren*, Vietori järgi ka *Start* ja *starten*; *karter* aga saksa keeles nähtavasti puudub.

Teiseks on esitatud reeglis a-le järgneva märgi all mõeldud l-i. Näiteks on selle kohta toodud sõna *half*, mida aga meil tänapäeval enam ei kasutata.

Inglise [aɪ] kirja-pildiks võib olla aga ka lihtsalt a. Käsitletava materjali hulgas kuuluvad sellesse rühma sõnad *pidžaama*, *lasting*

⁶ Siin ja edaspidi on Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna otsuseid tsiteeritud ja refereeritud artikli järgi: E. Muuk, Inglise-päraste võõrsõnade õigekirjutus. «Eesti Keel» 1935, lk. 180—185.

ja *master*. Viimase neist on näiteks esitanud ka E. Muuk⁷, märkamata, et see ei sobi eespool toodud reegli näiteks (kui [aɪ] vasteks on a + järgnev konsonant, siis tuleb inglise *master* transkribeerida eesti keelde kujul *masster*). *Pidžaama* on ainuke sõna, kus inglise [aɪ]-le vastab *aa*.⁸ Pikk on vokaal selles sõnas ka saksa keeles, samuti annab vene rõhulise lahtise silbi vokaal eesti keeles pika vokaali. Eelkõige aga sõltub *aa* küll asjaolust, et lahtise rõhulise järgsilbi vokaal on meil võõrsõnades üldiselt pikk. *Lasting* ja *master* vastavad nii inglise, saksa kui ka vene kirja-pildile. Sõnas *lasting* on lisaks lühike vokaal ka saksa häälduses. Muuseas on meil küllalt levinud hääldus *maaster* vastavalt inglise ja saksa hääldusele. Sõna käsitatakse sel korral niisiis tsitaatsõnana.

Lõpuks on olemas paar sõna, kus inglise [aɪ] kirja-pildiks on *er*, nimelt *derbi* (ingl. Derby ['dɑ:bi]) ja *barkšir* (ingl. Berkshire ['bɑ:kʃ(i)ə]). Nagu näeme, on siin vasted erinevad: *derbi* on kirja-pildiline kuju, mida toetab nii vene kuju kui ka saksa normaal-hääldus (ka hääldus ['dɑ:bi] on saksa keeles olemas), *barkšir* aga lähtub Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna poolt fiksee-ritud reeglist, mida osalt toetab saksa hääldus ['bɑ:rkʃ(i)ər]. Kuju *barkšir* juurutamisega on olnud raskusi: sageli on esinenud kirja-pildist ja vene kujust lähtuv *berkšir*.

Kõike eelnevat kokku võttes võime niisiis öelda, et üldiselt transkribeeritakse inglise [aɪ]-d vastavalt kirja-pildile; valdaval enamikul juhtudest vastab see ühtlasi saksa ja vene kujudele, mis ilmselt ongi eeskujuks olnud. Tähelepanu väärib, et saksa keeles mõnedes sõnades esinev hääldus [aɪr], mis ilmselt kuulub kõige uuemasse kihistusse, pole meil mõju avaldanud.

Inglise [ɔɪ]. Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkond fiksee-ris: «oo (ɔɪ) transkribeeritakse sõna sees täht-ühendiga o + s a m a k o n s o n a n t, mis järgneb o-le või seda asendavale märgile inglise keeles, sõna lõpul aga oor-ga; juhtumil, kui r-le järgneb vokaal, märgitakse selle r eel olev oo aga oo-ga ...»⁹

Reeglist ja selle järel esitatud näidetest selgub, et juhise fikseerimisel on lähtutud eelkõige sõnadest, kus [ɔɪ] kirja-pildiks on inglise keeles *or*. Reegli esimene osa fikseerib kirja-pildist läh-tuva kuju. Siia kuuluvad tähtsamad näited on: *jorkšir*, *leghorn*, *lord*, *porter*, *rekord*, *sport*, *šorthorn*, *forvard*, *korner* (kaks viimast on praegu küll juba harva tarvitatavad). Reegli järgmine osa «sõna lõpul aga oor-ga» arvestab eesti keele süsteemi nõudeid, võimaldades kirjutada *floor*, *folkloor*, *kommodoor*, *skoor*. Sõnad *labrador* ja *stividor* näitavad siiski, et sõnalõpulist [ɔɪ]-d ei tule

⁷ ja ⁹ E. Muuk, Inglispäraste võõrsõnade õigekirjutus. «Eesti Keel» 1935, lk. 182.

⁸ Muugi VÕS-i viimastes trükkides oli eelistatud *pidžama* (rõhuga esimesel silbil).

oor-iga transkribeerida alati, vaid ainult siis, kui eesti keeles asetseb rõhk lõppsilbil. Erandiks jääb sellest reeglist ainult *folkloor*, ent seegi on fikseerunud ajal, kui tal rõhk oli fikseeritud viimasele silbile (nii veel EÖS, tegelikus häälduses esineb tänapäevani küllalt sageli).

Maha arvatud juhtumid, kus eesti keele süsteem nõuab vokaali (või siis konsonandi) pikkust, vastab selles rühmas sõnade kuju inglise kirjapildile. Inglise normaalhäälduses hääldumatu *r* esineb samuti nii vene kui ka saksa keeles (siiski sks. *Forward* ['fɔ:wəd]). Ometi on vene keele esinemus meie omale lähem, sest saksa keeles valitseb küll inglise kirjapilt, häälduseks on aga fikseeritud enamikul juhtudel [ɔ:r] või [o:r]. Vokaali pole saksa sõnaraamatutes pikaks märgitud sõnades *Porter*, *Rekord*, *Sport*. Nii pika- kui ka lühivokaaliline hääldus on märgitud sõnal *Lord*. Mis puutub vene hääldusse, siis on vene vokaal eesti omast selleski positsioonis (kinnises silbis) märgatavalt pikem¹⁰; kõige uuemates vene laenu-des esineb konsonantühendi ees tavaliselt siiski lühike vokaal (vrd. *vodka*, *topka*, *putka*, *tavarna*, *sakuska*, *pasatski*, *mahorka*), kuigi kõnekeeles kohtame vahel ka pikka (vrd. *priistav*, *ooblast* jne.).

Lisaks sellele suuremale rühmale on [ɔ:] transkribeerimisel kirjapildist lähtunud veel mõne sõna puhul. *Daltonplaan* ja *daltonism* (viimane on juba inglise tüve edasituletis kreeka sufiksi abil) on kirjapildipäraselt fikseerunud ka saksa ja vene keeles, kuna *kvarter* toetub peale inglise kirjapildi veel venekeelsele kujule ja ladina ning itaalia keelest pärinevatele samatüvelistele sõnadele (*kvar*t, *kvart*al, *kvartett* jt.).

Enne üleminekut teisele, hääldusest lähtuvale sõnarühmale, mainime veel sõnu *ofsaid* ja *ofsett*, millel on lühivokaaliline paralleelvorm olemas juba inglise keeles. Neil sõnadel on pealegi tänapäeva eesti keeles rõhk lõppsilbil, rõhutus silbis aga vöõrsõnadel pikka vokaali ei esine. *Traal*, *traaler* ja *traalima* on ilmselt venemõjulised.

Sõnu, millede transkribeerimisel on aluseks võetud inglise hääldus, pole palju. Teada on ainult *krool*, *tomahook*, *drednoot* ja *toori*. Viimase sõna puhul toetab pikavokaalilist kuju ka saksa ja vene hääldus (lahtine silp!). Kuju *toori* tuli üldiselt tarvitusele alles pärast seda, kui EKS-i keeleteimkond selle nii fikseeris. Nagu E. Muugi eespool tsiteeritud artiklist selgub, tegi tema ettepaneku lühivokaalilise kuju fikseerimiseks.

Hääldusest lähtuvad kujud on hilised ka teiste sõnade puhul. *Tomahook* ja *krool* esinevad eelistatuna *tomahavki* ja *krauli* kõrval alates Muugi VOS-i V trükist (varasemais trükkides puudusid need

¹⁰ Vrd. Л. В. Щерба, Русские гласные в качественном и количественном отношении, Спб. 1912, lk. 137; P. Ariste, Eesti keele foneetika. Tallinn, 1953, lk. 92.

sõnad hoopis, tegelikult olid kasutusel aga tsitaatsõnadena), *drednoot* on sellisel kujul esmakordselt normiks fikseeritud aga alles SÕS-is (EE-s näit. veel *Dreadnought* [*drednoot*]). Niisiis on keele teadlikul normeerimisel hääldusest lähtuvate kujude fikseerumisel küllalt tähtis osa. On ju vahendajakeeltes neiski sõnades kirjapildist lähtuvaid kujusid (sks. *Kraul* ja *Crawl* [krɔ:l], vn. кроль; sks. *Tomahawk* ['toməhɔ:k], vn. томагавк, томагавк; sks. *Dreadnought* ['drednɔ:t], vn. дредноут).

Niisiis transkribeeritakse inglise [ɔ:] -d, mille kirjamärkideks on *or*, vastavalt kirjapildile. Kahekordset *o*-d kasutatakse ainult siis, kui seda tingib eesti keele süsteem. Muude juhtude kohta on praeguse materjali alusel raske midagi reeglístavat öelda, sest näiteid on liialt vähe. Eesti esinemus on üldiselt väga lähedane vene keele omale; ilmselt venemõjulisi sõnu pole siiski palju, ainult *traal*, *traaler* ja *traalima*.

Inglise [ɔ:]. Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteimkond fikseeris selle hääliku vasteks eesti keeles *ör-i*, sõna lõpul *öör-i*.¹¹ Reeglipärased on niisiis *džörsi*, *görl*, *söör*. Vaste lähtub pooleldi kirjapildist, pooleldi hääldusest. Nagu teada, on inglise keeles [ɔ:] kirjapildiks *er*, *ir*, *ur* või *yr*.¹² Nagu [a:] ja [ɔ:] puhul, on sellegi hääliku transkribeerimisel säilitatud inglise normaalhäälduses hääldumatu *r*. Teiselt poolt lähtub aga *ö* inglise [ɔ:] hääldusest. Saksa keeles on tänapäeval kõigi nende sõnade puhul kirjapilt inglispärane, häälduseks aga on [ɔ:r]. Vene keeles on neis sõnades vasteteks kas *ep* või *əp*.

Teiste sõnade puhul on normiks kujunenud puhtkirjapildilised *er*, *ir*, *ur*: *kontsern*, *konverter*, *permalloi*, *serv*, *sterling*, *flirt*, *spurt*, *turnips*. Vene keeles esinevad kirjapildilised *ep*, *up*, *yp*, kuna saksa keeles on mõnel sõnal olemas ka hääldus [ɔ:r] (*Flirt*, *Sterling*).

Vahendajakeelte mõju on niisiis vaieldamatu. Poolhäälduspärast transkriptsiooni leiame ainult neis sõnades, kus seda toetab mõlema vahendajakeele esinemus (täpselt ei vasta see eesti keele omale küll kummaski vahendajakeeles). Tarvitusele on see võetud eri sõnades eri ajal: kuju *görl* fikseerib EÕS I, *söör* Muugi VÕS I, *džörsi* Muugi VÕS V (varem La, lk. 12 — *džärsi* ¹³, mis põllumajanduslikus kirjanduses oli tarvitusel veel kümmeaastane eest). Tegelikus tarvituses ei juurdunud normitud kujud aga kergesti: *sir* on tarvitusel tänapäevani (näit. TJ, lk. 3, JE, lk. 36). Tähelepanu äratav, et sõnal *serv* ei ole täpselt kattuvaid vasteid ei saksa keeles (sõna puudub hoopis) ega ka vene keeles (seal сервис). Tegu on niisiis nähtavasti otsese laenuga.

¹¹ Vt. E. Muuk, Inglise pärase võõrsõnade õigekirjutus. «Eesti Keel» 1935, lk. 183.

¹² Vt. näit. D. Jones, An Outline of English Phonetics. Seventh edition. Cambridge, 1950, lk. 87.

¹³ Vrd. Wd II *särting*, P 1891, nr. 151, lk. 4 *shärtingi*.

Inglise [i:]. Esinemus on väga lihtne: peaaegu järjekindlalt hääldusest lähtuv *ii*: *biifsteek, liider, miiting, spliin, seksapiil* jt. Saksa keeles on kirja-pilt inglispärane, hääldus aga [i:], vene keeles on vasteks и. Siin mõjuvad üheskoos inglise ja saksa hääldus, kusjuures juhul, kui vokaalile järgneb üks konsonant, annab sama tulemuse ka vene hääldus.

Sellest üldesinemusest on teada ainult paar erandit. Nimelt on meil lühikese *i*-ga fikseeritud sõnad *spidomeeter* (hübriidsõna — inglise tüvi + kreeka tüvi) ja *stividor*. Saksa keeles need sõnad nähtavasti puuduvad, vene keeles aga on rõhk esimesest silbist tagapool. Võib oletada lähtumist vene kirja-pildist.

Inglise [u:]. Ka selle hääliku vaste lähtub hääldusest, olles *uu*: *bluuming, buum, gruum, intervjuu, stjuuard* jt. Saksas on kirjakuju jällegi inglispärane, hääldus aga [u:], vene keeles on vasteks у (ю). Samuti nagu eelmisegi hääliku puhul, mõjuvad siin ühes suunas inglise ja saksa hääldus ning osaliselt vene hääldus.

Erandlikult lähtub saksa ühest kirjakujust *šampoon*. Viimastel aastatel on nähtavasti vene keele vahendusel tarvitusele tulnud sõna *skutter* 'teat. sportlaev' (ingl. *scooter* ['skutə], vn. cкyтep). Vene kuju võiks anda küll ka kuju *skuuter* (vrd. *kaater*). Inglise laenuna on käsitletud vahel ka sõna *bumerang*, mille lühike *u* on pärit kas saksa kirjakujust või vene keelest. Sõnas *džudžitsu* (SÕS *džuudžitsu*) on *u*-d lühikesed sõltuvalt eesti keele süsteemist (pikk vokaal on võõrsõnades võimalik ainult rõhulises silbis).

Lühikesed vokaalid

Inglise [æ]. Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteimkond fikseeris inglise [æ] vasteks *ä*.¹⁴ Tegelikult esinevad peale *ä* võõrsõnades [æ] vastetena veel *a* ja *e*. Käsitleme neid järjekorras.

1) [æ] = *a*. Siia kuulub kõige rohkem sõnu, näit. *apatš, babiit, bandžo, baronet, barrel, blankvärss, draglain, farad, gallon, gangster, jamss, krakkima, labrador, makadam, maksvell, matš, mustang, pamflett, raglaan, selfaktor, skalp, standard, šampoon, šrapnell, tandem, tank, tramm, tramläev, trapper, vamp, veranda*. Siin on iga tüve kohta esitatud ainult üks näide, kuigi mitmest tüvest on olemas teisigi sõnu (*standardi* kõrval ka *standardiseerima, pamfleti* kõrval *pamfletist* jne.). Sellesse rühma kuulub ka rida inglise pärisnimedest tuletatud sõnu, nagu *adamsiit, frankliniseerima* jt. Mõnevõrra kaheldava etümoloogiaga sõnadest kuuluvad siia veel *aroruut* (vt. EE-s antud etümoloogiat) ja *bumerang*.

Vaste *a* on kirja-pildiline. Vene keeles on nendes sõnades pea-

¹⁴ Vt. E. Muuk, Inglispäraste võõrsõnade õigekirjutus. «Eesti Keel» 1935, lk. 183.

aegu alati *a*, erandeiks on крекировать ja реглан.¹⁵ Ka saksa keeles on tihti kirjakujust pärinev *a* tunginud hääldusessegi kas siis ainuvõimalikuna (nii sõnades *Blankvers*, *Banjo*, *Bumerang*, *Farad*, *Yams*, *Labrador*, *Makadam*, *Maxwell*, *Mustang*, *Pamphlet*, *Skalp*, *Standard*, *Schrapnell*, *Tandem*, *Tank*, *Tramm*, *Trapper*, *Veranda*) või häälduse [æ] kõrvale (nii sõnades *Gallone* e. *Gallon*, *Gangster*, *kracken*, *Raglan*, *Schampun* e. *Shampoo* e. *Shampoo*). Ainult [æ] on häälduseks fikseeritud sõnades *Babbitt*, *Barrel*, *Match*, *Selfaktor*, *Vamp*, *Tramp*, ka *Arrowroot*. Niisiis on kirjakujust lähtuv hääldamine üsna harilik ka saksa keeles. Eesti esinemus ei kattu täpselt kummagi vahendajakeele omaga, olles siiski vene keele esinemusele väga lähedane. Teada on ainult üks sõna, kus kirja-pildist lähtuv kuju ei toetu saksa hääldusele ega vene keelele, nimelt *vamp* (võib-olla sõna *vampiir* mõju).

EE fikseeris paljude sõnades veel inglispärase häälduse: *Babbittmetall* [bäbit-], *Baronet* [bärənit], *Barrel* [bärəl], *Gangster* [gänstə], *Gallon* [gälən], *Tandem* [tändem], *Trapper* [träpə], toetudes suures osas ka saksa keelele. Tegelikult oli selleks ajaks juba suuremas osas neistki sõnadest fikseerunud kirja-pildiline kuju ja hääldus (E. Muugi eespool mainitud artikli järgi fikseeris keeletoimikond eranditena rea sõnu, muu hulgas ka *gallon*, *tandem*, *trapper*¹⁶, kuna Muugi VÕS V esitab lisaks veel *gangsteri*).

2) [æ] = ä. Sellesse rühma kuuluvad sõnad *brändi*, *bänd*, *džäss*, *dändi*, *hämpšir*, *händikäp*, *jänki*, *kätgut*, *ländlord*, *mänedžer*, *slämm*, *släng*, *spänjel*, *sändviitš*. Vahendajakeeltes on esinemus järgmine. Saksa keeles valitseb inglispärane ortograafia ja hääldus [æ]. Erandlikult on sõnas *Jazz* olemas ka kirja-pildist lähtuv hääldus, sõnal *Yankee* ka hääldus [ˈjɛŋki], kuna sõnal *Schlemm* on *e* tunginud kirjakujustesgi. Vene keeles kohtame peaaegu võrdselt *a*-d (банд, джаз, гандикап, янки, спаньел, сандвич ~ сэндвич) ja *e*-d (брэнди, денди, кетгут, лендлорд). Niisiis on saksa keeles selle rühma sõnades harilikult häälduseks [æ], kusjuures ka vene keeles leidub hääldusest lähtuvat *e*-d rohkem kui eelmise rühma puhul.

Kogu see tüüp on eesti keeles hiline. Muugi «Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu» I trükk ei esita mainitud sõnadest ühtegi, EÕS-i I ja II ulatuses leiame ainult kuju *jenki*, H. Haljaspõllu «Väike Võõrsõnastik» (Tartu, 1933) esitab kujud *jazz-band*, *jenki*, *sandwich* (l.: sändviitš), *slang* (loe: släng). Ka EE-s on harilikult märksõnaks inglise kirjakuju, kusjuures hääldus esitatakse sulgudes: *Brandy* [brändi], *Handicap* [händikäp], *Manager* [mänidžə], *Sandwich* [sändviitš], *Slang* [släng]. Osalt kasutatakse siiski ka transkribeerivat kirjutusviisi, tarvitades kord *ä*-d, kord *e*-d: *Bedlend*, *Džäsbend*, *Yankee* → *Jenki*, seal *Jenki* e. *jänki*. Laiemalt hakkas ä levima pärast Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimikonna vastavat

¹⁵ Paralleelvormid on sõnal *тандем* ~ *тэндем*.

¹⁶ «Eesti Keel» 1935, lk. 184.

otsust, kuigi ta mõnedes sõnades on varasem (vrd. ka La, lk. 11 — *häkni hobune*). Mõnede sõnade puhul pole ä-lised kujud suutnud teisi tänapäevani lõplikult kõrvale tõrjuda. Nüüdki esineb veel kujusid *spanjel*, *sandvitš*, *landlord* (VL esitab normaalkujudena just *spanjel* ja *sandvitš*, esitatud on ka *landlord*), kõnekeeles on levinud *slemm* ja *šlemm*.

3) [æ] = e. See on tänapäeval kõige vähem rühm. Siia kuuluvad sõnad *dispetšer*, *džemm*, *stend*, *trekk*, *tšempion* ja *tšempionaat*, *reket*. Vene keeles on selle rühma sõnades vasteks e, saksa keeles aga on olukord järgmine. *Stend* ja *trekk* nähtavasti puuduvad, kuna muudel sõnadel on kirjaipilt inglispärane, häälduseks aga [æ]. Lisaks on *Champion*'il harilikult prantsuspärane hääldus, *reket* aga esineb ka kujul *Rakett*. Viimane sõna on ka vene keeles a-line.

Esitatud sõnadest on selgesti venemõjulised *dispetšer*, *džemm*, *stend* ja *trekk*, mis on sel kujul tarvitusele tulnud paari viimase aastakümne jooksul (EE-s veel *Jam* [džäm]). *Reket*, *tšempion* ja *tšempionaat* on aga tunduvalt vanemad. Nendega seoses tuleb vaadelda ka hiljem teisiti fikseerunud e-lisi kujusid. Nägime juba eelmist rühma käsitledes, et enne, kui ä inglise [æ] vasteks fikseeriti, oli transkribeeriva kirjutusviisi puhul sageli kasutusel e. Osalt võis muidugi mõju avaldada vene kasutusviis, ent kõiki juhtumeid sellega seletada ei saa. Venemõjulised ei saa olla näiteks varasemad *jenki* (EÖS, EE), *menedšer* («Kodu» 1934, nr. 19, lk. 592, vg. 2) ja praegune *reket*. Niisiis peab e-l peale vene keele olema teinengi allikas. Kontrollimisel leiame, et e ei saa pärineda eesti keeles kirjutatud inglise keele õpikuist ega ka inglise-eesti sõnas- tikest, sest neis on (välja arvatud üksikud erandid, kus on rahul- dutud kirjaipildilise a-ga) tarvitatud häälduse esitamisel kas ä-d või siis rahvusvahelist foneetilist märki, kusjuures on öeldud, et seda hääldatakse umbes eesti ä-na. Ühe võimalusena tuleb arvesse võtta venekeelseid inglise keele õpikuid, ent kõige tõenäolisemaks tuleb siiski pidada varasemat saksa tarvitusviisi. Veel Heyse 1922 esitab inglise [æ] vastena saksa ä. Teame, et saksa ä hääldatakse [ɛ]-na, kusjuures sellele eesti keelde laenatud sõnades vastab e. Eespool nägime, et *jenki* ja *slemm* ~ *šlemm* on otseselt seletatavad saksa kujudega. Saksa varasemast häälduse märkimisest ja küllap ka hääldusest¹⁷ on lähtunud nähtavasti ka *reket*, kuna *tšempioni* puhul on võimalik nii saksa kui ka vene vahendus (viimane tõenäolisem).

Inglise [æ] vastetest on niisiis kõige harilikum kirjaipildist läh- tuy a. Ainuvalitsev on see rahvusvaheliselt kasutatavates tehnika terminites. Seejuures on saksa häälduses a-d märgatavalt vähem, vene keeles aga rohkem kui eesti keeles. Vaste ä on uus, kusjuures sellegi tarvitamisala ei kattu täpselt vene e-ga ega saksa [æ]-ga. e on erandlik. Pärast 1935. a. tulnud laenudes viitab see vene vahen-

¹⁷ D. Jones märgib (tsit. teos, lk. 71), et [ɛ] hääldamine æ asemel on sakslaste üldine viga.

dusele, varasemais võib olla aga tingitud kas saksa või vene mõjust.

Inglise [Λ]. Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteimkond fikseeris selle hääliku vasteks uuemais võõrsõnades *a*, vanemais võõrsõnades ja laensõnades *u*.¹⁸

1) [Λ] = *u*. Siia kuuluvad sõnad *bluff*, *džungel*, *dumdumkuul*, *dumping*, *dust*, *gruber*, *hurrikaan*, *kätgut*, *klubi*, *kutter*, *ludiit*, *multš*, *mumps*, *mungo* 'kaltsuvill', *mustang*, *plunžer*, *pudeldama*, *punker*, *punš*, *rumb*, *rumm*, *skunks*, *sufražett*, *šunt*, *trust*, *tunnel*, *ulster*. Siin on jällegi esitatud igast tüvest üks sõna, kuigi mõnest tüvest leidub neid rohkem. Lisaks tuleb arvestada edasituletisi inglise kohanimedest, nagu *duniit*, *mulliit*. Tegelikus tarvituses on *u* piirkond veelgi laiem, sest *a*-lised kujud pole jõudnud veel täiesti läbi lüüa.

Vaste *u* on kirja-pildiline. Saksa keeles on enamikul juhtudel peale kirja-pildi ka hääldus *u*-line kas siis ainsana (*Dschungel*, *Dumdum*, *Dunit*, *Hurrikan*, *Klub*, *Kutter*, *Luddite*, *Mullit*, *Mumps*, *Mungo*, *Mustang*, *puddeln*, *Bunker*, *Punsch*, *Rum*, *Skunk* ~ *Skunks*, *Suffragette*, *Tunnel*, *Ulster*) või paralleelselt võimalikuna (*Bluff*, *Grubber*, *Katgut*, *Trust*). Ainult inglispärane hääldus on normiks sõnades *Dumping*, *Plunger*, *Shunt*. Vene keeles on samuti valdav ülekaalus kirja-pildiline *y*, erandiks on ainult блеф, демпинг, трест ja ром. Lisaks on paralleelkujud olemas sõnadel луддит ~ леддит ja тоннель ~ туннель (mõned sõnad seejuures vene keeles nähtavasti puuduvad, näit. *ulster*, *mumps*, samuti pole ma saksa keelest kõiki sõnu leidnud, nagu eelnenud loetelustki selgub).

Lisaks sõnadele, kus mõlemas vahendajakeeles esinevad kirja-pildist lähtuvad kujud, on eesti keeles *u* fikseerunud real juhtumeil ka siis, kui kirja-pildist lähtub ainult üks vahendajakeel; iseseisev kirja-pildiline kuju on *dumping*. EE märkis mõnele esitatud sõnast küll juurde *a*-lise häälduse, näit. *Dumdum-kuul* [damdam-] (EÖS aga *dumdumkuul*), *Dumping* [dampin], *Trust* [trast], ent tulemusi see enam ei andnud.

Kuigi Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteimkond pidas *u*-d võimalikuks ainult vanemais võõrsõnades ja laensõnades, on *u*-liste sõnade hulgas ka ridä uuemaid ja vähem tarvitatavaid sõnu, nagu *šunt*, *plunžer*, *sufražett*, *multš*, *duniit*, *mulliit* jt.

2) [Λ] = *a*. Sellesse rühma kuuluvad sõnad *bangalo*, *dramlin*, *hanteri* hobune, *lantš*, *pikap*, *ragbi*, *skraab*, *skraber*, *kaater*. Saksa keeles on hääldus kas inglispärane (nii sõnadel *Lunch*, *Pick-up*, *Rugby*, *Scrub*) või siis on võimalik nii inglispärane kui ka kirja-pildist lähtuv hääldus (*Hunter*, *Skrubber*, *Drumlin*), erandlikult on ainult kirjakujust lähtuv hääldus sõnal *Bungalow*. Vene keeles on ülekaalus kirja-pildist lähtuvad kujud: друмлин, гунтер, скруббер,

¹⁸ E. Muuk, Inglispäraste võõrsõnade õigekirjutus. «Eesti Keel» 1935, lk. 182.

бунгало ~ бенгало, скруб ~ скреб. Nende kõrval, nagu toodud näiteist selgub, esineb *e*-lisi kujusid. Ainult *e*-ga on перби, kuna пикап ja катер on *a*-lised. Vahendajakeeltes pole seega esinemas sugugi ühtlane; silma torkab ainult asjaolu, et saksa keeles on ülekaalus inglispärane hääldus. *a* fikseerimiseks vahendajakeeltes niisiis otsest eeskuju polnud, sest *kaater* on hiline vene keele kaudu saadud laen (puudub EE-s, EÕS-is, Muugi VÕS-i kõigis trükkides; esineb SÕS-i II vihikus). Ka *pikap* on uus. Üleminek seniselt *ö*-lt (vt. allpool) *a*-le tähendas seega küsimuse iseseisvat lahendamist. Toetuda saadi seejuures kas või näiteks parematele inglise keele õpikutele. Rohkem hakkas *a* selles funktsioonis levima pärast Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna vastavat otsust, kuigi üksikuid tarvitamisjuhtumeid on teada varemastki ajast (näit. La, lk. 19 — *safolk*). 1935. a. fikseeriti *a* normiks mõnedes sõnades ka siis, kui vahendajakeeled seda kuigivõrd ei toetanud: *bangalo*, *dramlin* (viimasil sõnal on saksa keeles inglispärane hääldus haruldane), üldiselt on aga selles küsimuses toetutud saksa keelele. Tegelikus tarvituses pole *a*-lised kujud tänapäevani lõplikult võitnud ka eespool esitatud ulatuses. Küllalt sageli kohtame ka kirjapildilisi kujusid: *bungalow*' rõdul (Tiitus, lk. 252), *drumlin* (Kark, lk. 121), *hunteri* tüüpi mära (Thrt 1951, lk. 16), *rugby* (Õ 1952, nr. 291, lk. 3, vg. 2).

Küll on aga käibelt ära jäänud kujud, nagu *lönš* (EÕS, Muugi VÕS I), *drömlin* (EÕS, EE), *höntherhobune* (La, lk. 12). *Ö*-d kasutati inglise [ʌ] häälduse kirjeldamisel XX sajandi esimesel kümnendil väljaantud inglise keele õpikuis. EÕS-i ilmumise ajal paremad õpikud seda enam ei kasutanud, küll aga M. Neumanni «Inglise-Eesti Sõnaraamat». Tõenäoliselt olid selles eeskujuks saksa allikad, näiteks Heyse «Fremdwörterbuch», mis võis EÕS-i koostajale ka otseselt eeskujuks olla. *Ö*-d kasutati muuseas ka inglise-vene sõnaraamatuis, näit. Л. Александров, «Полный англо-русский словарь», издание седьмое, Петроград, 1916, ja venekeelseis inglise keele õpikutes.

3) [ʌ] = *e*. Vene keeles harilik vast *e* esineb meil ainult sõnas *džemper*. Kaheldavaks teeb vene mõju siiski asjaolu, et seniste andmete põhjal on sõna meil tarvitusele tulnud millalgi kahekümneandatel aastatel, millal vene mõju pole ootuspärane.

4) [ʌ] = *o*. Siia kuuluvad *koverkot*, *rober*, *konstaabel*, võib-olla ka *komfort* (osa allikaid peab prantsuse laenuks). Välja arvatud sõna *rober*, on *o* pärit inglise kirjapildist. Kirjapildist on mõjustatud nii saksa hääldus kui ka vene kujud.

Niisiis ilmneb [ʌ] transkribeerimisel kirjapildi mõju eriti selgesti. Kõige üldisemaks vasteks ongi kirjapildiline *u*, mis ei piirdu sugugi ainult vanemate vöörsõnade ja laensõnadega. Keelekorraldustegevuses normaalvasteks fikseeritud *a* pole seni suutnud lõplikult võita neiski sõnades, kus sõnaraamatud ta esitavad ainsa võimalusena. Eesti normeeritud kujud kajastavad üsna täpselt

saksa hääldust. Vene keele mõjul on fikseerunud sõnad *kaater* ja võib-olla ka *džemper*.

Inglise [ə]. Vastavalt Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna otsusele tuleb seda häälikut transkribeerida samade tähtedega või tähekombinatsioonidega, milledega [ə]-d märgitakse inglise keeles.¹⁹ See kirja-pildist lähtuv tähistusviis ongi üldine: *autsaider, boikott, linkoln, penalti, pulman, stjuuard* jne. Samasugune tähistusviis on üldine ka vene keeles, kuna saksa keeles on kirja-pildiline hääldus normiks kujunenud ainult tuntumates sõnades (*Boykott, Pullmanwagen* jt.), vähem harilikes sõnades aga nõuavad sõnaraamatud inglispärast hääldust.

Erandeid sellest reeglist on vähe. Mõnes sõnas on [ə] vasteks *e*: *džentelmen, bisnesmen, kongresmen, roodailend*. Et just samades sõnades esineb *e* ka vene keeles, tuleb nähtavasti eeldada vene mõju, kuigi seletusvõimalusi oleks muidki. Peale selle üksikjuhul [ə] = *u*: *plimutrokk*. Sellegi sõna puhul on võidud transkribeerimisel toetuda vene kujule *плимутрок*.

Inglise [i]. E. Muuk andis eespool tsiteeritud artiklis reegli: «i transkribeeritakse harilikult *i*-ga, kui aga tema kirjamärgiks inglise keeles on *e* või *a*, siis rõhutus silbis konsonantide vahel ka *e*-ga»²⁰. Kuigi keeleteoimkond seda reegliks ei fikseerinud, kajastab ta tänapäevastki olukorda üsna täpselt. Kõigepealt esineb rõhulises silbis järjekindlalt *i*, olenemata sellest, missugune on ta kirjamärk inglise keeles: *gini, bill, bisness* jne. (tsitaatsõnana tarvitamisel muidugi *business*). Samuti esineb järjekindlalt *i* sel puhul, kui [i] kirjamärgiks on inglise keeles kas *i* või *y*: *finiš, fiting, dändi, lintšima* jne. Neis rühmades mõjuvad ühes suunas inglise ja saksa hääldus (tihti ka kirja-pilt) ning veneujud. Järjekindlalt kasutatakse *i*-d ka sõna lõpul. Väärivad tähelepanu juhud, nagu *džoki* (ingl. *jockey* ['dʒɔki], sks. *Jockei* [ingl. hääldus 'dʒɔkei, Austrias ainult 'dʒɔki], вп. жокей), *hoki* (ingl. *hockey* ['hɔki], sks. *Hockey* ['hɔki], вп. хоккей), kus pole järgitud ei vene kirja-pildilisi kujusid ega kirja-pildist lähtuvat saksa hääldust. Normaalseile rööbastele juhiti ka *trolli*, mis algul esines kirja-pildi ja vene keele mõjul kujul *trollei*.

e-d esineb niisiis ainult rõhutus silbis, kus [i] ei asu sõna lõpus ja ta kirjamärgiks pole *i* ega *y*. Esitan kõigepealt juhud, kus *e* või sellele lähedane häälik on olemas mõlemas vahendajakeeles: *baronet, kriket, pamflett, rekord, reporter, revolver, reket, stjuuardess, velvet*, ka *detektiiv*. *e* on venemõjuline sõnades *kolledž, bisness* (saksa keeles hääldatakse need sõnad *i*-ga), kuna saksa hääldusele toetub *mänedžer* (vene keeles esinemise kohta mul andmeid pole).

¹⁹ E. Muuk, Inglispäraste võõrsõnade õigekirjutus. «Eesti Keel» 1935, lk. 183.

²⁰ *Ibid.*, lk. 181.

Kotedž on *e*-line kas vene keele või varasema saksa häälduse mõjul (vt. Heyse 1922).

i on selles positsioonis ja nendel tingimustel üsna haruldane. Teada on ainult sõnad *stividor* (teine *i*), *biheiviorism* ja *vineer*. Viimane sõna sel kujul vahendajakeeltes puudub, *stividor* on vene keeles *i*-line, sks. puudub, kuna *biheiviorismil* on *i* nii saksa häälduses kui ka vene keeles.

Teistele samatüvelistele sõnadele (*ökonomia*, *ökonomiline*) toetub *ökonomaiser*. Saksa keeles on sõna algushäälikuks kas [i] või [e]. Side teiste samatüveliste sõnadega niisiis puudub. Küll on see aga olemas vene keeles (экономайзер samuti nagu экономия).

e on niisiis normaalvasteks. Põhiliselt lähtub ta kirjapildist, ent mitte alati (vrd. näit. *kotedž*, ingl. *cottage*). Kirjapildist lähtub ka kaardimängu termin *revokk*; vahendajakeeltes selleks otsest eeskuju ei tea olnud.

Inglise [e]. Normaalvasteks on *e*: *džentelmen*, *ketš*, *dress*, *lendliis* jne. Selle hääliku kohta on vähe öelda, sest harilikult on inglise keeles tema märgiks *e*, harvemini *ea*. Saksa kirjapilt ühtib inglise omaga, kuna häälduseks on harilikult (kinnises silbis) [ɛ]. Vene keeles on vasteks *e*. Kõik tegurid mõjuvad siin niisiis ühes suunas.

Sellest üldesinemusest on ainult paar erandit: [e] = *ii* sõnas *sviiter* ja [e] = *ee* sõnas *heeder*. Esimene neist põhineb inglise kirjapildi *sweater* vääriti lugemisel, mis andis venes kuju свитер; teiselt poolt oli aga ka saksa keeles varem al ajal *ii*-line hääldus väga levinud (Heyse 1922 andmetel). Asjaolu, et varasemal ajal esines see sõna meil kirjapildilisel kujul, viitab küll pigemini saksa kui vene vahendusele. Võimatu pole muidugi ka valesti lugemine, lähtudes otse inglise keelest. Kõige selle tõttu fikseerus kõnekeeles hääldus *sviiter*, kuigi kirjas valitses esialgu tsitaatsõnaline tarvitusi: *sweateri* (l.: swiiter) («Kodu» 1912, nr. 25, lk. 398), *sweateris* (VM 1929, nr. 2, lk. 5). E. Muuk esitas oma VÕS-i esimestes trükkides kuju *sviiter*, V tr. peale küll *svetter*, ent oli juba hilja. Teine erand *heeder* on ilmselt õige hiline vene keele vahendusel tulnud laen (lahtise rõhulise silbi vokaal annab eesti keeles pika vokaali).

Inglise [ɔ]. Väga lihtsad on suhted ka [ɔ] puhul. Sama tulemuse annavad siin nii kirjapilt kui ka hääldus, nii otsene inglise keelest laenamine kui ka saksa või vene vahendus. Ainult vene hääldusest lähtumine võiks rõhutu silbi puhul anda *a*. Sedä aga minul kasutada olev materjal ei näita. Vasteks on alati *o*: *lokaut*, *lollard*, *pingpong* jne. Toomasjahu on käsitletud tõlkelaenuna.

Diftongid

Inglise [ai] vasteks on hääldusest lähtuv *ai*, näit. *autsaider*, *nailon*, *ofsaid*, *draglain*, *gaid*. Hääldusest lähtuvad ka tuletised nagu *baironism*, *haimoriit* (inglise arsti Highmore'i nime järgi). Viimasest näitest selgub ühtlasi, et sufiksi osas võetakse arvesse selle latinistlik päritolu. Selliste sõnade laenamisel lahutatakse sõna algosadeks ning konstrueeritakse siis neist uuesti (ainult inglise hääldusest lähtumise korral oleks saadud *haimorait*). Eeskujuks on seejuures muidugi vahendajakeeled, millede mõju nähtub kas või sellestki, et *forsüütia* puhul on toimitud mõnevõrra teisiti: lähtekohaks on olnud inglise kirjaipilt (sõna tuletub inglise perekonnanimest Forsyth [fɔr'saiθ]). Vrd. ka *teletaip*, aga *linotüüp* (ilmselt vene keele eeskujul, sest saksa keeles on inglispärane hääldus normiks mõlemal sõnal).

Peale selle leidub veel paar erandit, nimelt *streik*, mis lähtub saksa kirjaipildist ja selle balti saksa hääldusest, samuti *pint* ja *miil*²¹, milledes peale kirjaipildi mõju on tegu ka vene keele eeskujuga. EE ja VL esitavad sõna *pint* tsitaatsõnana.

Vaste *ai* fikseerumisel on lähtekohaks olnud inglise ja saksa hääldus ning venekeelne kuju. Märkimist väärib, et sõna *nailon* fikseerus siiski reeglipärasel kujul, sellest hoolimata, et laenamine toimus vene keele tugeva mõju tingimustes. Vene keeles on teatavasti normaalvormiks нейлон.

Inglise [au]. Selle diftongi vasteks on meil inglise ja saksa hääldusest ning harilikult ka venekeelsest kujust lähtuv *au*: *aut*, *autsaider*, *brauning*, *džaul*, *kauboi*, *kauper*, *lokaut*, *nokaut*, *raund*, *raut*, *skaut*. Vene keeles esineb siiski mõnes sõnas ka kirjaipildist lähtumist, näit. *джоуль*, *ковбой*. Esitatud juhtumel vene kujud meie tänapäevastesse kujudesse jälgi pole jätnud, küll on aga venemõjuline *kloun* (ingl. *clown* [klaun], sks. *Clown* [klaun], vn. клоун). Sõna esines sel kujul juba «Ajalehelugeja sõnaraamatus» (1903). Hiljem on sõnaraamatud püüdnud küll reeglipäraselt kuju *klaun* juurutada (EÖS, Muugi VÖS, SÖS), kuid viimastel aastatel on jällegi *kloun* tunnustatud normaalvormiks (VÖS 1953, ÖS). Inglise ja saksa kirjaipildist lähtub *foul*.

Inglise [ɛə]. Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteimkond fikseeris selle diftongi vasteks *ää[r]*.²² Sellele vastavalt on tarvitusel sõnad *skväär* ja *ääršir*. Vaste lähtub hääldusest, kusjuures *r* on nagu muudel samasugustel juhtudel kirjaipildist (kui arvesse võtta ainult inglise normaalhääldust). Saksa sõnaraamatud esitavad

²¹ *Miili* on meil seni sõnaraamatuis ja teatmeteostes üldiselt käsitletud sks. *Meile* eeskujul ladina laenuna. Varasem kuju *mile* (Tkal 1906, lk. 36 jm.) viitab küll inglise keelele. Sõna on hiljem saanud kirjaipildist ja vene *милля*'st (vrd. *доля* — *dool*) lähtuva vormistuse.

²² Vt. E. Muuk, Inglise-pärase võõrsõnade õigekirjutus. «Eesti Keel» 1935, lk. 181.

häälduseks [ɛɪ], vene kujud on сквеп ja айшип. Vastet äär toetab balti saksa hääldus²³, kuna saksa normaalhääldus ja vene keel annaksid vasteks *eer*. Vaste fikseerimise ajal ei saanud siiski balti saksa hääldus enam määravalt kaasa rääkida. Taheti nähtavasti ühtlust säilitada juba fikseerunud prantsuse laenudega, kus [ɛɪ] transkribeeritakse äär-iga. Sõna *lordmeer* on praegu erandlikult *ee*-line.

Inglise [ei]. 1935. a. tegi E. Muuk Eesti Kirjanduse Seltsi keeletoimkonnale ettepaneku fikseerida inglise [ei] vasteks võõrsõnades *ee*.²⁴ Keeletoimkond jättis vaste lahtiseks, ent E. Muugi VOS ja hiljem SOS esitasid normina *ee*-lised kujud. Praegu on olukord järgmine.

1) [ei] = *ee*: *beebe*, *biifsteek*, *dreen*, *feeding*, *friitreeđerlus*, *keep*, *keeks*, *kveeker*, *leedi*, *peekon*, *skreeper*, *šeever*, *treener*, samuti *treenima* ja *mileedi*.

2) [ei] = *ei*: *geim*, *greipfruut*, *greider*, *kokteil*, *konteiner*, *reid*, *seif*, *treidjuunion*, *konveier*, samuti inglise tüvede tuletistes *leiborist* ja *biheiviorism*.

3) Kirjapildiline kuju sõnades *radar*, *fabiaan*, *aaker*, osalt ka *staier*.

4) [ei] = *e*: *relss*. Sõna on ilmselt laenatud vene keele vahendusel.

Nii esimene kui ka teine rühm lähtub hääldusest. Teatavasti on inglise diftongis [ei] esimene koostisosa pikem kui teine, kusjuures lõpposa pole selge *i*, vaid midagi *e* ja *i* vahelmist. [ei] sarnasust pika *e*-ga näitab seegi, et Jones peab vajalikuks rõhutada selle ühendi diftongilisust.²⁵ Niisiis on vastena mõeldavad niihästi *ee* kui ka *ei*. Millest tuleneb siis kahesugune esinemus? Arvesse võib tulla vahendajakeelte mõju ja meil levinud lihtsustatud nn. koolihääldus. Saksa keeles on mõlema rühma sõnad esindatud ühte viisi: kirjakuju on inglispärane, ainult erandlikult ka kas *e* (*Keks*) või *ä* (*Drän*), hääldus aga harilikult [eɪ], erandlikult ka [ɛɪ]. (näit. [dreɪn]). Vene keeles on nii *e*-lisi kui ka *eü*-lisi sõnu, kusjuures esinemus kattub ligilähedalt eesti keele omaga (teisiti ainult квакер ja тредюнион). Selline sarnasus sunnib tõsiselt arvestama vene keele mõju. Teiseks võib arvesse tulla meil levinud inglise keele hääldus. Varasemais inglise keele õpikuis tähistati [ei] hääldust autorist olenevalt ühelt poolt kas *ee*-ga²⁶ või *e*-ga²⁷,

²³ Vt. P. Ariste, Eesti keele foneetika. Tallinn, 1953, lk. 61; W. Mitzka, Studien zum baltischen Deutsch. Marburg, 1923, lk. 3.

²⁴ E. Muuk, Inglispäraste võõrsõnade õigekirjutus. «Eesti Keel» 1935, lk. 181.

²⁵ D. Jones, An Outline of English Phonetics. Cambridge, 1950, lk. 97.

²⁶ Nii E. Melldorf, Lühikene Inglis keele õpetus ja Sõna raamat. New York, 1898; Praktiline inglise keele õpetus. Toimetanud J. A. Rahamägi. Tallinn, 1908.

²⁷ Nii M. Neumann, Inglise-Eesti Sõnaraamat. Teine täiendatud trükk. Tallinn, 1923.

teiselt poolt kas *ei*-ga²⁸, *eⁱ*-ga²⁹ või *ēⁱ*-ga³⁰. Hilisemad õpikud ja sõnaraamatud kasutavad juba üldiselt rahvusvahelist foneetilist transkriptsiooni, mille mõjul levib hääldus *ei*. Varasemal ajal ei saa inglise keele õppimisel omandatud hääldust kuigivõrd arvestada, sest ühelt poolt oli see kõikuv, teiselt poolt oli inglise keele tundmine tol ajal siiski üsna vähene. Tõenäolisem on inglise keele koolihäälduse mõju kodanlikul ajal, kui inglise keel oli koolides üldkohustuslik õppeaine.

Et suurem osa *ei*-lisi sõnu on suhteliselt hilja tarvitusele tulnud, viitab koolihäälduse mõju võimalikkusele.

Eespool toodud *ei*-listest sõnadest langevad kindlasti vene keele arvele kõige hilisemad, nimelt *greider*, *konteiner*, *konveier*, *reid* ja *leiborist*, mis on tarvitusele tulnud pärast nõukogude korra kehtestamist Eestis. Vene keele mõjul on laiemalt tarvitusele tulnud ka *treidjuunion*, kuid siin on sõna kujule ilmselt mõju avaldanud koolihääldus (vene keeles *трeдьюнион*), mida tuleb märkida ka kuju *biheiviorism* (vene keeles kasutatakse nii *бихейвиоризм* kui ka *бихевиоризм*) puhul. Sõna on muuseas sel kujul fikseeritud alles ÕS-is; seni on tarvitatud kirja-pildist lähtuvat *behaviorismi* (nii veel SÕS I). Niisama hästi kui *biheiviorism*, oleks võidud normiks fikseerida ka kuju *biheviorism*, sest mingit tegelikku tarvitust kummagi kuju taga ei seisa. Vähe tarvitatav on ka *greipfruut*; siingi on *ei*-lise kuju fikseerimisel lähtutud eelkõige rahvusvahelisest transkriptsioonist. Nagu teada, fikseeris SÕS I veel *greepfruut*.

Sõnade *seif*, *kokteil* ja *geim* puhul pole põhjused päris selged. Esimest neist tarvitatakse tsitaatsõnana juba sajandite vahetusel (*safe-ruumisse* — Apk, lk. 17). Samasugust tarvitusviisi kohtame ka hiljem, näit. *Galveston-safe* («Kodu» 1926, nr. 15, lk. 454, vg. 1). Muugi VÕS I fikseerib kuju *seef*, ent selleks ajaks näib juba tegelikus tarvituses olevat fikseerunud *ei*-line kuju (näit. *panga-seifis* — «Kodu» 1934, nr. 7, lk. 198). EE esitab paralleelselt *seef* ja *seif*. Tegeliku tarvitusviisi nimel protesteerib E. Elisto kuju *seef* vastu.³¹ Praeguse kuju fikseerib VÕS 1953.

Kahjuks puuduvad praegu andmed ajavahemikust 1915—1920, samuti pole mul teada, millal sõna vene keeles tarvitusele tuli. Sajandi esimese kahe aastakümne vältel vene võõrsõnade sõnastikud seda ei esita, ent see ei tähenda muidugi, et ta kasutusel ei võinud olla. Vene mõju oletamiseks peaks saama näidata, et sõna oli vene keeles tarvitusel enne, kui tihedam side vene keelega ajutiselt katkes.

Samasugune materjali puudulikkus annab end tunda ka *kokteili*

²⁸ Nii Inglise keele iseõpetaja, Ревель, 1908; H. Pezold, Inglise keele õpetus I. Tallinn, 1919.

²⁹ Nii H. Namsing, Inglise keele õpiraamat iseõppimiseks. Viljandi, [1905].

³⁰ Nii H. Pöhl, Inglise keele õpperaamat. Alkursus. Tallinn, 1920.

³¹ E. Elisto, Keelelisi küsimusi. Tallinn, 1948, lk. 134.

puhul. *Kokteili* kohta on andmeid kodanlikust ajast: *kokteili* («Agu» 1924, nr. 21, lk. 707, vg. 1), *cocktail'iga* («Kodu» 1934, nr. 18, lk. 563, vg. 2), *cocktaili* («Maret» 1936, nr. 1, lk. 5, vg. 2). VÕS V fikseeris *kokteel*, mida kodanliku aja lõpul nii ka tarvitati. Paralleelselt aga käibis ka *kokteil*, mis toetus EE tarvitusviisile. *ei*-lise kuju fikseerib VÕS 1953.

Geimi tarvitamist iseloomustavad järgmised näited: *game'i* (geem) (ES 1924, nr. 29, lk. 3, vg. 2), *game'iks*, loe: geim (ET 53, lk. 60), *geim* (Ü 1936, nr. 3, lk. 97). EE esitab tsitaatsõnana *Game* [geim]. Hääliduspäraselt fikseerib selle sõna SÕS kujul *geem*. Praeguse kuju esitab VÕS 1953. Sõna võis eesti keelde tulla Ameerika inglise keelest. Artiklis «Käsipall» («Eesti Spordileht» 1924, nr. 29, lk. 3, vg. 3) kirjutab Vilks Yrgla: «Eestisse tuli käsipall kõige otsekohesemat teed Ühisriikidest enestest. See oli käesoleva aastakümne algul, kui ameeriklaste YMCA (Young Men's Christian Association) ehk NMKÜ (Noorte meeste Kristlik Ühing) Tallinnas ja Tartus oma osakonnad asutas. Avades muude kursuste kõrval ka kehakasvatust, kogunes ta ümber hulk noori, kandvam osa neist keskkoolidest. Tutvunedes käsipalliga hakati 1921. a. peale regulaarselt Tallinna keskkoolide vahelisi esivõistlusi korraldama.» Niisiis on *geim* vähemalt võrkpallimängu terminina otselaen. Tennisemängu terminina oli ta varem mõnel määral käibel ka saksa keeles (Heyse 1922 esitab tsitaatsõnana, s. o. väikese algustähega). Millest lähtub «Eesti Spordilehes» 1924. a. esitatud häälendus [geem], pole teada. Igal juhul ei jää see püsima; *geim* langeb ilmselt koolihäälde arvele.

Käsitlemata on veel kirja-pildist lähtuv rühm. *Radar* ja *fabiaan* toetuvad mõlematele vahendajakeeltele, kusjuures *fabiaani* lõpposa vormistus viitab vene keelele. *Aaker* ja *staier* on sel kujul fikseerunud kas ilmselt vene keele vahendusel (*staier*) või vähemalt kaasmõjul (*aaker*).

Inglise [ou]. Seda diftongi tuleb Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna otsuse kohaselt transkribeerida *oo*-ga.³² Praegu on olukord ÕS-i järgi järgmine.

1) [ou] = *oo*: *bool*, *buldooser*, *roodailend*, *roodster*, *toost*, samuti hübriidsõnas *lignostoon*.

2) [ou] = *o*: *bandžo*, *bangalo*, *džokker*, *koks*, *koldkreem*, *kolt*, *kontroller*, *koverkot*, *mungo* 'kaltsuvill', *pokker*, *polo*, *poni*, *pullover*, *revokk*, *rostbiif*, *smoking*. Mõned sõnad on varem olnud fikseeritud ka pikavokaalilistena: *džooker* (SÕS I), *pooker* (Muugi VÕS-i viimased trükid), *roostbiif* (Muugi VÕS, alates V tr.), *smo[o]king* (Muugi VÕS, alates V tr.). Muidugi on see norm mõjustanud ka tegelikku tarvitust. Kuju *smooking* pole siiski kasutatud.

³² Vt. E. Muuk, Inglise-pärase võõrsõnade õigekirjutus. «Eesti Keel» 1935, lk. 182.

3) [ou] = *ol* sõnas *folkloor*.

Saksa keeles säilib inglise kirjapilt (siiski *Koks*), kuna häälduseks on normaalselt [oɪ]. Lühikese vokaaliga on fikseerunud siiski *Kontroller*, [a] on võimalik ka sõnades *Pony*, *Roastbeef* (varem oli üldine *Rostbeef*; selle kuju on paralleelselt uuemaga esitanud veel näit. Heyse 1922); ka sõnas *Folklore* on kirjapildipärane hääldus võimalik.

Vene kirjapildis on ikka ühekordne *o*. Rõhulise lahtise silbi puhul annaks see suulisel laenamisel kahtlemata pika *o*; kinnises silbis aga arvatavasti lühikese; rõhutu silbi puhul tuleb arvestada redutseerumist.

Vaste *oo* lähtub niisiis eelkõige saksa hääldusest, mida osalt toetab ka vene hääldus. Muidugi tuleb arvestada ka asjaolu, et lahtise rõhulise järgsilbi vokaal on eesti võõrsõnades alati pikk. Ühekordne *o* on pärit kõigepealt nii inglise, saksa kui ka vene kirjapildist. Eespool nägime aga, et mitmes sõnas esineb lühike vokaal ka saksa häälduses. Teatavatel tingimustel (kui vokaalile järgneb konsonantühend, sõna lõpul ka *p*, *t*, *k*, *š*) annab sama tulemuse ka vene hääldus. Sellele lisaks pole pikk vokaal rõhutus silbis võimalik juba eesti keele võõrsõnades kujunenud süsteemi seisukohalt. Seetõttu jäävad kirjapildist lähtunud kujudeks, mida ei toeta saksa ega vene hääldus ja mis ei sõltu ka meie võõrsõnade edasiandmise süsteemist, ainult *polo*, *smoking*, *pokker*, *džokker* ja *revokk*.

Ei inglise ega saksa kirjapildi ega hääldusega ole seletatav *koverkot*. Arvesse tuleb kas vene mõju või kohanemine.

Lõpuks märgitagu veel, et erinevalt [ei]-st pole selle diftongi puhul rahvusvaheline transkriptsioon ega koolihääldus suutnud jäävat mõju avaldada. EÕS fikseeris küll koolihäälduse ühest tänapäevani küllalt levinud variandist lähtudes *rõudster*, kuid see pidi taganema hiljem fikseeritud *roodsteri* ees. Üksikjuhtumiteks on jäänud ka rahvusvahelisest transkriptsioonist lähtuvad *roust-biifi* (TJ, lk. 312), *bouliklaasi* («Maret» 1936, nr. 8, lk. 234, vg. 2).

Inglise [iə]. Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteimkond fikseeris selle diftongi vasteks sõna sees *ii*, sõna lõpul *iir*, rõhutus silbis aga *ir*.³³ Käsitleme neid vasteid järjekorras.

1) [iə] = *ii*. Teada on ainult üks näide: *kliiring*, mis vaste fikseerimisel ongi aluseks olnud. Selle sõna kuju lähtub aga ilmselt vahendajakeeltest, nimelt saksa ja vene hääldusest.

2) [iə] = *iir* (sõna lõpul). Reeglile vastavaid näiteid ei ole teada. Küll on aga olemas paar kirjapildist lähtuvat kuju, nimelt *peer* ja *vineer*. Esimest neist saaks pidada ka prantsuse laenuks, kuigi sel korral oleks reeglipäraseks kujuks *päär*. Teatavasti tehakse saksa keeles vahet: inglise aadliku kohta tarvitatakse *Peer*

³³ Vt. E. Muuk, Ingliseaaste võõrsõnade õigekirjutus. «Eesti Keel» 1935, lk. 181.

[piir], prantsuse aadliku kohta aga *Pair* [pɛr]. Eesti keeles tähistab *peer* vene keele eeskujul mõlemaid. *Vineer* on otselaen; saksa ja vene vasted on hoopis teisekujulised.

3) [iə] = *ir* (rõhutus silbis). Siia kuuluvad loomatõugude nimetused *šropšir*, *jorkšir*, *barkšir* jt. Inglise keeles on nende lõpposa kirja-pildiks *-shire*, saksa keeles püsib inglise kirja-pilt, mida hääldatakse [-iər], vene keeles on vasteks -шир. Vaste on niisiis kirja-pildiline, toetub vene kujule. Vene keele eeskujul on fikseeritud *terjer* (ingl. *terrier* ['teriə], sks. *Terrier* [.iər], vn. терьер). Norm pärineb SÕS-i I vihikust, kus esineb *bulterjer*. Kuju *terjer* fikseerib ka ÕS. Tegelikult tarvitatakse endiselt kirja-pildilist *terrier* (näit. Remarque, lk. 87, Livingstone, lk. 21).

Inglise [uə] ja [ɔi] kohta on vähe ütelda. Esimese diftongi kohta käsitletava materjali hulgas näiteid ei leidunud. [ɔi] vasteks on oi: *boi*, *boikott*, *boiler*, *pointer* jne. Vaste võib lähtuda nii kirja-pildist kui ka hääldusest. Suuremaid erinevusi pole ka vahendajakeelte esinemuses.

Triftongi-de-st on näiteid ainult [aiə] kohta. Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkond fikseeris selle vasteks *ai[r]*. Sellekohaselt fikseeriti ka sõna *skvair*, kuigi E. Muuk soovitas sõna *vaier* eeskujul lubatavaks pidada ka kuju *skvaier*.³⁴ Sõna on kaunis haruldane, seetõttu on ta hilisema kasutamise kohta vähe andmeid. Fieldingi «Tom Jones'i» tõlkes on kasutatud kujusid *eskvaier* (lk. 3), *skvaier* (lk. 295), harilikum on aga tsitaatsõnaline tarvitaviis. Normeeritud kuju vastab varasemale saksa hääldusele (vt. Viëtor), samuti vene kujule, *eskvaier* aga on lähedane saksa tänapäeva hääldusele.

Konsonandid

Konsonantide esinemus (kohanemisest tingitud muutused maha arvatud) on suhteliselt lihtne, sest suurem osa inglise keele konsonantidest on olemas nii vahendajakeeltes kui ka eesti keeles. Muidugi pole nende hääldus eri keeltes täpselt sama, kuid erinevused pole siiski nii suured, et nad takistaksid asendamist. Suurel osal konsonantidest ei ütle vasted niisiis eri mõjude kohta midagi. Lisaks on enamiku puhul ka kirja-pilt ja selle foneetiline transkriptsioon samakujulised. Kus erinevusi esineb, seal lähtub eesti keel hääldusest, õigemini küll selle foneetilisest transkriptsioonist, lähenedes ses küsimuses vene keelele. Saksa keeles püsib üldiselt inglise kirja-pilt (vrd. näit. *finiš*, ingl. *finish* ['finiʃ], sks. *Finish* ['finiʃ], vn. финиш). Vene keelele omane [h] transkribeerimine r-ga eesti keelele mõju pole avaldanud. Eraldi tuleb käsitleda

³⁴ Vt. E. Muuk, Inglispäraste võõrsõnade õigekirjutus. «Eesti Keel» 1935, lk. 182.

ainult häälikuid [θ], [ð], [z], [s], [ŋ], [j], [w], afrikaate [dž] ja [tʃ] ning juhtumeid, kus kaashäälikut kirjapildis esindab kahekordne konsonant.

Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteimkond fikseeris reegliski, et *l*, *m*, *n*, *r*, kui nad inglise keeles on kirjutatud *ll*, *mm*, *nn*, *rr*-iga, märgitakse eesti keeles samuti kui inglise keeles kahekordse tähega.³⁵ See juhis vastabki tegelikule tarvitusiisile: *barrel*, *derrik*, *dollar*, *gallon*, *hurrikaan*, *kolledž*, *kommodoor*, *leveller*, *lollard*, *pullover*, *spinnaker*, *spinning*, *šerri*, *tennis*, *trimmer*, *tunnel* jt. Teada on ainult kaks erandit: *aroruut* ja *liliput*. Esimene neist lähtub varasemast venekeelsest kujust (vt. näit. Pawlowsky saksa-vene sõnaraamat), kuna teisel esineb ühekordne *l* nii saksa kui ka vene kirjapildis. Tegelikult on meil küllalt sagedasti kasutatud ka *ll*-ilist kuju, kas või näiteks Swifti raamatu tõlgetes. Ka kõnekeeles on see märgatavas ülekaalus.

Üldesinemus lähtub eelkõige muidugi inglise ja saksa kirjapildist, kusjuures tuleb arvestada, et meil loetakse nähtavasti balti saksa häälduse mõjul³⁶ saksa *ll*-i, *mm*-i, *nn*-i ja *rr*-i geminaatidena. Saksa normaalhääldus on teatavasti lühike. Ka vene keeles esineb vokaalide vahel üldiselt lühike konsonant. See avaldab mõju ka uuematele laensõnadele: osalt on ühekordne konsonant fikseerunud isegi kirjapildis (näit. пуловер, спинакер, барел ~ баррель), osalt aga on kirjapildis küll kahekordne konsonant, häälduses aga esineb lühike konsonant (näit. sõnades теннис, тоннель ~ туннель, деррик, спиннинг).³⁷

Teistsugune on olukord klusiilide puhul. [b], [d], [g] vasteteks on *b*, *d*, *g* ka siis, kui nende kirjapildiks on *bb*, *dd*, *gg*. Ent see sõltub juba kohanemisest eesti keele süsteemiga, mitte vahendajakeeltest. [p], [t], [k], mille kirjapildiks inglise keeles on *pp*, *tt*, *ck*, jagunevad kahte rühma sõltuvalt eesti keele süsteemist.

Inglise [θ] (ja [ð]). Häälikud on eesti keeles, samuti enamikus teistes keeltes tundmatud. Inglise keeles on nende kirjapildiks *th*. Et käsitletava materjali hulgas ei leidunud ühtegi sõna, mille inglise lähtekujus on [ð], pole põhjust sellel pikemalt peatuda. Inglise [θ] sisaldub järgmiste sõnade inglise lähtekujus: *plimutrokk*, *sautdaun*, inglise tüvedest saadud edasituletistes *forsüütia* ja *maltusianism*. Eesti keeles esineb niisiis järjekindlalt *t*. Saksa keeles on kirjapilt inglispärane, hääldus kahel esimesel samuti inglispärane, kahel viimasel aga kirjapildist lähtuv. Vene keeles on *т*, välja arvatud sõnas форзция. Niisiis on kahe esimese sõna puhul tegemist kirjapildi ja vene kuju koosmõjuga, *forsüütia*

³⁵ Vt. E. Muuk, Inglise sõnade võõrsõnade õigekirjutus. «Eesti Keel» 1935, lk. 183.

³⁶ Vrd. W. Mitzka, Studien zum baltischen Deutsch. Marburg, 1923, lk. 12.

³⁷ Nii esitab Русское литературное произношение и ударение. Словарь-справочник. Академия наук СССР. Институт русского языка. Москва, 1959.

on saksa- ja ladinapärase, *maltusianism* võib lähtuda nii vene kui ka saksa keelest.

Olgu veel mainitud, et vahel on ka sõna *farthing* käsitletud mitte tsitaatsõnana, vaid võõrsõnana (näit. TJ, lk. 88). VL esitab selle küll kursiivis, hääldust aga ei anna.

Teatavasti tegi E. Muuk oma eespool mainitud artiklis ettepaneku transkribeerida [θ]-d ja [ʃ]-d *s*-iga, [θ]-d sõna lõpul ja vokaalide vahel ka *ss*-iga.³⁸ Foneetiliselt on need inglise hääldusele kahtlemata lähemad kui sulghäälik *t*. Kirjapildi ja vahendajakeelte mõjud pole aga ettepanekut lasknud realiseerida. Osalt võib selles süüdi olla ka asjaolu, et Muugil polnud nende häälikute kohta käepärast ühtegi näidet, mistõttu Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkond jättis nende häälikute transkribeerimise küsimuse otsustamata.

Inglise [ŋ]. Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna otsuse järgi tuleb [ŋ]-i transkribeerida *n*-iga, vokaalide vahel ja sõna lõpul *ng*-ga.³⁹ Reegli sõnastus pole päris täpne; sellest lähtudes tuleks õigeaks pidada sõnakuju *ganster*.

Häälik [ŋ] esineb teatavasti ka eesti kirjakeeles, kuid alati koos järgneva *g* või *k*-ga. Inglise keeles võib ta esineda ka iseseisvalt. Ühendes [ŋg] ja [ŋk] antakse [ŋ]-i eesti keeles edasi *n*-iga nagu omadeski sõnades: *tank*, *sprinkler* jne.

Muudes ühendites esinevat ja sõnalõpulist [ŋ]-i transkribeeritakse *ng*-ga, näit. *bluuming*, *gangster*, *pingpong* jt.

Esinemus on järjekindel, vastates nii inglise, saksa kui ka vene kirjapildile ning olles heas kooskõlas eesti keele süsteemiga. Saksa keeles on teise rühma sõnades ametlikuks häälduseks [ŋ], kuid meie kujudele see ei saanud mõju avaldada, sest meil hääldatakse saksa *ng*-d üldiselt [ŋg]-na, nagu sageli ka sakslaste endi poolt. Vene normaalhäälduses [ŋ] teatavasti puudub.

Vahendajakeelte kohta [ŋ]-i esinemus meile midagi ei ütle, ainult *lasting* erineb vene kujust (sealt ластик).

Inglise [z]. Inglise [z] vasteks fikseeris Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkond *s*-i.⁴⁰ See ongi normaalvasteks: *grisli* (ingl. *grizzly* ['grizli], sks. *Grislybär*, vn. гризли), *bisness* (ingl. *business* ['biznis], sks. *Business* ['biznis], vn. бизнес), *missis* (ingl. *Mrs.* ['misiz], sks. *Mrs.* ['misiz], vn. миссис), *džörsi* ([ingl. 'dʒɔ:zi], sks. *Jersey* ['dʒɛ:zi], vn. джерсе, джерси). Nagu esitatust näha, võib inglise keeles [z] kirjapildiks olla kas *s* või *zz*, saksa keeles on vasteks *s*, mis hääldub [z]-na, vene keeles kas *з* või *с*. Eesti keeles oleks vasteks sobinud ka *z*, mis pole meil võõrsõnades päris tundmatu, esinedes mõnedes, peamiselt kreeka, vene ja poola päritoluga

³⁸ Vt. E. Muuk, Inglise pärase võõrsõnade õigekirjutus. «Eesti Keel» 1935, lk. 181.

³⁹ Ibid. 1935.

⁴⁰ Ibid.

sõnades. Otsustavaks on selles küsimuses kujunenud saksa kirja-
pilt. Välja arvatud vene laenud, on meil *z*-d kasutatud ainult seal,
kus saksa keeles esineb *z*. Kohanemisprotsessis *z* aga kaob. Niisiis
mõjuvad inglise [*z*] transkribeerimise küsimuses ühes suunas saksa
kirjapilt ja kohanemine eesti keele foneetilise süsteemiga.

Erandlikult ühesilbilise sõna lõpul [*z*] = *ss* sõnas *džäss*. Et
siin on tegemist eesti keele süsteemi nõudest tingitud muutusega
(vrd. ka *grokk*, *viig* jt.), siis poleks seda siinkohal tarvis olnud
mainidagi, kui mitte selles sõnas poleks vahepeal kirjapildi mõju
end õige tugevasti tunda andnud. Kogu kodanliku Eesti ajal tar-
vitati kirjapildilist kuju *jazz*, mida tihti loetigi kirjapildist lähtu-
valt *jats* (nagu saksagi keeles). Kuju *jats* pidas lubatavaks ka
Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkond. Erilist poolehoidu see siiski
ei leidnud; nähtavasti peeti liiga lihtrahvakeelseks. Muugi VÕS
seda kuju ei esitanudki.

Inglise [*s*]. Selle hääliku vasteks on kas *s* või *ss*: sõna sees
vokaalide vahel ja rõhulise lõppsilbi vokaali järel *ss*, mujal *s*, näit.
missis, *miss*, *dress*, *stju(u)ardess*, *bisness*; *seif*, *lasting*, *tennis*. See
tarvitusviis vastab nii eesti keele süsteemile kui ka inglise kirja-
pildile. Kõikumisi on esinenud ainult sõna *bisness* puhul, mida on
sageli kirjutatud ka kujul *bisnis*. Sel puhul on sõna teine silp
rõhutu.

Saksa keeles on esinemas harilikult samasugune nagu inglise
keeles, teisiti ainult *Miß* ja *Dreß*, vene keeles esineb alati *c*. Vahen-
dajakeelte kohta mingeid järeldusi niisiis teha ei saa. Ühendid *sp*-,
st- häälduvad saksa keeles tihti *šp* ja *št*-na. Eesti keeles on sellist
hääldust peetud hääldusveaks.⁴¹ Normeeritud kirjakeelde see jälgi
jättnud ei ole.

Lõpuks mainitagu, et inglise laenuks on kõik allikad pidanud ka
sõna *kontsern*, kuigi nii eesti, saksa kui ka vene kuju viitavad
ladina keele mõjule. Meil pole ladina keele mõju muidugi otsene,
vaid lähtub vahendajakeeltest.

Inglise [*j*]. Inglise [*j*]-i normaalvasteks on hääldusest läh-
tuv *j*: *jamss*, *jard*, *jänki*, *spänjel*. [*j*] kirjamärgiks on inglise keeles
kas *y* või *i*. Saksa keeles valitseb inglise kirjapilt ja hääldus, kuna
vene keeles annab [*j*] järgneva vokaaliga koos *я* või *ю*, mõnes ühen-
dis esineb ka *ь*. Kui järgneb *o*, on vene keeles inglise [*j*]-i vasteks
harilikult kirjapildiline *и*. Samas ühendis esineb *i*-d ka eesti keeles:
biheiviorism, *dominioon*, *treidjuunion*. Neist on *dominiooni* vahel
käsitletud ladina laenuna (nii EE), mis sobib ka ta kujuga. Huvitav
on *treidjuunion*, mille teine osis on samuti ladina päritoluga. *juu-
nioni* esiosa lähtub inglise hääldusest, lõpposa aga toetub kirja-
pildile. Eeskujuks on olnud ilmselt vene *тред-юнион*.

⁴¹ Vt. P. A r i s t e, Eesti praegune ühiskeele hääldus. «Eesti Kirjandus» 1936,
lk. 202; E. N u r m, Ortofoonilisi küsimusi. «Eesti Keel» 1935, lk. 187.

Inglise [w]. Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteimkond fikseeris selle meile vōõra hääliku vasteks *v*⁴², nagu ongi üldiselt tarvitusel: *skvotter*, *skväär*, *tviid*, *sändvits* jne. Inglise kirjas on selle hääliku märgiks kas *w* või siis *u*, millele eelneb *q* (vahel ka *g*).⁴³ Saksa keeles valitseb inglise kirja pilt ja hääldus, vene keeles on vasteks *в*. Inglise hääldusest lähtudes oleks eesti keeles võinud vasteks olla ka *u*, mida meil ongi kasutatud inglise nimede häälduse esitamisel.⁴⁴ Ka vene keeles on hilisemal ajal tarvitusele tulnud nime-des [w] vasteks *y*. *υ* on seega kirja pildiline; tema fikseerumisele on kaasa aidanud vene kujud.

Inglise [dʒ]. Selle vasteks on vōõrsõnades *dž*: *džaul*, *džemm*, *kolledž* jne. Inglise kirja pilt on kas *j* või *g*, saksa keeles langeb esinemus kokku inglise omaga, kuna vene keeles on normaalvasteks *дж*, tihti aga ka *ж*. Vaste *dž* lähtub niisiis hääldusest; tihti toetavad seda ka vene kujud. Eesti keeles esineb *dž* siiski järjekindlamalt kui vene keeles, ka siis, kui vene keeles on *ж*: *džoki*, *pidžaama*. Venemõjulised on siiski *plunžer*, *sufražett* ja *sufražism* (saksa keeles on kaks viimast ladina keelele toetudes *g*-lised). Saksa keeles on paaril sõnal võimalik ka kirja pildist lähtuv hääldus (*Jockei*, *Pyjama*), mis aga pole meie keelele mõju avaldanud. ÕS-is on fikseeritud ka *bandžo* (osalt nähtavasti vene keele eeskujul), kuigi tegelikult on seni tarvitatud kirja pildi- ja saksapäraselt *banjo* (sks. ka hääldus nii).

Inglise [tʃ]. Vasteks on vōõrsõnades *tš*: *tšekk*, *tšempion*, *matš*, *sketš* jt. Inglise kirja pildiks on *ch*, samuti harilikult ka saksa keeles. Vene keeles on vasteks kas *ч* või *ч*. Nii saksa kui ka vene keeles leidub aga sõnu, kus inglise [tʃ]-le vastab [ʃ] (saksa kirjas *sch*, venes *ш*). Saksa vahendusele viitab kuju *pinšer*, kuna *punš* ja *ševiot* võivad olla sel kujul fikseerunud nii saksa kui ka vene keele mõjul. Muuseas on tegelikult tarvituses näha olnud ka reegli-pärist kuju *pintšer* (näit. «Maret» 1937, nr. 1, lk. 27, vg. 1 — *pintsher*), mida toetab vene keel. Saksas on peale nende *sch*-line veel *Scheck* (meie *tšekk* lähtub niisiis eelkõige venekeelsest kujust *чек*).

Verbide vormistus

Suuremal osal inglise verbidest teatavasti erilõppu ei ole, nad on vastavate nimisõnadega samakujulised. Eesti keeles aga on verb nimisõnast erinev. Laenamisel peab seega toimuma seesama protsess, mis nimisõnast verbi tuletamisel. Seetõttu pole iga kord võimalik kindlasti öelda, kas on tegemist laenamisprotsessi saadusega või oma keele pinnal saadud tuletisega. Esimesse rühma kuuluvad

⁴² Vt. E. Muuk, Inglise pärase vōõrsõnade õigekirjutus. «Eesti Keel» 1935, lk. 181.

⁴³ Vt. D. Jones, An Outline of English Phonetics. Cambridge, 1950, lk. 192.

⁴⁴ Kohati ka vōõrsõnades, näit. *ueilsitar* (72, lk. 99).

kindlasti juhud, kus oma keele pinnal tuletamise võimalusi pole, s. o. vastav nimisõna puudub (näit. *triblama*, *pudeldama*, *krak-kima*). Teise rühma tuleb kanda need verbid, millel inglise, saksa ja vene keeles vaste puudub (näit. *foulitsema*). Muidugi tuleb sel puhul alati arvesse võtta olemasolevate materjalide võimalikku puudulikkust. Ilmselt teise rühma kuuluvad ka juhud, kus *eerima*-lõpuline verb on keelekorralduse käigus asendatud teisega. Siia kuuluvad näit. *dreenima*, *treenima*, *multšima*, *dispetšeerima*. Osalt on *eerima*-lõpulised verbid veel paralleelselt tarvitusel (*multšeerima*, *dispetšeriseerima*), viidates vahendajakeelte mõjude (esitatud kahe sõna puhul vene mõju) püsimisele. Välja arvatud üksikud erandjuhud (teada on sõna *standardiseerima*), viitab *-eerima* vahendajakeelte mõjule. *Skalpeerima* ja *boikoteerima* võivad pärineda nii saksa kui ka vene keelest, kuna *finišeerima*, *intervjueerima*, *kompaundeerima* ja *konveieriseerima* viitavad vene keelele (sk. keeles pole), *šamponeerima* aga saksa keelele.

Omapärane on sõna *kokseerima* (= koksistama). Nähtavasti on *-eerima* võõrsõnaliste verbide lõpul niivõrd harilikuks muutunud, et seda saab tarbe korral kasutada ka ilma, et teistes keeltes eeskujud olemas oleksid. Seda kinnitab ka varemini tarvitatud *stoppeerima* (ES 1936, nr. 8, lk. 280, vg 2 — *stoppeeriti*), juhuslikumalt on nii tarvitatud teisigi. Suurem osa inglise tüvedest pärinevaid verbe on olemas ka vahendajakeeltes: terve rida nii saksa kui ka vene keeles, rida ainult saksa keeles (*filmima*, *dokkima*, *bluffima*, *kroolima*, *spurtima*, *steppima*, *streikima*, *tankima*, *trimmima*, *šamponeerima*, *triblama*), vähem hulk on teada ainult vene keelest (*multšeerima*, *traalima*, *finišeerima*, *konveieriseerima*). Kui viimastel on kõigil ilmsed vene päritolu tunnused olemas, siis verbidel, mis vene keeles puuduvad, ilmseid tunnuseid pole (siiski *šamponeerima*). Nii võib siis tegemist olla otseste laenudega inglise keelest, laenamisega saksa keelest või eesti keele pinnal saadud tuletistega. Suurem osa on küll kahtlemata saksa keele kaudu eesti keelde tulnud. Vahendajakeeltes puuduvad *klintšima*, *servima* ja *vineerima*. Kuivõrd on tegemist iseseisvate moodustistega, kuivõrd otsese toetumisega inglise keelele, on muidugi raske öelda. Spordi alal on küll otsene side mujalgi ilmnenu.

Mitmusevormist lähtuvad laenud

Normaalselt on nimisõnalise laenu lähtekohaks ainsuse nime-tav kääne. Leidub siiski rida sõnu, mille algkujuks on olnud inglise mitmusevorm. Sõnu, mis peaksid otseselt inglise keelest lähtuma, eesti keeles ei ole: kõik vastavad sõnad on olemas kas ühes või teises vahendajakeeles, rida isegi mõlemas (nii *jamss*, *keeks*, *klops*, *koks*, *skunks*, *turnips*). Saksa vahendusele viitavad (vene keeles puuduvad) *drops*, *mumps* ja *rips* (vene keeles prantsuse

laen penc). Vene keelest on laenatud *relss*. Mõnevõrra kahtlane on *props*. Sõna on olemas ka vene keeles, kuid on palju haruldast kui meil. Kõne alla võiks tulla ka otsene laen.

Rõhk

Valdaval enamikul käsitletavaist sõnadest on rõhk kõigis võrreldavais keeltes samal silbil. Et see üldesinemus mõjude kohta midagi ei ütle, toome ainult mõned näited: *bluuming, brauning, buššel, derbi, dispetšer, dollar, džemper, dumping, konveier*.

Täpsemalt tuleb käsitleda sõnu, kus diskrepants rõhu asetuses on olemas.

Sõnu, kus rõhk langeks samale silbile inglise, vene ja eesti keeles, saksa keeles aga mingile teisele silbile, pole ma leidnud. Küll on aga olemas sõnu, millel eesti keeles on rõhk samas, kus inglise keeles, erinevalt rõhu asetusest vahendajakeeltes. Tegemist võib olla kas otsese toetumisega inglise keelele või siis eesti keelele omase rõhu kandumisega esimesele silbile. Sõnad ise on järgmised: *konstaabel, labrador* (inglise keeles kaks rõhutusviisi), *pullover, devon* (eesti keeles on rõhk esimesele silbile fikseeritud keelekorraldustegevuses, lähtudes asjaolust, et kohanimes *Devonshire* on rõhk esimesel silbil, kusjuures arvesse on võetud ka eesti keele loomulikku arenemistendentsi; tegelikus tarvituses tihti *devoon*; sõna *devon* ingliskeelses vastes *devonian* ongi rõhk teisel silbil), *liliput* (rõhk inglise keeles esimesel silbil jällegi ainult kohanimesel). Rida siia kuuluvaid sõnu saksa keeles ei esine: *stividor, trolli, kongresmen*. Toetumine inglise keelele on ilmne sõna *trolli* puhul (parandatud ka *ei i*-ks), osalt kuulub siia ka *devon*, muudel juhtudel on küll tegemist spontaanse arenemisega eesti keele pinnal (teadlik normeerimine oleks andnud mõnelgi juhul teistsugused kujud, näit. *konstabel, stiividor*).

Seevastu on üsna rohkesti sõnu, millel inglise, saksa ja eesti keeles on rõhk esimesel silbil, vene keeles aga tagapool, harilikult lõpul. Siia kuuluvad *baronet* (Viëtori järgi sks. rõhk ka lõpul võimalik), *biifsteek, bokser, boston*⁴⁵, *buldog, bumerang, džoki, dum-dumkuul, fokstrott, foksterjer, folkloor, gibon, hoki, händikäp, kätgut, kokteil, koldkreem, kotedž, koverkot, leghorn, nailon* (БСЭ siiski ka *найлон*), *njuufoundlandi koer, orpington, partner, ping-pong, spänjel, standard, šerif* (sks. rõhk ka lõpul), *ševiot, šropsir* (ja teised sama lõpuga loomatõud), *tšempion, tunnel, turnips, velvet, trollibuss, farad*. Harilikult on vene keeles rõhk lõppsilbil ka sõnadel *бизнесмен, колледж, бекон* (СИС-i järgi on siiski neil sõnadel rõhk ka algussilbil võimalik).

Kuigi kõigil eespool toodud sõnadel on rõhk fikseeritud esime-

⁴⁵ Vene allikates harilikult esitatud prantsuse laenuna.

sele silbile, kohtame mõnel puhul rõhku ka lõpul (eriti sõnadel *baronet*, *jokstrott*, *kokteil*, *šerif*, *nailon*). EOS fikseeris ka *folkloor* rõhuga lõppsilbil.

Edasi tuleb juba käsitleda sõnu, millel rõhk on inglise omast erinev. Vene ja saksa keele eeskujul on hübriidsõnadel, mis koosnevad ühelt poolt inglise, teiselt poolt kreeka või ladina elementi-dest, rõhk nagu vastavil ladina või kreeka tüvedest pärinevail sõnadel, näiteks *baironism*, *biheiviorism*, *daltonism*, *darwinism*, *džingoism*, *maltusianism*, *pamfletist*, *bentoniit*, *epsomiit*, *faradisatsioon*, *franklinisatsioon*, *filmoteek*, *lignostoon* (kõigil rõhk lõppsilbil) jne. Nii ka juhul, kui saksa keeles on normiks inglispärane rõhutusviis (*selfaktor*) või sõna saksa keeles üldse puudub (*eskalaator*).

Üldse on vahendajakeelte rõhk alati mõõduandev siis, kui see on vene ja saksa keeles samal silbil: *boikott* (Viëtor fikseerib veel rõhu esimesele silbile), *intervjuu* (Viëtor peab võimalikuks ka inglispärast rõhutamist), *klosett*, *kommodoor*, *lollard*, *nokaut*, *nokdaun*, *pamflett*, *permalloi*, *šrapnell*, ka *komfort*, kui seda pidada inglise laenuks (rõhk kõigil lõppsilbil). Muugi VÕS fikseeris V tr. alates *boikot* rõhuga esimesel silbil, SÕS-ist peale aga on sellest loobutud.

Lõpuks on eesti keeles rida inglise laene, millede puhul rõhk on fikseeritud samale silbile kui vene keeles (hrl. lõppsilbile). Siia kuuluvad: *aroruut*, *babiit*, *drednoot*, *fabiaan*, *huligaan*, *kauboi* (Muugi VÕS-is ja SÕS-is rõhk veel esimesel silbil), *kompaund*, *lokaut*, *moleskiin*, *mustang*, *napalm*, *ofsaid*, *ofsett*, *plimutrokk*, *raglaan*, *teletaip*, *tomahook*, *buldooser*, ka *dominioon*, kui seda käsitada inglise laenuna. Rõhk pärineb neis sõnades niisiis vene keelest, kui ei leidu teisi põhjusi. Eelkõige tuleb arvesse võtta, et rõhku hakati meil sõnaraamatutes esmakordselt märkima alles SÕS-is. Et täpsemad uurimused rõhu asetusest võõrsõnadel puuduvad, võib mõndagi fikseeringut pidada individuaalseks, selliseks, mis võib järgmistes sõnaraamatutes kergesti muutuda. Näiteks oleks rõhk võidud märkida ka esimesele silbile sõnades *aroruut*, *tomahook*, *teletaip*. Sõnal *drednoot* võib rõhk sõltuda häälikulisest koosseisust (algussilbil asetseva rõhu puhul peaks olema kas esimese silbi vokaal pikk või siis teise silbi oma lühike). Ebaselge on rõhu päritolu sõnal *raglaan*. Vene rõhutusviisi mõju pole hästi usutav, sest esiteks hakati sõna meil laiemalt tarvitama kahekümnendail aastail, kus side vene keelega oli nõrk, teiseks oleksime vene keele kaudu laenates saanud kuju *reglaan*. On muidugi olemas ka segamoodustisi, kus sõna üks element on mõjutatud ühest, teine teisest keelest, ent ettevaatusele selline vastuolu siiski manitseb. Sõna *mustang* on rõhuga lõppsilbil fikseeritud juba EÕS-is ja EE-s. Vene mõju kõrval tuleb siin võib-olla arvestada ka võimalust, et lähtunud on hispaania rõhust. Olgu mainitud, et EE esitab sõna ilma päritolumärgendita.

Kui sellised kaheldavused ja juhuslikumad rõhu märkimised

kõrvale jätta, jääb siiski üle rida sõnu, kus vene mõju on ilmne: *babiit, fabiaan, huligaan, kompaund, moleskiin, ofsaid, ofsett, lõkaut, napalm, plimutrokk, buldooser* (võimalik on muidugi kohanemisprotsessi jätkudes ka bu'ldooser). Teadlikult on viimastes sõnaraamatutes fikseeritud ka *kauboi* rõhuga lõpul. Rõhk on sel juhul vastuolus sõna kujuga, mis pole venepärane. Pärit on rõhk veel sellest ajast, kui sõna loeti kirjaipildi ja vene keele kohaselt *kouboi'*.

Kokkuvõte

Kuigi E. Muuk eespool tsiteeritud artiklis fikseeris põhimõtteks kirjutada inglispäraseid võõrsõnu, niivõrd kui eesti foneetiline süsteem seda võimaldab, eesti õigekirjutuse reeglite kohaselt ligikaudu nii, nagu neid inglise keeles hääldatakse⁴⁶, oli juba järgnevast reeglistikust näha, et real juhtumitel vastab eestikeelne kuju siiski inglise kirjaipildile.

Eelnenud käsitluse põhjal võime nentida, et juhul, kui kirjaipildist lähtuvad kujud esinevad mõlemas vahendajakeeles, on ka meil fikseerunud inglise kirjaipildile vastav kuju. Siia kuuluvad eriti: [aɪ] = *ar*, [ɔɪ] = *or*, [əɪ] = *ir, er, ur*, [æ] = *a*, [ʌ] = *u*, [i] = *e*.

Väiksemaist rühmadest kuuluvad siia juhtumid, nagu *daltonism; koverkot, konstaabel, komfort*, mõned sõnad rühmast, kus ə = kirjaipilt, jt.

Mõnikord on kirjaipildiline kuju püsima suutnud jääda ka siis, kui seda toetab ainult üks vahendajakeel. Eriti kehtib see rühmade kohta, kus kirjaipildiline esinemus on kas reegliks (nii [aɪ] = *ar*, [ɔɪ] = *or*) või seda on palju ([ʌ] = *u*, [æ] = *a*). Põhiliselt vene esinemusega ühtib rühm [ə] = kirjaipilt. Kirjaipildil ja saksa keele koolihääldusel põhineb ka *ll, mm, nn, rr* esinemus.

Esineb ka üksiksõnu, kus kirjaipildist lähtuvaid kujusid ei toeta vene kujud ega saksa normeeritud hääldus. Siia kuuluvad *dumping, vamp, revokk, foul, serv, servima, polo, pokker, džokker* (o osas), *vineer* (lõpposa). Nagu näha, pole neid sõnu palju. Nende olemasolek näitab siiski, et juhtumeid, kus kirjaipilti toetab ühe vahendajakeele kuju (saksa keele puhul hääldus), ei saa alati pidada selle vahendajakeele kaudu tulnud laenuks. Et kirjakuju iseseisvalt mõju avaldab, on muidugi loomulik nähtus. Ajal, kui inglise keele hääldus oli vähem tuntud, kohtame kirjaipildilist hääldust rohkem, kui see hiljem on suutnud normiks fikseeruda. Seda tõendavad vormid nagu *safeede* 'seifide' (Vkal 1899, lk. XVI), *bowlet* (MP, lk. 204), *bungalowid* (K 1914, nr. 14, lk. 110, vg. 1), *cape'ga* («Agus» 1925, nr. 7, lk. 209, vg. 2).

Hääldusest lähtuvate kujude puhul on vahendajakeelte esinemusel (vene kujudel ja saksa hääldusel) umbes samasugune osa, nagu

⁴⁶ «Eesti Keel» 1935, lk. 180.

kirjapildiliste kujude puhul märkisime. Kõigepealt prevaleerivad hääldusest lähtuvad kujud sel korral, kui sama tulemuse annaks lähtumine nii vene kujudest kui ka saksa hääldusest. Mõlema vahendajakeele toetusel on fikseerunud näit. [ai] = ai, [au] = au, [ɔi] = oi, [ei] = e, [i] = i, suurelt osalt ka [i:] = ii ja [u:] = uu. Samasugune on olukord konsonantide puhul, mille kirja-pilt ja transkriptsioon on erinevad.

Juhtumeid, kus hääldusest lähtuv kuju toetuks ainult ühele vahendajakeelele, pole palju. Siiski on keelekorraldustöös püütud vabaneda neist ühe vahendajakeele kirjapildiliste kujude mõju-dest, mis ei liitu eesti keeles mingiks suuremaks rühmaks, vaid jäävad üksikuiks erandeiks. Seejuures toetutakse loomulikult teisele vahendajakeelele. Just keele teadliku normeerimise tulemuseks on asjaolu, et tarvitusest on ära jäänud ühelt poolt *jute*, *jazz*, *jokker*, teiselt poolt *hokkei*, *trollei*, *trolleibus*. Põhiliselt saksa hääldusele toetuvad juhud nagu [ou] = oo, [æ] = ä, [ʌ] = a, kuna vene keele mõju on märgatav rühmades [æ] = e ja [ei] = ei.

Lõpuks leidub ka üksikuid hääldusest lähtuvaid kujusid, mida ei toeta ei saksa hääldus ega vene kuju, nimelt *bangalo*, *treidjuun-ion*, *slämm*, *trolli*. Neid on tublisti vähem kui iseseisvaid kirjapil-dist lähtuvaid kujusid, mida oli kümmekond. Lõpptulemusena ei ole otsene side inglise keelega jätnud kuigi palju selgeid jälgi. Tuleb arvestada, et kirjapildilised kujud on võinud suuremalt osalt fikseeruda ka saksa kirjapildist lähtudes. Kindlate otsese sideme märkideks jäävad niisiis *bangalo*, *treidjuunion* (esiosa), *slämm*, *trolli*, *serv*, *servima* ja *vineer*⁴⁷, milledest ainult viimased kolm viitavad tegelikele kokkupuudetel inglise keelt kõnelevate inimes-tega, kuna eelmised on keelekorraldustöö tulemus. Tegelikult võib inglise keele osatähtsust mõnel määral ehk siiski suuremaks hin-nata. Ühelt poolt tuleb arvata, et selliste hiliste fikseeringute puhul, nagu seda on *gini* (SÕS), *trollibus* (VÕS), pole saksa kujudel olnud enam olulist tähtsust, kuigi need oleksid andnud sama tule-muse. Eespool mainisime juba, et kujud nagu *geim*, *biheiviorism* ja *greipfruut* toetuvad eelkõige rahvusvahelisele transkriptsioonile ja alles teises järjekorras vene keelele. Teiseks on otse inglise kee-lest tõlgitud teostes sõnade kuju inglise keelele mõnikord lähem kui normikoodekseis. Küllaltki sage on näiteks *bisnis* ja seda mitte saksa häälduse, vaid inglise keele hoolihäälduse ja rahvusvahelise transkriptsiooni tõttu. Mitmeid ametlikust normist täpsemaid kuju-sid oleme eespool maininud Fieldingi «Tom Jones'i» tõlkes. Inglise laenude üldistele transkribeerimisreegleile vastab paremini ka «Gulliveri reise» tõlgetes kasutatud *lilliputlased*.

Vahendajakeelte mõju avaldub inglise laenude kujus niisiis

⁴⁷ Leidub küll teisigi võimalikke inglise laene, mida pole saksa ega vene keeles, näit. *vaier*, *vints*, ent need võivad olla laenatud ka soome keele kaudu (*vaier*) või siis rootsi keelest (nii *vints* kas < rts. *vinsch* või sm. *vinssi*).

küllalt eredalt. Vähem annavad tulemusi saksa ja vene mõju eristamise katsed. Esiteks on inglise laenud küllalt noored nii saksa kui ka vene keeles, mistõttu erinevused pole suutnud küllalt reljeefelt välja kujuneda. Teiseks märkasime, et saksa ja vene kujude vahel on mõnigi kord side. Nähtavasti on osa inglise laene vene keelde tulnud saksa keele kaudu. Kolmandaks on keelekorraldus püüdnud ilmsemaid saksa ja vene mõjusid kõrvaldada, kasutades teadlikult neid vahendajakeelte kujusid, mis on inglise keelele lähemal. Ja lõpuks on veel olemas võimalus, et omapärased kujud pole tõepoolest püüdnudki maksvusele pääseda, sest et teise vahendajakeele mõju on olnud tugevam ka ilma keelekorralduse abita. Nii pole teada, et oleks tarvitatud saksapäraselt *šekk* ~ *shekk* või veneapäraselt *janki*, *kvaker* jne. Kõige selle tõttu on nii vene kui ka saksa omapärastest kujudest meil tarvitusele tulnud umbes pooled. Et vene keeles on omapäraseid kujusid rohkem (saksa keeles püütakse võimaluse korral säilitada nii inglise kirjaipilti kui ka hääldust), siis on eesti keeles rohkem vene keelest lähtuvaid kujusid.

Ilmsemaid vene keele mõjule viitavad sõnad on järgmised: *aruu*, *babiit*, *bisnesmen*, *buldooser*, *dispetšer*, *dispetšeerima*, *džemm*, *fabiaan*, *finišeerima*, *heeder*, *huligaan*, *intervjueerima*, *kaater*, *kloun*, *kompaund*, *kompaundeerima*, *kongresmen*, *konveier*, *konveieriseerima*, *greider*, *konteiner*, *leiborist*, *reid*, *koverkot*, *liliput*, *lokaut*, *mitšman*, *moleskiin*, *multšeerima*, *napalm*, *peer*, *plimutrokk*, *plunžer*, *ofsaid*, *ofsett*, *relss*, *roodailend*, *spidomeeter*, *staier*, *stend*, *stividor*, *sufražett*, *sufražism*, *terjer*, *traal*, *traaler*, *traalima*, *trekk*, *linotüüp* ~ *teletaip*. Vene keele kaasmõju tuleb arvesse ka sõnadel *aaker*, *pint*, *miil*, *kolledž*, *treidjuunion*, *bisness*, *sautdaun*, *kvarter*, *musta'ng*, *kaubo'i* (rõhk), *dominioon*, tüüp *šropšir*, *tšempion* jmt., seejuures ühtedel enam, teistel vähem tõenäolisena, ühtedel suuremal, teistel vähemal määral.

Üsna suur osa neist sõnadest on sel kujul lõplikult fikseerunud alles kõige viimasel ajal, kus side vene keelega on olnud õige tihe. Siia kuuluvad *babiit* [EE *Babbitmetall* [bäbit] e. *Babit'i metall*, VES *babbit*(metall)], *babiidiga* siiski juba «Auto» 1930, nr. 2, lk. 22, vg. 1], *bisnesmen*, *bisness* (EE *business* [biznis]), *buldooser*, *dispetšer* (VES *dispätšer*), *dispetšeerima*, *džemm* (EE *Jam* [džäm]), *heeder*, *kaater*, *kompaundeerima*, *kongresmen*, *konveier*, *konveieriseerima*, *greider*, *konteiner*, *leiborist*, *reid*, *liliput* (EE, EÕS *liliputlane*), *multšeerima*, *napalm*, *plunžer*, *staier*, *stend*, *terjer* (VES veel *terrier*), *trekk*. Suur osa neist puudub varasemais allikais hoopis. Esikohal on tehnika- ja poliitikaalased sõnad. Paljude puhul pole nende inglise päritolu teatud. Igatahes pole nende erandlikele kujudele peaaegu üldse tähelepanu juhitud.

Teiste venemõjuliste inglise laenude dateerimine on märksa raskem. Kõige vanem on küll *relss* (Wd II). «Ajalehelugeja sõnaraamat» (1903) esitab kuju *kloun*, EÕS fikseerib *klaun*, VÕS 1953 jälle *kloun*. Aega enne a. 1920 kuuluvad veel *huligaan* (Vilde

Kirjad, lk. 487 — *huliganideks*; rõhu asukoht sellest küll ei selgu), *traal*, *traaler* ja *traalima* (P 1917, nr. 15, lk. 1, vg. 2 — *tralerite*; nagu eespool näidatud, tarvitati samal ajal ka saksa või inglise keelele viitavat kuju), *miil* [Mkal 1911, lk. 45 — *miil* (*mile*)], *aaker* (Kkal 1912, lk. 50 — *aakr*; samal ajal ja hiljemgi ka *acre*, näit. Mkal 1912, lk. 47), *intervjueerima* (I 1908, nr. 221 M. Twaini «Interwerija külaskäik»), *sufražist* (E III 1917, lk. 3 — *suffrashist-list*; järgmisel lk-l aga *suffragette*). Ajavahemikku 1905—1920 kuulub nähtavasti ka *mitšman* (EOS I), igatahes esitab Jurkatam 1904. a. veel *midshipmann*. Nagu esitatud näidetest peaks selguma, kuulub küllalt oluline osa venepärastest kujudest ajavahemikku 1905—1920. Sel ajal hakkavad eelmise sajandi viimasel veerandil teostatud reformid vene keele positsiooni kindlustamisel juba mõju avaldama. Töenäoliselt kuuluvad ülejäänutestki, millede kohta materjali puudumise tõttu ei saa midagi kindlamat öelda, mitmed samasse ajavahemikku (näit. kas või *kolledž*, *fabiaan*, *aroruut*). Kuidas on lugu vene mõjuga kodanliku korra ajal, selle kohta on raske midagi kindlamat öelda. Juba käsitluses pidime paaril korral selle küsimuse lahtiseks jätma.

Saksa keele mõju avaldub järgmiste sõnade kujus: *beebi*, *biifsteek*, *bool*, *drops*, *forsüütia*, *keep*, *konstaabel*, *kveeker*, *mumps*, *mänedžer*, *pinšer*, *rips*, *roodster*, *streik*, *šampoon*, *šamponeerima*, *treener*, *turnips*. Mis puutub ilmselt saksamõjuliste laenude fikseerumise ajasse, siis midagi erilist uut see meile ei paku. Laenud jaotuvad ajavahemikku 1878—1935. Sõnade arv on selleks liiga väike, et jaotumine eri ajavahemikkude vahel meile midagi saaks ütelda. Igatahes on saksa mõju inglise laensõnade kujule olnud küllalt tugev algusest peale kuni kodanliku aja lõpuni. Vene keele mõju avaldub ilmekamalt ajavahemikul 1905—1920 ja nõukogude korra ajal. Vene ja saksa keele kogumõju iseloomustamiseks mainitagu, et inglise laene, mis ühes vahendajakeeles puuduvad, on käsitluse aluseks oleva materjali hulgas üle neljakümne. Sealjuures puuduvad pooled neist saksa, pooled vene keeles.

KASUTATUD LÜHENDID

- Apk = Ph. Berges, Armastus polizei käsul. Jurjev, 1897.
 БСЭ = Большая советская энциклопедия. Второе издание.
 Dm = J. Sepp, Dollarite maalt. Tallinn, 1897.
 E III = Eeva III. Naisterahva-kalender 1917. aastaks. Tallinn, 1916.
 EE = Eesti entsüklopeedia.
 Eekal 1892 = Eesti Kalender 1892 aasta peale. Tallinn, 1891.
 EE TK = Eesti entsüklopeedia täiendusköide.
 EKOS = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. Tallinn, 1918.
 ETSA = Eesti Tehnika Seltsi Ajakiri.
 EOS I—III = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. I—III köide.
 EP = Eesti Postimees.
 ES = Eesti Spordileht.
 ESK II = Eesti spordi kalender 1918—1919.

- ET 53 = A. Klumberg, Sport ja kehaline kasvatus. Elav Teadus 53. Tartu, 1936.
- Ev = Evangeliine, ehk: «Üks ilus osa on minule saanud.» Tartu, 1870.
- GK = B. Harte, Gabriel Konroi. Tallinn, 1900.
- GL = Kuulsam jõumees ja maailma esimaadleja Georg Lurich ja Prantsuse maadlemine. Teine trükk. Tallinn, 1913.
- Heyse 1922 = Dr. Joh. Christ. Aug. Heyses allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch. Einundzwanzigste Original-Ausgabe. Hannover, 1922.
- I = Isamaa. (Ajaleht.)
- JE = Ch. Brontë, Jane Eyre. Tallinn, 1959.
- JI = Jõu-ilm. Esimene piltidega ilustatud jõustiku ajakiri. Peterburi, 1914.
- Jõ = Ch. Dickens. Jõulu õhtu. Tallinn, 1882.
- K = Külaline. «Tallinna Teataja» ja «Tallinna Uudiste» kirjandusline teadusline lisa.
- Kark = J. Kark, Füüsikaline geoloogia. Tartu, 1946.
- Kkal 1912 = Külvaja Rahva-tähtraamat 1912. a. p. Peterburi.
- KKR = Köki ja Kokka ramat... Tallinn, 1781.
- Klr = C. R. Jakobson, Kooli Lugemise raamat. Esimene jagu. Tartu, 1867.
- Kooper = Kooperi jutustused Ameerika maalt. Nahksuka jutud. Tartu, 1880.
- La = Valik oskussõnu loomade aretuse alalt. Tartu, 1932.
- Livingstone = D. Livingstone, Reisid Lõuna-Aafrikas. Tallinn, 1961.
- Lõ III = J. Kunder, Looduse õpetus. Kolmas raamat: Kivide (mineraalide) riik. Tartu, 1885.
- Ma = B. Shaw, Mõistmata abielu. Tartu, 1912.
- Metr = U. Sinclair, Metropolis. Tallinn, 1912.
- Mjm = Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on. Tartu, 1848—1849.
- Mkal 1912 = 1912 Mere-Kalender Almanak ja Käsiraamat. Kokkuseadnud H. Piip. Tallinn, 1911.
- MNL = Marahva Näddala-Leht.
- MP = M. Roberts Rinehart, Magamisevaguni plats nr. 10. Tallinn, 1912.
- Muugi VÕS = E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat. (Rooma number näitab trükki.)
- Mv = M. Kampmann, Maaveise sooparandus kui väikepõllumehe karjakasvatusest avatav lähem rahahallikas praeguses majanduslikes kitsikus. Jurev, 1895.
- Nana = E. Zola, Nana. Tallinn, 1907.
- Norlander = C. Norlander, Ratsionalne gümnaastika ja sport Lingi süsteemi järele. Tallinn, 1913.
- O = Olevik.
- P = Postimees.
- Panck = L. Panck, Kasulinne Kõgi- ja majapiddamisseramat. Tartu, 1864.
- Pl = Perekonnaleht.
- PP = Perno Postimees ehk Näddalileht.
- Põ = L. Pihkala, Poiste spordi õpetus. Tallinn, 1918.
- PVI = O. V. Masing, Pühapäeva Wahheluggemissed. Essimenne jaggu. Tartu, 1818.
- Pvl = Päevaleht.
- PõH = Th. Pool, Põllumajandusline õpereis Hollandi. Tallinn, 1922.
- Remarque = E. M. Remarque, Aeg antud elada, aeg antud surra. Tallinn, 1959.
- S = Sakala.
- Silvet 1939 = J. Silvet, Inglise-eesti sõnaraamat. Tartu, 1939.
- Silvet 1948 = J. Silvet, Inglise-eesti sõnaraamat. Teine, parandatud ning täiendatud trükk. Tartu, 1948.
- СИС = Словарь иностранных слов. Под редакцией И. В. Лёхина и проф. Ф. Н. Петрова. 3-е переработанное и дополненное издание. Москва, 1949.

- Soojus = J. Sarv, Soojus töötamas. Tartu, 1904.
- SOS = Suur õigekeelsus-sõnaraamat. (Rooma number tähistab vihikut.)
- Thrt 1951 = Tori hobuste riiklik tõuraamat 1951.
- Tiitus = R. Tiitus, Nokk kinni, saba lahti. Tallinn, 1960.
- TJ = H. Fielding, Tom Jones. Tallinn, 1956.
- Tkal 1906 = «Teataja» Kalender 1906.
- Tp = Taluperenaine.
- Tõe = Tõe pärast. Inglise uudisjutt. Rakvere, 1896.
- V = Valgus.
- VES = P. Arumaa, B. Pravdin, J. V. Veski, Vene-eesti sõnaraamat. Tartu, 1940—1947.
- VG = C. R. Jakobson, Veikene Geograafia ehk Maade teaduse käsiraamat. Tartu, 1868.
- Viëtor = W. Viëtor, Deutsches Aussprachewörterbuch. Vierte und fünfte... Auflage. Leipzig, 1931.
- Vilde Kirjad = E. Vilde, Artikleid ja kirju. Tallinn, 1957.
- Virul. = Virulane.
- Vkal 1899 = «Valguse» Kalender 1899 aastaks. Tallinn, 1898.
- VL = R. Kleis, J. Silvet ja E. Vääri, Võõrsõnade leksikon. Tallinn, 1961.
- VM = Vaba Maa.
- VOS 1953 = Väike õigekeelsuse sõnaraamat. Tallinn, 1953.
- Wd = F. J. Wiedemann, Eesti-Saksa Sõnaraamat. (Rooma number märgib trükki.)
- Õ = Õhtuleht.
- OS = Õigekeelsuse sõnaraamat. Toimetanud E. Nurm, E. Raiet ja M. Kindlam. Tallinn, 1960.
- Ü = Üliõpilasleht.
- Peale selle on kasutatud järgmisi sõnaraamatuid, mida tekstis eraldi pole mainitud:
- Fremdwörterbuch, VEB Bibliographisches Institut. Leipzig, 1954.
- F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 17. Auflage. Berlin, 1957.
- Словарь современного русского литературного языка. Академия Наук СССР. Институт языкознания. Москва. Ленинград.
- M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch. Erster Band: A—K. Heidelberg, 1953.

LÄÄNEMERESOOME PARTITIIVIST, MORDVA ABLATIIVIST JA BALTI-SLAAVI GENITIIVIST

K. KONT

Üheks silmapaistvaks käändesüsteemi erijooneks, mis eraldab läänemeresoome keeli teistest soome-ugri keeltest, on ulatusliku ja väga komplitseeritud kasutuspiirkonnaga partitiivkäänete olemasolu. Läänemeresoome partitiiv, mille põhiliseks funktsiooniks on subjekti, objekti (ja osaliselt ka predikatiivi) haarava «partisiaalsuse» väljendamine, on kujunenud uraali aluskeeleni tagasi- viidava ablatiivse sufiksi *-*ta* (*-*tä*) baasil.¹ Ablatiivsest sufiksist on iseseisvad käänded kujunenud ainult mordva ja läänemeresoome keeltes. Teistes soome-ugri keeltes on ta säilinud ainult siin-seal eraldumist, eemaldumist ja lahusolu tähistavais kohadverbides ja mõnede kohakäänete mitmest komponendist koosnevate lõppude kaasosisena.²

Võrreldes läänemeresoome partitiivi ja mordva ablatiivi funktsioone, märkame kohe nendes palju ühist. Nii läänemeresoome kui ka mordva keeltes esineb kõigepealt terve rida adverbide, mida traditsiooniliselt peetakse ürgse ablatiivi kõige algupärasema tähenduse säilitajateks, vrd. soome *ulkoa* 'väljast', *kaukaa* 'kaugelt', *takaa* 'tagant', mordva *верде, вярде* 'ülevalt', *вельде* 'kaudu, läbi', *(паро)ёндо* '(paremalt) poolt'.³ Läänemeresoome keeltes valitseb siin aga siiski ebaühtlus; kõnesolevad partitiivsed (resp. ablatiivsed) adverbid on esinemas põhiliselt põhjarühma keeltes, lõunarühmas asendavad ainuliselt *t*-list sufiksist tavaliselt liitsufiksids (näit. eesti *st*-lõpuline elatiiv ja *lt*-lõpuline ablatiiv). Läänemere-

¹ L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Ensimmäinen osa. Äänne- ja muoto-oppia. Helsinki, 1941, lk. 80; B. Wickman, The Form of the Object in the Uralic Languages. — Uppsala Universitets Årsskrift 1955: 6. Uppsala, Wiesbaden, 1955, lk. 12 jj.

² J. Szinnyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Zweite, verbesserte Auflage. Berlin und Leipzig, 1922, lk. 56, 64, 67; J. Szinnyei, Magyar nyelvhasználtás, Hetedik, javított és bővített kiadás. Budapest, 1927, lk. 131—132.

³ Lähemalt vt. muu hulgas A. Penttilä, Suomen kielioppi. Porvoo, Helsinki, 1957, lk. 361; G. Fehér, Mordvin határozók. — Nyelvtudományi Közlemények XLIV. Budapest, 1915—1917, lk. 443 jj.

soome keeltes ongi need adverbid nendeks vähesteks juhtudeks, kus avaldub partitiivi otsene lokaalne funktsioon, koha tähistamine, kust lahkutakse. Mordva ablatiivi kasutatakse lokaalses tähenduses aga ka mõnedel muudel juhtudel, näit. ersamordva *кудодо кудос яксема* (Коляденков ГМЯ II 209) 'majast majja käimine'; mokša-mordva *берякта берякс ундема* (Коляденков ГМЯ II 209) 'kaldast kaldani ujumine'; *ошта ошс яксемс* (*ibid.*) 'linnast linna käia'; *kidä širesa eräj* (Fehér MH 166) 'elab teest kõrval'. Läänemeresoome keeltes esineb kõnesolevatel juhtudel mitte partitiiv, vaid kohakääne elatiiv (resp. ablatiiv). Kuigi ka mordva keeltes pole ablatiivi selline otsene kohatähendus eriti produktiivne, tuleb siiski rõhutada, et seesuguse kasutuse võimalikkus tõestab seda, et mordva ablatiiv seisab kohakäänetele tunduvalt lähemal kui läänemeresoome partitiiv. Mordva ablatiivi ja läänemeresoome partitiivi aluseks oleva ürgse ablatiivi abil väljendati oletatavasti kohta piiritlematult, õigemini ala, kust lahkutakse.⁴ See kajastub ju ka tänapäeva vastavates adverbides ja mordva ablatiivi puhtlokaalseis kasutustes. Kui kohta mõistetakse konkreetsemana ja enam-vähem piiritletuna, kasutatakse ju mordva keelteski ikka liitsufiksulist *sto-*, (*sta-*, *ste-*)lõpulist elatiivi. Seega on liitsufiksilise käände kujunemine täpsustanud kohasuhete väljendamise võimalusi ja kitsendanud liitsufiksilise käände kasutuspiirkonda. Läänemeresoome keeltes muutus seesugune kitsendusvõimalus veelgi suuremaks mitte ühe, vaid kahe lahkumist, eraldumist tähistava liitsufiksilise käände — *sta-* (*stä-*)lõpulise elatiivi ja *lta-* (*ltä-*)lõpulise ablatiivi (alaltütleva) — tarvitusele võtmisega.

Ablatiivi nn. üldkohakäändelisus ja konkreetsemate kohakäänete kitsendav mõju on juhtinud mordva-läänemeresoome ablatiivi-partitiivi arengu «abstraktsesse» suunda, olendite ja esemete vaheliste eraldumissuhete väljendamisele. Loobudes mordva ablatiivi ja läänemeresoome partitiivi süstemaatilisest võrdlusest, piirdume ainult sellega, mille alusel saaksime pildi ablatiivi ja partitiivi kõige üldisemast arenemisteest ja sellest spetsiifilisest, mis neid eraldab.⁵ Kõige lähemal puhtlokaalsele kasutusele, millest oli juttu eespool, on need juhud, kus mordva ablatiiv väljendab seda, kelle või mille juurest lahkutakse, põgenetakse, kelle või mille eest kaitstakse kedagi või millest keeldutakse, loobutakse jms.,

⁴ Vrd. L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Ensimmäinen osa, lk. 12.

⁵ Mordva ablatiivi ja läänemeresoome partitiivi funktsioonide kohta vt. lähemalt: J. Steuer, A mordvin határozók tekintettel a finn nyelvre, — Nyelvtudományi Közlemények XXII. Budapest, 1890—1892, lk. 443—449; G. Fehér, Mordvin határozók. — Nyelvtudományi Közlemények XLIV. Budapest, 1915—1917, lk. 161—222; П. Г. Балакин, Аблатив (отложительный падеж) мордовского склонения. — Мордовский Научно-исследовательский институт. Записки 12. Саранск, 1951, lk. 127—129; N. Denison, The Partitive in Finnish. — Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia, sarja B, nide 108. Helsinki, 1957.

näit. *ersamordva* Куломадонть а оргодеват [ЭВ 12] 'surma eest ei saa sa põgeneda'; Цёрынентентень жо савкшны кудосо аштемс ... ванстомс вадовто ципкатнень (Лукьянов ВК 6) 'poisikesel tuli siis jääda koju ... kaitsma kulli eest kanapoegi'; Сюнав лангс работазь касомадо як лоткинъ (*ibid.* 5) 'rikkale töötades kasvamastki lakkasin'; mokša-mordva ялгада илядомс (Коляденков ГМЯ II) 'seltsimehest maha jääda'; таряда явома (*ibid.*) 'emast lahkumine'. Läänemeresoome keeltes on nendel juhtudel tavalisem elatiiv, nagu selgub ka näitelaušete tõlkeist. Partitiivi kasutamine pole täiesti võõras, kuid see on väga piiratud. Partitiiv esineb põgenemist, pagemist tähistava verbi laiendina põhjarühma keeltes (ja murdeti ka eesti keeles), vrd. näit. soome *Ristityt rikastuvat, heitä onni seuraa, mutta meitä pakenee* (Aho P 25) 'ristitud rikastuvad, neid järgib õnn, aga meie eest põgeneb'; *Karja pakeni kiiliäisiä* (NSS II 358) 'kari põgenes kiinide eest'; *Uni pakeni hänen silmiään* (NSS III 139) 'uni põgenes ta silmist'. Seega on läänemeresoome keeltes paiguti ja küllaltki kitsenenuna säilinud üks ablatiivi eraldumist tähistavaist funktsioonidest.⁶

Lähedane eelkäsitletud juhtudele on mordva ablatiiv sõltuvana kõnelemist, mõtlemist ja üldse arvamusalaldust väljendavaist verbidest ja verbaalnoomenitest, mille laiendiks (kui see pole objekt) on läänemeresoome keeltes tavaliselt jälle elatiiv (vrd. näit. eesti *kõneleme millestki muust, ma mõtlen (unistan) ainult temast, meist kirjutati ajalehes*). Seesuguses ühenduses kasutatakse ablatiivi väga ulatuslikult *ersamordva* keeles: *Тедэ аволь весть кортнеть партиянь райкомсо* (Лукьянов ВК 6) 'sellest kõneldi mitte üks kord partei rajoonikomitees'; *ды сеске жо арсезевсь лиядо* (*ibid.* 4) 'ja siis kohe hakkas mõtlema muust'; *Сёрмадат Лизадо* (Абрамов Н 311) 'kirjutad Liisast'; *Тон ванок, чатьмонть тедэ* (*ibid.* 337) 'sina, vaat, vaiki sellest'; *Тетясь, паряк, те кулядонть ещё а соды* (*ibid.* 80) 'isa võib-olla ei tea veel sellest kuuldusest'; *Таня сеске чарькодсь, што кевкстни сондензэ* (*ibid.* 288) 'Tanja taipas kohe, et (ta) küsib temast (tema kohta)'. Mokšamordva keeles puudub ablatiivil kõnesolev funktsioon.⁷

Lokaalsete eraldatussuhete alusel on välja kujunenud ka ablatiivi-partitiivi põhjuse funktsioon.⁸ Mordva ablatiivi puhul on see väga produktiivne, läänemeresoome keeltes aga esineb ta

⁶ A. Penttilä peab oma teoses «Suomen kielioppi» mõnd verbi *paeta* 'põgeneda' laiendit põhjust tähistavaks partitiiviks, vrd. *Pakenemme kylmyyttä tupaan* (lk. 362) 'põgeneme külma pärast tuppa'. Siinkohal on selline tõlgendus ju võimalik, kuid enamikul juhtudel on küll pigemini tegemist eraldumist tähistava partitiiviga.

⁷ М. Н. Коляденков, Грамматика мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Часть II. Синтаксис. Саранск, 1954, lk. 208.

⁸ N. Denison, Partitive in Finnish, lk. 31.

piiratud. Eriti lõunarühma keeltes asendab seda enamikul juhtudel elatiiv nagu eelkäsitletud juhtudelgi. Põhjarühma keeltes on põhjust tähistav partitiiv rohkem tuntud, kuigi ka seal esineb ta paralleelselt põhjust tähistava elatiiviga.⁹ Eelläänemeresoome keele arenemise perioodil on see funktsioon tekkinud, kuid on säilinud ulatuslikumalt ainult mordva ablatiivil. Läänemeresoome keeltes on partitiivi üldise tähenduse nihkumise tagajärjel vastav funktsioon siirdunud suurel määral elatiivile. Mordva keeltes on põhjust tähistav ablatiiv seostunud väga mitmesuguste peamiselt intransitiivselt kasutatavate verbidega, näit. *ersa mordva Vese телазо сорнось ... Ларька сонськак эзь сода, мекс те истя — или кельмемадонть или радовамадонть* (Абрамов Н 326) 'kogu keha värises ... Larka isegi ei teadnud, miks see nii oli — kas külmast või rõõmustamisest'; *мон мелем мольс боба-скеденъ* (Евсеев ЭЕ 1) 'ma tüdinesin muinasjutust'; *мок-ша mordva пси эзда лафчемомс* (Коляденков ГМЯ II 129) 'nõrkeda kuumusest'. Samuti ka läänemeresoomes, vrd. *soome Hän kuoli vanhuuttaan* (Penttilä SKO 361) 'ta suri vanadusest'; *Panu nauratti poikansa säikkähdystä* (Aho P 256) 'Panu naeratas oma poja kohkumise üle'; *Lähe en piikojen pyhyyttä Enkä vaimojen vähyyttä* (Kal. 448) 'ma ei lähe piigade pühaduse ega naiste vähesuse pärast'.

Omapärase rühma põhjust tähistavate verbilaiendite hulgas moodustavad need, mis sõltuvad tundmusi väljendavaist verbidest. Olenevalt põhisõnaks oleva verbi tähenduslaadist võib laiend olla tõlgitsetav niihästi tegevuse põhjust kui ka tegevuse objekti tähistavana. Enamikul juhtudel langeb tegevuse põhjus ühte objektiga. Mordva keeltes näib esiplaanil olevat põhjus ja kõnesolevad ablatiivijuhud ei erine palju eelkäsitletuist: *лишмесь а пели тевде, пели берянс андыцядо* (ЭВ 16) 'hobune ei karda tööd, kardab halba söötjat'; *Но мейсэ лезды тейтересь, коли сонськак прок толдо пели авадонзо* (Абрамов Н 306) 'kuid millega aitab tütar, kui temagi kardab ema kui tuld'; *Вася умок уш тошнаясь те Наймандонть, кона зярдояк арасель тензэ а чачи велекс, а лембе таркакс* (*ibid.* 303) 'Vasja igatses juba ammu selle Naimani järele, mis kunagi ei ole olnud talle sünnikülaks ega soojaks (armsaks) kohaks'; *Сонензэ ульнесь виськс авадонзо* (*ibid.* 310) 'tal oli häbi ema ees'; *мок-ша mordva виздемс ломань-да* (Коляденков ТМЯ 208) 'häbeneda inimesi'; *Врьгазда пелят — вири пенгаска тятяка* (*ibid.* 68) '(kui) kardad hunte — ära metsa mine (vanas.)' Kui mordva ablatiiv tundmust tähistavate verbide juures on esmajoones põhjust tähistav laiend ja seega süntaksi terminoloogia järgi pigemini adverbiaal, siis läänemeresoome keeltes on esiplaanil objekti funktsioon ja kõnesolev laiend kuulub

⁹ A. Penttilä, Suomen kieliooppi, lk. 361, 395.

kindlalt objekti lahtrisse*. Ainult üksikjuhtudel esilekerkiv põhjuse tähendus on põhjustanud erilise partitiivi piirifunktsiooni eristamise vajaduse, ja soome grammatikais kõneldakse partitiivi põhjuse ja objekti funktsioonist (partitivus causae et objectivus).¹⁰ Tundmusi tähistavate verbide objekt on tuntud kõikides läänemeresoome keeltes ja on alati partsiaalne (s. o. partitiivis), vrd. eesti *häbene oma sõnu*; *laps kartis pimedat tuba*; soome *Lapset häpesivät köyhää äitiänsä* (NSS I 591) 'lapsed häbenesid oma vaest ema'; *Vastuuta pelkämättä hän otti johdon käsiinsä* (NSS IV) 'vastutust kartmata võttis ta juhatamise enda kätte'; *Rakasta lähimmäistäsi niin kui itseäsi* (Penttilä SKO 590) 'armasta ligimest nagu iseennast'. Võrreldes mordva keeltega on partitiiviga seostuvate tundmusverbide hulk tunduvalt laienenud. Siia kuuluvad mõisted, nagu *armastama, kartma, häbenema, vihkama, kadestama, kannatama* jms. Mordva keeltes nõuab enamik vastavatest verbidest objektikäandelist (s. o. nominatiivis või genitiivis esinevat) laiendit. Ablatiiviga seostuvad peamiselt verbid, mis väljendavad kartmist, ehmumist, häbenemist ja harvemini ka armastamist. Siit ilmneb, et ablatiiv on esinemas just seda laadi tundmusverbide puhul, mille tähendus võimaldab esile tungida põhjuslikkusega seotud varjundil (häbenema, kartma, ehmuma kellegi, millegi pärast, tõttu). Läänemeresoome keeltes on partitiiv säilinud ja isegi laienenud just selle tõttu, et esile on nihkunud tähenduse abstraktsem, «objektilisem» külg**. Nagu nägime eespool, on ju põhjust tähistavate laiendite vormina omandanud ülekaalu elatiiv kui kohakääne. Teistes soome-ugri keeltes kohtame *kartma-häbenema* tüüpi verbide laiendeid analoogiliselt põhjust väljendavatele laienditele samuti eraldumist tähistavas kohakäändes või vastavas postpositsioonilises konstruktsioonis.¹¹

Piisab mordva ablatiivi ja läänemeresoome partitiivi esitatud tähenduspiirkondade võrdlusest, et märgata, et ablatiiv on säilitanud tiheda sideme lokaalsusega, **ta-* (**tä-*)sufiksi oletatava algse põhifunktsiooniga, kuna partitiiv seevastu on nihkunud kaugemale lokaalsusest. Ühenduses sellega ei saa jätta mainimata mordva ablatiivi funktsioonide uurija P. Balakini seisukohta, et on

* Mordva ablatiivi adverbiaalipärasust tõendab asjaolu, et põhisõnaks olev verb ei esine objektilise konjugatsiooni vormides. Täiesti eranditu see siiski ei ole, sest mõnel harval üksikjuhul võib siiski täheldada objektitähenduse esilehikhumist laiendil ja selle tagajärjena esineb ka verb objektilise konjugatsiooni vormis, näit. ersamordva *Тосо нельстаса Глуной пакиадо* (Балакин АМС 127) 'seal kardan rumalaid lapsi'.

¹⁰ A. Penttilä, Suomen kielioppi, lk. 362.

** Liivi keeles esineb kartmist ja häbenemist tähistavate verbide laiendina partsiaalobjekti kõrval üsna ulatuslikult ka elatiiv, vrd. näit. L. Kettunen, *Livisches Wörterbuch*, Helsinki, 1938, lk. 107, 448.

¹¹ Vt. muu hulgas Д. В. Бубрих, *Грамматика литературного коми языка*. Ленинград, 1949, lk. 48; К. Е. Майтинская, *Венгерский язык*. Часть I. Введение. Фонетика, Морфология. Москва, 1955, lk. 140.

väär oletada, nagu oleks mordva ablatiiv, mis olevat objektikääne, kujunenud lokaalsel alusel.¹² See seisukoht on tingitud sellest, et P. Balakin eraldab indo-euroopa süntaksikäsitluse eeskujul isikut ja olendeid tähistavad laiendid kui indirektsed objektid teravapiirilisel kohta, aega jms. tähistavaist laiendeist (adverbiaalidest). Ometi kuuluvad kõnesolevad laiendid mordva keeltes (aga samuti ka teistes soome-ugri keeltes) lahutamatu kokku. Ablatiivi eraldatust tähistav funktsioon moodustab ühe spetsiifilise abstraktsema laadi piirkonna lokaalsuse raamides. Kõige ilmekamalt tõestab seda võrdlus läänemeresoome partitiivi ja elatiivi vastavate funktsioonide piirkonnaga.

Et ühenduses käesoleva teemaga pole põhjust peatuda mitmetel ablatiivi ja partitiivi vähem produktiivsetel kasutustel (aja, viisi, suhte, võrdluse jms. väljendamine), siis siirdume osalisuse funktsiooni ja selle edasiarenemise vaatlemisele. Ühisläänemeresoome-mordva ablatiivi-partitiivi funktsioonid on tõenäoliselt kõik taanduvad kahele lähtefunktsioonile: 1) l o k a a l n e e r a l d a t u s, 2) o s a l i s u s. Muidugi on ju omavahel seotud ka eraldatus ja osalisus: osa on ju tervikust e r a l d a t u. Seepärast pole juhus, et ablatiiv ja partitiiv kui lokaalsufiksist lähtunud käänded väljendavad osalisust. K a h e s t lähtefunktsioonist on aga põhjust kõnelda mordva ablatiivi ja läänemeresoome partitiivi võrdlemisel seepärast, et need on nagu kaks poolust, mille ümber koonduvad ülejäänud funktsioonid, ja et nendel baseeruvad arenemise tendentsid, mis on lahku viinud mordva ablatiivi ja läänemeresoome partitiivi. Mordva ablatiiv väljendab osalisust kahes sfääris — adverbaalses ja adnominaalses. Adverbaalne osalisust tähistav ablatiiv on seotud võrdlemisi väikesearvulise verbide rühmaga, mis väljendab peamiselt söömist ja joomist, harvemini ka muud (nagu toomist, panemist, varastamist jms.), vrd. e r s a m o r d v a *Вергизэсь вергиздэ а суски* (ЭВ 27) 'hunt hunti ei hammusta (vanas.)'; *Од ещё винадо симеме* (Абрамов Н 13) 'noor veel viina jooma'; *мон жо саразямдо коршан* (Лукьянов ВК 36) 'mina aga lürbin kanasuppi'; *Вана кить салцить мон прякадон* (Евсевьев ЭЕ 34) 'vaat, kes varastavad mu pirukaid'; *кант монень се ойдень паряк пичкан* (*ibid.* 28) 'too mulle seda rasva, võib-olla paranen'; *мокша mordva калда, варжак яруцят* (МЁ 8) '...kala, vaat, sööd'; *Сонцьке копордась кельме ведняда* (Балакин АМС 128) 'ta ise rüüpas külma veekest'; *Кочкасть народта, Повсесть баярда* (*ibid.*) 'kogusid rahvast, tapsid mõisnikke (rahvalaul)'; *таргамс табакта* (Коляденков ГМЯ II 203) 'suitsetama (sõna-sõnalt 'tõmbama') tubakat'. Nagu selgub neist näiteist, vastab mordva ablatiiv läänemere-

¹² П. Г. Балакин, Аблатив (отложительный падеж) Мордовского склонения. — Мордовский Научно-исследовательский институт, Записки 12. Саранск, 1951, lk. 113—114.

soome osa tähistavale partsiaalobjektile. Läänemeresoome keeltes aga on partitiivi seda laadi kasutus võrratult laiem: osa tähistava partsiaalobjektiga võib seostuda iga verb, mille tegevus haarab objekti osaliselt või järgukaupa, vrd. eesti *Jaan oli reha-pulki lõiganud kolme aasta jaoks valmis* (Kitzberg KJ V 63); *Tapa loomi, aga ära tapa inimesi* (Luts JP 196); soome *Syksyn tullen ja talvikaudet pyydysteli Matti lintuja ja jäniksiä* (Aho RT 6) 'sügise tulles ja talveajad (läbi) püüdis Matti linde ja jäneseid'; *Tämä Partanen näyttää sinulle vielä, että sinä olet vanginnut viattomia ihmisiä* (Lassila TL 132) 'see Partanen näitab veel sulle, et sa oled vangistanud süütuid inimesi'. Seejuures pole partsiaalobjekti osafunktsioon veel kaugeltki kesksaks funktsiooniks. Tänapäeva läänemeresoome keeltes väljendab partsiaalobjekt kõigepealt põhisõnaks oleva verbi tegevuse jätkuvust ja tulemuseni mittejõudmist (vrd. näit. eesti *Ta loeb praegu raamatut; õpilane lahendab ülesandeid*). Algne, lähtefunktsiooniks olnud osalisuse tähistamine on kujunenud lõpetamatus- ja irresultatiivsussuhete orgaaniliseks koostisosaks ja esineb ainult siis, kui objekt on jaotatav osadeks, mis alistuvad ükshaaval või järgukaupa kõnesolevale tegevusele. Kuigi esimesel pilgul tajutava sarnasuse tõttu on mordva ablatiivi adverbaalset osafunktsiooni peetud täiel määral identseks läänemeresoome osa tähistava partsiaalobjektiga, pole see siiski nii. Mordva vastavat ablatiivi võib objektikäändeks pidada ainult õige tinglikult. Esinedes üsna piiratud arvu verbide puhul, pole ablatiiv nihkunud mordva keelte objektikäänete süsteemi (milles määramata deklinatsiooni nominatiiv on vahelduses määratud deklinatsiooni genitiiviga) ja selle juures on tajutav seos lokaalse eraldatusega (vrd. ersamordva *ярцан кишде* 'söön leiba' oleks mõistetak 'söön leivast'). Oluline on alla kriipsutada ka siin seda asjaolu, et osa tähistava ablatiivi puhul pole põhisõnaks olev verb kunagi objekt-konjugatsioonis, kuigi see oleks ootuspärane eriti määratud deklinatsioonis esineva ablatiivi korral, kui ta oleks tõeline objekt. Muidugi tuleb siin möönda seda, et opereerimine selliste senini ebamääraste terminitega, nagu objekt ja objektikäänded mordva keeltes, ei saa olla absoluutse väärtusega. Seni, kuni pole lõplikult selgitatud eri laiendite suhted mordva keelte süsteemis, saame kasutada ainult kaudseid mõõdupuid, peamiselt läänemeresoome keelte omi.*

Partitiivi osalisuse funktsiooni baasil on läänemeresoome keeltes välja arenenud mitte ainult objekti, vaid ka subjekti ja osaliselt predikatiivi haarav partsiaalsus, keerukate ja üksteisest raskesti eristatavate lauselis-semantiliste funktsioonide kompleks. Algne

* Ersamordva murretes on osaobjekti meenutavas funktsioonis kasutusel ka määratud deklinatsiooni inessiiv, mis seostub mitteobjektlikes konjugatsioonis oleva verbiga, vrd. Ф. П. Марков, Система словоизменятельных форм приалатырского диалекта эрзя-мордовского языка Саранск, 1959, lk. 14. jj.

osalisuse funktsioon on teiste funktsioonide (kursiivsus, irresultatiivsus, indefiniitsus) kõrval jäänud isegi tagaplaanile.¹³ Läänemeresoome partitiivi ja arhailisemal tasemel oleva mordva ablatiivi kasutuste võrdluse kaudu võime aimata partitiivi arenemist lokaalsuhteid väljendavast käändest partsiaalsust väljendavaks käändeks. Kerkib aga küsimus, miks on vana ablatiivse sufiksi kasutuste areng läänemeresoome keeltes välja viinud just sellisele partitiivsusele ja miks pole samasugust partitiivi kujunenud teistes soome-ugri keelte rühmades. Tõenäoliselt tuleb põhjusi otsida peale läänemeresoome keeltes endis kujunenud eelduste ka võõr mõjude hulgast. Partsiaalsuse kujunemise eelduseks olid, nagu eespool käsitletust peaks selguma, hästi väljaarenenud eraldatust tähistavate kohakäänete (elatiiv, ablatiiv) osa ja juba eelläänemeresoome perioodil väljakujunenud osafunktsiooni esilenihkumine. Teiselt poolt on mitmed uurijad juhtinud tähelepanu läänemeresoome partitiivi lauselis-semantiliste funktsioonide võrdlemisi üksikasjalisele vastavusele balti ja slaavi keelte genitiivi teatavatele lauselis-semantilistele funktsioonidele.¹⁴

Genitiiv tänapäeva balti ja slaavi keeltes esindab kaht vana indo-euroopa käänet — genitiivi ja ablatiivi, mis on vormilt ühte langenud.¹⁵ Suur osa läänemeresoome partitiiviga ühtivaid kasutusi on lähtunud indo-euroopa ablatiivist ja on omased ka soome-ugri (resp. uraali) ablatiivile või sellest arenenud eelläänemeresoome-mordva ablatiivile-partitiivile. Olulisemaid neist (nagu lokaalset eraldatust, põhjust ja osalt ka osa väljendavaid funktsioone) on käsitletud eespool ja siinkohal pole põhjust neil peatuda, sest nende puhul on vaevalt tegemist indo-euroopa-poolse mõjuga. Terve rida partitiivi kasutusi, mis on tundmatud mordva ablatiivile, esineb ka balti ja slaavi keelte genitiivi funktsioonidena. Kõige silmatorkavam ja ulatuslikum nendest on partitiivi esinemine sõltuvana verbist eitavas kõnes. Eitavas lauses esinev objekt on alati partitiivis (vrd. eesti *Õpilane ei lahendanud üles annet; ma ei unusta seda*), balti ja slaavi keeltes aga genitiivis: läti *Es to cilvēku pazīstu, bet tā cilvēka es nepazīstu* (MLVG I 394) 'seda inimest ma tunnen, aga toda ei tunne'; vene *Романов она не любила, её занимали науки* (ГРЯ I lk. 121) 'romaane ta ei armastanud, teda huvitasid teadused'. Partitiivis on ka eitava eksistentsiaallause subjekt (vrd. eesti *meest ei olnud kodus*), millele vastab genitiivne subjekt balti ja slaavi keeltes. näit. läti *ka nav laba kumeliņa* (Endzelins

¹³ N. Denison, The Partitive in Finnish, lk. 257 jj.

¹⁴ W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik. II Band. Formenlehre und Syntax. Göttingen, 1928, lk. 229; S. Vahros, Venäjän genetiivi ja suomen partitiivi eritoten objektin ja subjektin kaasuksina, Verba docent. — Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotospäiväksi 6. 10. 1959. Helsinki, 1959, lk. 269 jj.

¹⁵ W. Vondrák, op. cit., lk. 228 jj.

LVG 563) 'kui ei ole head varsakest'; *venе Хлеба нет на столе* 'leiba ei ole laual'. Partitiivi kasutus on läänemeresoome keeltes laienenud ka teatavat tüüpi jaatavaisse eksistentsiaallausettesse (näit. eesti *laual oli leiba ja võid*). Sellele vastab põhjavenel murdeis genitiiv, mida J. Vahros peab võimalikuks seletada läänemeresoome mõjuga.¹⁶ Teistes slaavi ja balti keeltes ei tunta genitiivset subjekti jaatavais eksistentsiaallausetes.

Lisaks eeltoodule tuleb rõhutada veel seda, et terve rida adnominaalseid konstruktsioone partitiiviga läänemeresoome keeltes täiel määral vastab samasugustele konstruktsioonidele genitiiviga balti ja slaavi keeltes. Kõnesolevate konstruktsioonide hulka kuuluvad kõigepealt seosed arvsõnadega (eesti *kaks inimest, kolm raamatut; läti divi cilvēka, trīs grāmatas; vene два человека, три книги*). Nii läänemeresoome kui ka balti ja slaavi keeltes seostuvad partitiiviga (resp. genitiiviga) ka sõnad *palju, vähe* ja mõõtu, kvantumit tähistavad sõnad (*meeter, kilogramm*) ning sõnad, mida võib mõtestada mõõtühikuna (*kott, klaas, pudel* jne.), näit. eesti *ostsin kilogrammi leiba; jõiin klaasi teed; laual on karp sigarette; läti Vesels ducis zītmuļu viņu ļoti iepriecināja* (Poruks RS 30) 'terve tosin pliiatseid röömustas teda väga'; *Māte... nogriež gabaliņu maizes* (Birznieks-Upītis KP I 142) 'ema... lõikas tükikese leiba'; *vene тонна картофеля* 'tonn kartuleid'; *бутылка вина* 'pudel veini'. Kõnesolev kasutus ei ole võõras ka mordva ablatiivile, kuid seda esineb äärmiselt piiratud. Ablatiiviga võime kohata peamiselt sõnu *vähe* ja *palju*, vrd. näit. ersamordva *Наймано истятнэде лamo* (Абрамов Н 306) 'Naimanis on neid palju'. Tavalisem on aga kõikjal nominatiiv: *Тракторсо сокат — лamo сюрò кочкат* (ЭВ 14) 'traktoriga künnad — palju vilja kogud'; *ялаксем, лamo нужа неуть монь кис* (Евсеев ЭЕ 29) '(mu) vennakene, palju viletsust nägid minu pärast'. Läänemeresoome keeltes on partitiiv aga ainuvõimalik nagu balti ja slaavi keeltes genitiivgi antud ühenduses. Eriti palju ühist on vastavate sõnaühendite semantikas balti ja läänemeresoome keeltes. Kahtlemata on siin tegemist kas ühise arenguga või mõjustusega balti poolt.

Võrreldes mordva ablatiivi ja läänemeresoome partitiivi lauselis-semantilisi funktsioone balti-slaavi «ablatiiv-partitiivse» genitiivi omadega, leiame üllatavalt palju ühist. Mordva ablatiivil on kesksed «ablatiivsed», eraldatusega seotud funktsioonid, «partitiivsed» on aga vähe välja arenenud. Läänemeresoome partitiivi ja balti-slaavi genitiivi puhul on aga «partitiivsed» ilmselt ülekaalus. Muidugi pole balti ja slaavi genitiivi baasil midagi niisugust välja kujunenud, nagu on läänemeresoome partsiaalsus, kuid väga paljud partitiivile omased jooned, mis puuduvad mordva ablatiivil,

¹⁶ J. Vahros, Venäjän genitiivi ja suomen partitiivi eritoten objektin ja subjektin kaasuksina, lk. 282—283.

esinevad balti-slaavi genitiivil. Arvestades läänemeresoome ja balti keelte väga vanu ja tihedaid kokkupuuteid, on raske neid ühisjooni pidada juhuslikeks kokkusattumisteks. Tõenäoliselt võime kõnelda teatavast ühisest arenemisest balti-slaavi genitiivi ja läänemeresoome partitiivi tähenduste lõplikus kujunemises. Sellele küsimusele lõpliku vastuse võivad anda siiski alles detailsed eriuurimused.

LUHENDID

- Абрамов Н = К. Абрамов, Найман, Роман. Саранск, 1957.
Aho P = J. Aho, Panu. Kuvauksia kristinuskon ja pakanuuden lopputaistelusta Suomessa. Kolmas painos. Porvoo, 1909.
Aho RT = J. Aho, Rautatie. Petroskoi, 1951.
Балакин АМС = П. Г. Балакин, Аблатив (отложительный падеж) мордовского склонения. — Мордовский Научно-исследовательский институт, Записки 12. Саранск, 1951.
Birznieks-Upitis KP I = E. Birznieks-Upitis, Kopoti raksti I, Riga, 1953.
Endzelīns LVG = J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīga, 1951.
ЭВ = Эрзянь валмеревкст. Турныцясь ды составительсь К. Т. Самородов. Саранск, 1955.
Fehér MH = G. Fehér, Mordvin határozók, Nyelvéudományi Közlemények XLIV 1915—1917, Budapest, 1915—1917.
ГРЯ = Грамматика русского языка. Том I. Фонетика и морфология. Москва, 1960.
Евсеев ЭЕ = М. Е. Евсеев, Эрзянь ёвкст. Москов, 1938.
Kal = Kalevala. Helsinki, 1922.
Kitzberg KJV = A. Kitzberg, Külajutud V. Tartu, 1920.
Коляденков ГМЯ II = М. Н. Коляденков, Грамматика мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Часть II, Синтаксис. Саранск, 1954.
Lassila TL = M. Lassila, Tulitikkuja lainaamassa. Petroskoi, 1949.
Luts JP = O. Luts, Jüri Pügal. Jutustus. Tallinn, 1945.
Лукьянов ВК = Лукьянов, Валдо ки. Саранск, 1952.
МЕ = мокшень народнай ёфкст. Кочказень К. Т. Самородов. Саранск, 1956.
MLVG I = Müsdienu latviešu literārās valodas gramatika I. Fonētika un morfoloģija. Rīga, 1959.
NSS II—IV = Nykysuomen sanakirja II—IV. Porvoo, Helsinki, 1953—1956.
Penttilä SKO = A. Penttilä, Suomen kielioppi. Porvoo, Helsinki, 1957.
Poruks RS = J. Poruks, Realistiski stästi. Rīga, 1953.

ISURI MURRETE RÜHMITAMISEST

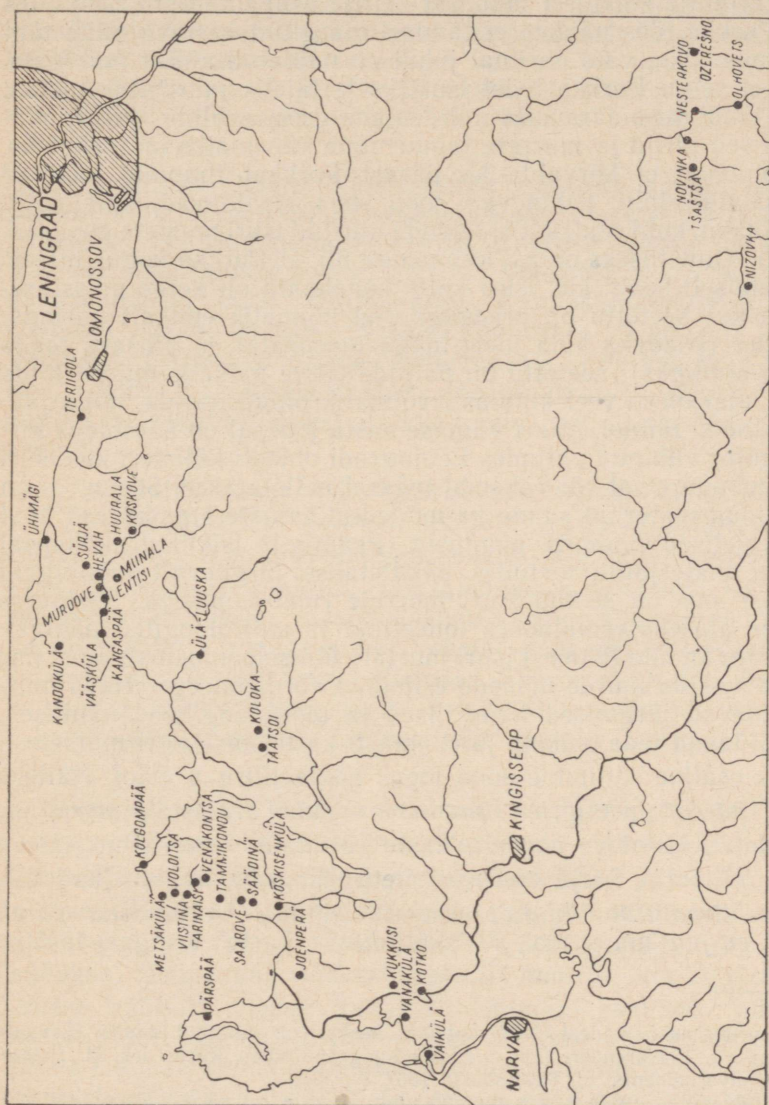
A. LAANEST

Paljud eesti ning teiste läänemeresoome rahvaste keelte ja ajaloos uurimisel üleskerkivad probleemid on seotud selle Narvast ida pool asetseva Leningradi oblasti osaga, mida vanasti tunti Ingerimaa nime all. Sel maa-alal asuvaist läänemeresoome rahvastest on isurid jäänud seni kõige vähem tuntuks, samuti on isuri keelele, võrreldes näiteks vadja keelega, hoopis vähem tähelepanu pööratud. Pole üksmeelsele otsusele jõutud niisugusteski küsimustes, nagu kas on õigustatud pidada isuri keelt iseseisvaks läänemeresoome keeleks või missuguse keele või murdega ta õieti on päritolu poolest kõige lähemalt seotud.¹ Isuri keele põhjalikum uurimine on aga oluline muu hulgas sellepärast, et ilma selleta ei ole võimalik selgitada ka teiste Ingeris elavate rahvaste ja nende keelte ajalugu. Et Narva ja Leningradi vahelisel alal on pikemat aega kõrvuti elanud mitmete rahvaste esindajaid — vadjalasi, isureid, venelasi, soomlasi ja eestlasi, siis on siin toimunud omapärane keelte segunemine, mille tõttu on raske otsustada, mis on antud keeles algupärane ja mis on laenatud sugulaskeeltest. Neid probleeme saab lahendada ainult arvesse võttes kõikide selles piirkonnas kõneldavate keelte andmeid ja tundma õppides kõiki nende keelte murdeid ja murrakuid.

Juba soome keeleteadlane V. P o r k k a on eraldanud neli isuri murret: soikola, heva, ülem-luuga ja alam-luuga murre (viimast ta küll ei pea teiste isuri murretega ühtekuuluvaks²). Kuid Porkka uurimused ei hõlmanud tervet isurite ala. Nii jäi täiesti vaatlusest

¹ Isurite ja isuri keele kohta üldisemalt vt. P. A r i s t e, Isuri keelest. — Ema-keele Seltsi aastaraamat II. Tallinn, 1956, lk. 32—50; R. E. N i r v i, Inkerioismurteiden asema. — Kalevalaseuran vuosikirja 41. Helsinki, 1961, lk. 99 jj-d; E. A. T u n k e l o, Inkerioismurteiston asemasta. Helsinki, 1952. — Suomi 106. Helsinki, 1953; A. S o v i j ä r v i, Foneettis-äännehistoriallinen tutkimus Soikkolan inkerioismurteesta. — Suomi 103. Helsinki, 1944, lk. 214—219; L. K e t t u n e n, Suomen murteet II. Murrealueet. Helsinki, 1930, lk. 177—209; V. P o r k k a, Ueber den ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte. Helsingfors, 1885, lk. 2—4.

² V. P o r k k a, *op. cit.*, lk. 17—18.

Iisuri külad, kust on kogutud keelelist materjali.

välja põhja pool Neeva jõge asunud isurite murre, mille kohta meil nüüd puuduvad igasugused andmed, sest tänapäeval pole seal isuritest jälgegi järel. Ilmselt ei ole Porkka materjali kogunud ka kaugeltki mitte kõikidest muudest isurite asupaikadest.³ Seejuures ei ole Porkka töös näidete esitamisel märgitud vastava näite täpset saamispaika, vaid parimal juhul on näidatud ainult murdeala. Niisiis ei selgu Porkka tööst isuri keele täielik murdeline jaotus, jäävad kindlaks määramata murdealade geograafiline ulatus, nendevahelised piirid ja murrete jagunemine vähemaiks murrakuteks. Seda puudust ei kõrvalda ka pärast Porkkat ilmunud vähesed originaalmaterjalil põhinevad tööd, mis sisaldavad küll palju väärtuslikku, kuid oluliselt ei laienda uuritud isuri murrete geograafilist ala. Õnnetuseks on asi kujunenud nii, et Porkka kogus materjali peamiselt sealt, kus isuri keele kõnelejaid oli kõige massilisemalt ja kus seetõttu on praegugi veel võimalik edukalt uurimistööd teha (Nizovka küla ülem-luuga murdealal on ainsaks teada olevaks erandiks); seetõttu on paljude teiste paikade murre, mida Porkka ajal oleks veel kindlasti võimalik olnud uurida, nüüd jäädavalt kaotsi läinud. Paari viimase aasta jooksul on käesoleva kirjutise autor viibinud paljudes Leningradi oblasti külades, kus isuri keelt veel suuremal või vähemal määral mäletatakse. Seejuures on õnnestunud materjali saada ka mõnedest sellistest paikadest, kust seni keelelised andmed puudusid. Peamiselt isiklikult kohapeal kogutud materjalile toetudes käsitletakse järgnevalt mõningaid küsimusi, mis on seotud isuri murrete rühmitamisega. Seejuures võetakse aluseks esmajoones foneetilisi ja morfoloogilisi nähtusi.

Asudes andma lühikest isuri murrete üldiseloomustust, alustame heva ja soikola murde mõnede erijoonte võrdlemisega. Heva murdes esinevad järgmised foneetilised ja morfoloogilised nähtused, mis eraldavad teda soikola ja enamasti ka teistest isuri murretest.

1. *k* osaline säilimine sõna lõpus poolhelilise *g* näol. Näiteks *Lentisi päreg* * 'peerg', *en suvaitseg* 'ma ei armasta', *marjoibag* 'marjadeta', *Murdove kašseg* 'kaste', *Miinala saeg* 'vihm', *Heva ei raag* 'ei tööta', *Sürjä vaattiig* 'riietu', *Huurala kuttoog* 'kududa', *Koskove lämmittäg* 'kütta', *sinneg* 'sinna', *Ülä-Luuska päreh* 'peerg', *en juu* 'ma ei joo', *Vääskülä kasse* 'kaste', *Kangaspää lähe*

³ Isurite asupaikadest XIX sajandi keskel on andnud täpse ülevaate P. Köppen, Erklärender Text zu der ethnographischen Karte des St. Petersburger Gouvernements. St. Petersburg, 1867, lk. 32 jj.

* Kõik näited, mille juures puudub viide allikale, on pärit autori poolt isiklikult kohapeal kogutud materjalidest. — Käesolevas artiklis tarvitatakse näidete esitamisel tunduvalt lihtsustatud transkriptsiooni, loobudes kõikide tavalises trükkkirjas mitteesinevate märkide kasutamisest. Pikka vokaali märgitakse kahe tähega, samuti sõna lõpus esinev kahekordne konsonant tähistab pikka või poolpikka konsonanti. Suur täht vokaali puhul tähendab helitut või redutseerunud vokaali.

'allikas', *langea* 'kukkuda', Kandoküla *kasse* 'kaste', Ühimägi *kasse* 'kaste'. Niisiis sõnalõpuline *G* esineb ainult osas heva murdealale kuuluvais külades, teistes külades on aga see häälik järjekindlalt kadunud. Üheski külas pole aga *G* säilimine täiesti järjekindel, vaid see oleneb igal üksikjuhul peamiselt lausefoneetilistest teguritest (säilimine on tavalisem vokaali või pausi ees). Seda sama tuleb ütelda ka järgnevalt vaatlusele tuleva sõnalõpulise *n* suhtes. Soikola murdes on aga sõnalõpuline *k* kõikjalt kadunud, näit, *päre* 'peerg', *en suvaitse* 'ma ei armasta'.

2. *n* illatiivi lõpus. Näit. Lentisi *saunaan* 'sauna', Murdove *šakkiin* 'kotti', *niikkii* 'tünni', Miinala *sottaan* 'sõtta', Sürjä *maitoon* 'piimasse', Huurala *tuppaan* 'tuppa', Koskove *rääkün* 'ritta', *küllä* 'külasse'; Ülä-Luuska *linnaa* 'linna', Väaskülä *kottii* 'koju', Kangaspää *püttüü* 'pütti', *kottiin* 'koju', Kandokülä *merreen* 'merre', Ühimägi *pakkoo* 'pakku', *süvvää* 'sügavasse', Tieriigola *eukseen* 'esikusse'. Enamikus külades esinevad nii *n*-iga kui ka *n*-ita vormid, Ühimäelt ja Väasküläst on aga ainult *n*-ita näiteid. Soikola murdes on *n* illatiivi lõpust alati kadunud, näit. *linnaa* 'linna', *metsä* 'metsa'.

3. *n* allatiivi lõpus. Näit. Lentisi *heboizellen* 'hobusele', *kannelen* 'lauale', Murdove *pellolen* 'põllule', Miinala *pellolen*, Sürjä *ävillen* 'isale', Huurala *emoillen* 'emale', Koskove *lounahelle* 'lounale', *izälen* 'isale', Ülä-Luuska *lambahalle* 'lambale', Kangaspää *paimenele* 'karjasele', *lapsile* 'lastele', Kandokülä *merele* 'merele', *maale* 'maale', Ühimägi *riihele* 'rehele'. *n* on säilinud (vahelduvalt kaoga) Lentisis, Murdoves, Miinalas, Sürjäs, Huuralas, Koskoves, kuna ülejäänud külades on ta järjekindlalt kadunud. Samuti on *n* kadunud kogu soikola murdes, näit. *merelle* 'merele', *kitsele*.

4. *n* passiivi preesensi ja imperfekti vormide lõpus. Näit. Lentisi *sodepaan* 'sõtkutakse', Murdove *issudettaan* 'istutatakse', Miinala *huhopaan* 'loputatakse', Heva *pannan* 'pannakse', *ludissettaa* 'vajuatakse', Sürjä *tehhään* 'tehakse', Huurala *piepään* 'peetakse', Koskove *vizattin* 'visati', *lämmidetti* 'köeti', Ülä-Luuska *süüän* 'süüakse', Kangaspää *suulattii* 'soolati', *kuottiin* 'kooti', Kandokülä *läättin* 'räägiti', *toovan* 'tuuakse', Ühimägi *püüepää* 'püütakse', *annettii* 'anti'. Enamikul juhtudel on *n* passiivi vormides säilinud, ainult Ühimäe külast ei leidunud ühtki säilinud *n*-iga näidet, silmapaistvalt suur *n*-ita juhtude ülekaal on Kangaspää külas. Soikola murdes on *n* kõnesolevate vormide lõpust järjekindlalt kadunud, näit. *annedaa* 'antakse', *põldettii* 'põletati'.

5. *n* mitmuse 1. pöörde lõpus. Näit. Lentisi *toruman* 'riidleme', *kuomman* 'koome', Miinala *ombelemman* 'õmbleme', Sürjä *lägä-*

zimän 'rääkisime', Huurala *nossaman* 'tõstame', *avidamman* 'aitame', Koskove *mänimän* 'läksime', Ülā-Luuska *mänimän* 'läksime', *käämmä* 'käime', Väaskülä *laulaman* 'laulame', Kangaspää *lojoman* 'lamame', Kandokülä *parenzimman* 'parandasime', Ühimägi *määmä* 'läheme', *magaemma* 'magame', Tieriigola *määmä* 'läheme'. *n*-lõpulisi vorme ei leidunud Ühimäel ja Tieriigolas, mujal on nad tavaliselt säilinud. Soikola murdes on mitmuse 1. pöörde lõpp alati ilma *n*-ita, näit. *annamma* 'anname', *ossimma* 'ostsime'.

6. (*i*)e-lised oleviku mitmuse 1. ja 2. pöörde vormid kontraheerunud ja refleksiivverbidel. Näit. Lentisi *lagaemman* 'pühime', *heittiemän* 'riietume lahti', Sürjä *lägäemmän* 'räägime', *lägäettä* 'räägite', Huurala *lägäemmän*, *vaattiemman* 'riietume', Koskove *magaemman* 'magame', Ülā-Luuska *makkaaman* 'magame', *läkkäämän* 'räägime', *pessiimän* 'peseme ennast', Väaskülä *läkkäämän*, *makkaaman*, Kangaspää *lökkääemmän* 'lukkame', *hüppäettä* 'hüppate', *riissuemma* 'riietume lahti', Kandokülä *magaemma*, *vaattiemma*, Ühimägi *magaemma* *vaattiemma*. Vaadeldava nähtuse puhul moodustavad erandi ainult heva murdeala kõige läänepoolsemad külad, Ülā-Luuska ja Väaskülä, kus esinemus on samasugune nagu soikola murdes: *makkaamma*, *vaattiimma*.

7. Refleksiivverbide oleviku ainsuse 3. pöörde lõpp -(*h*)*en*. Lentisi *pessihen* 'peseb end', *laskihen* 'laskub', *vaattihen* 'riietub', Koskove *vaattihen*, Ülā-Luuska *vaattijaa* 'riietub', Kangaspää *laskijaa* 'laskub', Kandokülä *vaattien*, *pessien* (päivä) *istuen* '(päike) loojub', Ühimägi *vaattijaa*. Seega esineb lõpp -(*h*)*en* Lentisi ja Koskove piirkonnas ning Kandoküläs, kuna mujal asendab teda lõpp -*jaa*. Viimane tüüp on üldine ka Soikola poolsaare külades, näit. *vaattijaa*, *pessijää*. Seevastu soikola murdeala idapoolseis külades Kolokas ja Taatsois esineb lõpp -*hen*: Taatsoi *vaattihe*, Koloka *vaattihen*, *pessihen*, *kummartehhen* 'kummardub'. P o r k k a on Soikola poolsaarelt märkinud vormi *kummartahhee*.⁴ Käesoleva artikli autor on oredeži murdes kohanud vormi *istujen* 'võtab istet'. Järelikult pidi refleksiivverbide 3. pöörde lõpp -*hen* olema varem hoopis ulatuslikumalt levinud kui praegu. Seda arvamust kinnitab ka refleksiivverbide oleviku mitmuse 3. pöörde lõpu esinemus.

8. Refleksiivverbide oleviku mitmuse 3. pöörde lõpp -(*h*)*essee*. Näit. Lentisi *pessihessee* 'pesevad ennast', Huurala *vaattihessee* 'riietuvad', Koskove *vaattihessee*, Ülā-Luuska *pessijääv* 'pesevad ennast', Kangaspää *riissujääv* 'riietuvad lahti', Kandokülä *pessi-*

⁴ V. P o r k k a, Ueber den ingrischen Dialekt, lk. 116.

jäd, vaattijäd. Olemasolevast vähesest materjalist selgub siiski, et lõppude *-hesseg* ja *-jaad* vahekord on umbes sama mis ainsuse lõppudel *-hen* ja *-jaa*. Taatsois ja Kolokas esineb lõpp *-hed*, mis ilmselt on moodustunud ainsuse 3. pöörde alusel muude verbitüüpide eeskujuga järgi (vrd. *ottaa* 'võtab' — *ottaa* 'võtavad'), näit. Taatsoi *vaattiihed* 'riietuvad', *pessihed*, Koloka *pessihed*. Soikola poolsaarel aga on tuntud ainult tüüp *vaattiijaad*, *pessiijääd*.

9. Ilma *s*-elemendita illatiivi lõpp kontraheerunud noomenitel. Näit. *lühüeen* 'lühikesesse', *pereheen* 'peresse'⁵, Koskove *kätkühen* 'hälli', *taivahan* 'taevasse', Kangaspää *kätküen* 'hälli', Kandokülä *taivahan*, *kätkühen*, *venehen* 'paati'. Seevastu soikola murdes: *lühüesse*, *perehesse*⁶, *oluisse* 'öllesse'.

10. Konsonantühend *dr* sõnades *odra* ja *kedrädäc*. Näit. Lentisi *odra* 'oder', *kedrän* 'ketran', Murdove *kedrämään* 'ketrama', Koskove *kedrän*, *odra*, Ülä-Luuska *kedrän*, *odra*, Väaskülä *odra*, Kangaspää *odra*, *kedrään*, Kandokülä *kedrän*, *odra*, Uhimägi *odra*, *kedrään*. Seevastu kogu soikola murdes: *ozra*, *kezrän*.

11. Diftong *ea*, *eä* järgsilpides. Näit. Lentisi *pimmeä* 'pime', *väkkeä* 'rahvast', Murdove *särkkeä* 'lüüa', Miinala *valkea* 'valge', Sürjä *kaikkeä* 'kõike', *lukkeag* 'lugeda', *levveä* 'lai', Koskove *pimmeä* 'pime', *henkke* 'hinge' (partitiiv), *laske* 'lasta', Ülä-Luuska *valkea* ~ *valkee*, *immee* 'nime', *lukkee* 'lugeda', Väaskülä *levveä* 'lai', Kangaspää *sakkee* 'paks, tihe', Kandokülä *väkkeä* 'rahvast', *lukkee*, Uhimägi *pimnee*, Tieriigola *pimnee*, *valkkee*. Vrd. soikola murde *pimmiä*, *lukkia*.

12. Järgsilpide *a*-lõpuliste diftongide teise komponendi assimileerumine. Näit. Lentisi *savvu* 'suutsu', tavaliselt siiski *savvua*, Murdove *maitoa* ~ *maitoo* 'piima', Miinala *pölästüü* 'kohkuda', aga *öksüäc* 'eksida', Sürjä *maittoo* 'piima', *riippua* 'rätikut', Huurala *kotti* 'maja' (partitiiv), Koskove *vembeliä* ~ *vembeli* 'looki', Ülä-Luuska *riipuu* 'rätikut', *pöllü* 'tolmu', Väaskülä *verkko* 'võrku', Kangaspää *lambahi* 'lambaid', *sannoo* 'ütelda', Kandokülä *viikkoo* 'nädalat', *talve* 'talve', Uhimägi *sottii* 'sõdida', *maukkuu* 'kalamarja'. Assimilatsioon on enam-vähem järjekindlalt toimunud Ülä-Luuska, Väaskülä, Kangaspää, Kandokülä ja Uhimäel, kuna Lentisi ja Koskove vahel Heva jõe ümbruse külades esineb seda nähtust hoopis juhuslikumalt ja tavalisem on diftongi säilimine. Vähemalt viimases külarühmas on assimilatsioon õige hiline nähtus, sest V. Porkka ei maini selle olemasolu üldse. Soikola mur-

⁵ V. Porkka, *op. cit.*, lk. 72–73.

⁶ *Ibid.*, lk. 72–73.

des on niisugune assimilatsioon täiesti tundmatu ja esinevad vormid, nagu *maitoa*, *pöllüä*. Vaadeldud nähtusega on seostatav see asjaolu, et soikola murde *oja*-, *öjä*-lõpulistele partitiivi ja infinitiivi vormidele vastavad heva murdes sageli *oi*-, *öi*-lõpulised. Näit. soikola murdes *kallooja* 'kalu', *tüttöjä* 'tüdrukuid', *haravoija* 'riisuda', heva murdes *kalloi*, *tüttöi*, *haravoi*.

Ülaltoodu põhjal võib heva murde jaotada kaheks alarühmaks, millest ühe moodustavad Heva jõe ümbruse külade murrakud, alates Lentisist jõe ülemjooksu suunas kuni Koskoveni; teise rühma — nimetame seda tinglikult Heva rannikurühmaks — moodustavad murrakud, mida on kõneldud Ülä-Luuska, Kangaspää, Väaskülä, Kandokülä ja Uhimäe külas. (Võimalik, et siia kuulub ka Tieriigola, kust õnnestus leida ainult üks isuri keelt mäletav inimene, kes teadis mõnikümmend sõna.) Lentisi-Koskove rühmas esinevad kõik äsja loetletud heva murde erijooned. Seevastu rannikurühmas on täielikult kadunud sõnalõpuline *k* ja allatiivi lõpust *n*, samuti on muudel juhtudel sõnalõpulise *n*-i kadu ulatuslikum kui eelmises rühmas; rannikurühmale on iseloomulik ka refleksiivverbide oleviku ainsuse 3. pöörde lõpp *-jaa* ning mitmuse 3. pöörde lõpp *-jaad*; üsna järjekindlalt on toimunud järgsilpide *a*-lõpulistes diftongides assimilatsioon ja lõpp *-oja*, *-öjä* > *-oi*, *-öi*. Silmatorkav on, et nimetatud nähtuste poolest erinevad teineteisest oluliselt ka Kangaspää ja Lentisi murrak, kuigi nende külade vahemaa on ainult 2 kilomeetrit. Erinevuse üheks kõige tõenäolisemaks põhjustajaks on äürämöismurde mõju, sest Kangaspää on isuri-äürämöise segaküla ja rannikurühm langeb äürämöismurdega ühte kõigi nende joonte osas, mille poolest ta erineb Lentisi-Koskove rühmast.⁷ Ka teistes rannikurühma külates või nende läheduses asub äürämöismurde kõnelejaid. Teiselt poolt nägime, et ka soikola murre on mitmete joonte poolest lähemal rannikurühmale kui Lentisi-Koskove rühmale.

Kuigi Heva rannikurühm moodustab teataval määral ülemineku-ala heva murdelt soikola murdele, ei tekita siiski raskusi piirjoone tõmbamine nende kahe murde vahele. Kõige läänepoolsemaks heva murdeala külaks osutub Ülä-Luuska; sellest lääne poole minnes on järgmiseks isuri külaks, kust keelelist materjali on saadud, Koloka. Võime kindlasti väita, et Koloka kuulub soikola murde ja Ülä-Luuska heva murde alale, sest eespool kirjeldatud heva murde erijoontest ei esine Kolokas ühtegi peale refleksiivverbide *hen*-lõpu, Ülä-Luuskas aga esinevad nähtused nr. 2, 4, 5, 10, 11 ja 12.

Soikola murdes on väga vähe selliseid erijooni, mis ei esineks üheski muus isuri murdes. Tuleb nimetada ühendi *ts* astmevaheldust, näit. *metsä* : *mešäz*. Possessiivsufiksile on võinud liituda omatava mitmusest väljendav tunnus *-t*: *jalkaast* 'sinu jalad', *vene-*

⁷ V. Ruoppila, Äürämöismurteiden äännehistoria. Helsinki, 1955, lk. 69—70, 82—85, 97—98, 158—164.

hemmet 'meie paadid'.⁸ Et tänapäeva isuri keeles tarvitatakse possessiivsufikseid võrdlemisi harva, pole käesoleva kirjutise autoril õnnestunud nende omapäraste vormide olemasolu isiklikult konstateerida.

Kuigi oredeži murdeala (Porkka järgi Ülem-Luuga) asetseb võrdlemisi kaugel ja eraldatuna teistest isuri aladest, on see murre oma grammatiliselt ehituselt lähedane soikola ja heva murdele. Võib märkida siiski järgmisi omapäraseid jooni. 1. Konsonantühend *ng* on astmevahelduses — *han̄nen* 'hange'⁹, *kennittä* 'kängida'. 2. Käänevormides, kus toimus lõppkadu ja eelmise silbi vokaal pikenes, on konsonant gemineerunud: *šep̄p̄äl* 'sepal'¹⁰, *akkal* 'eidel', *uuttušt* 'august'. 3. Kui lõppvokaali kaotanud käänevormides on teise silbi algusest kadunud klusiili nõrgaastmeline vaste, siis esineb kahesilbilise sõna puhul nii esimese kui ka teise silbi vokaal pikana, näit. *ree'eeš* 'rees', *määeelt* 'mäelt'.¹¹ 4. Järgarvude sufiksis võib esineda *n*: *kolmenš* 'kolmas'.¹² Seevastu *š* esinemine *s*-i asemel on omane mitte ainult oredeži murdele, vaid seda esineb kohati ka teistel murdealadel.

Oredeži ja soikola murde ühisteks joonteks on *zr* sõnades *ozra*, *kezr̄n* ja diftongide *ia*, *iä* esinemine järgsilpides heva murde *ea*, *eä* asemel, näit. *makkiia* 'magus'¹³, *pimjā* 'pime', *vākki* (< *vākkii* < *vākkiä*) 'rahvast'. Heva murdega on ühine *n*-i säilimine illatiivi ja passiivi vormide lõpus, näit. *jokken* 'jökke', *juutin* 'joodi', järgsilpide *a*-lõpulist diftongide teise komponendi assimileerumine: *ello* (< *elloo* < *elloa*) 'elu', *varri* 'kuuma', samuti mitmuse partitiivi lõpp *-oi*, millele soikola murdes vastab *-oja*: *pattoi* 'potte', *peldoloi* 'põlde' ja imperatiivi mitmuse 2. isiku lõpp *-kai*, *-kai*: *andakai* 'andke', *käükai* 'käige'¹⁴, millele vastab heva murdealale kuuluvates Koskove ja Huurala külas *-kain*, *-kain*: *läätkäin* 'rääkige', *levätkäin* 'puhake'. Nende asjaolude põhjal ei saa kindlasti otsustada, kas oredeži murre on päritolu poolest lähemalt seotud soikola või heva murdega. Tõenäoliselt ei olnud need kaks murret isurite Oredeži piirkonda asumise ajal veel nii selgelt eraldunud kui praegu.

Oma eraldatud asukoha tõttu on Oredeži ala jäänud nähtavasti puutumata Ingeri soome murrete mõjust. Sellepärast on võimalik oredeži murde abil teataval määral kontrollida, kui suur oli soome mõju teistele isuri murretele. Selgub, et see mõju avaldub peamiselt sõnavaras, mis teistes murretes on oredeži murdega võrreldes soomepärasem. Mis puutub soome mõjusse grammatilise ehituse

⁸ V. Porkka, *op. cit.*, lk. 80.

⁹ *Ibid.*, lk. 55.

¹⁰ *Ibid.*, lk. 40.

¹¹ *Ibid.*, lk. 49 ja 51.

¹² *Ibid.*, lk. 77.

¹³ *Ibid.*, lk. 110.

¹⁴ *Ibid.*, lk. 89; vt. ka R. E. Nirvi, Havaintoja Inkerin murteista. «Virittäjä» 1960, lk. 369—371.

osas, siis on see tõenäoline heva murde rannikurühma puhul, nagu eespool nägime, kuna teiste seni käsitletud murrete suhtes on raske midagi kindlat ütelda. Omapärase grammatiliste joonte vähesusest oredeži murdes järeldub ühtlasi, et isurite asumine Oredeži piirkonda toimus mitte eriti kauges minevikus, tõenäoliselt XVII sajandil, millal seoses Ingerimaa sattumisega Rootsi võimu alla siirdus sealt hulgaliselt elanikke Vene aladele. Olgu märgitud, et Oredeži piirkond asub väga lähedal Stolbovo rahulepinguga kindlaksmääratud Vene ja Rootsi valduste piirile, jäädes Venemaa külge.¹⁵

Hoopis suuremal määral kui oredeži murre erineb alam-luuga murre kõigist teistest isuri murretest. Alam-luuga murde all mõistame Luuga jõe alamjooksul, samuti Pärspää ehk Kurgolovo poolsaarel ja Rosona jõe ääres asuvate isuri külade murret. Sellel maa-alal asub isurite vahetus naabruses ja nendega segamini ka vadjalasi ja soomlasi, mille tõttu kõik need keeled on üksteist mõjutanud. Järgnevalt asume vaatlema alam-luuga murdele iseloomulikke erijooni, toetudes peamiselt Pärspäält, Joenperäst, Kotkost ja Vanaküläst kogutud ainestikule.

1. Vokaalide vahel ja helilise konsonandi järel esinevad teiste murrete poolheliliste *g, b, d* asemel helitud klusiilid *k, p, t*: *sika* 'siga', *repo* 'rebane', *pata* 'pott'. Nähtus on omane kogu murdealale, samuti vadjal ja soome keelele.

2. Puudub kõigile teistele isuri murretele omane konsonantide gemineerumine kolmesilbilistes sõnades. Näit. *matala* 'madal', *terävä* 'terav', *väkevä* 'tugev', teistes murretes aga *matlaa*, *terävä*. See joon esineb kogu alam-luuga murdealal ning vadjal ja soome keeles.

3. *h* esinemus *n*-i ja *r*-i järel. Näit. Pärspää *vana* 'vana', *vannaa*, *vanhaa* 'vana (partitiiv)', *karhu* 'karu', *hanhed* 'haned', Joenperä *karu*, *vana*, *tarhas* 'aias', Kotko *vana*, *karu*, *karrua* (partitiiv), Vanakülä *vana*, *karu*. Niisiis ei ole *h* kadu selles asendis siiski täiesti üldine, eriti Pärspääl on *h* üsna sageli säilinud; J. Mägistel andmetel on ka Rosona-äärses isuri murrakus peaaegu üldise *h* kao kõrval võimalik selle säiliminegi.¹⁶ Vadjal keeles on liikvida ja nasaali järel asunud *h* seaduspäraselt kadunud: *karu*, *vana*, ainult isuristunud Kukkusi külas esineb ta osaliselt.¹⁷ Soome keeles on vaadeldaval juhul *h* alati säilinud.

4. Esineb järjekindlalt häälikuühend *ir*, millele teistes isuri murretes sageli vastab *er*. Näit. Pärspää *kirvez* 'kirves', *pirta*

¹⁵ Oredeži murde kohta lähemalt vt. allakirjutanu artiklit: Isuri keele oredeži murdest. — Emakeele Seltsi aastaraamat VI. Tallinn, 1960, lk. 179—194.

¹⁶ J. Mägistel, Rosona (Eesti Ingeri) murde pääjooned. Tartu, 1925, lk. 49—50.

¹⁷ L. Kettunen, Vatjan kielen äännehistoria. Helsinki, 1930, lk. 87—88.

'suga', *hirvi* 'pöder', Joenperä *kirvez*, *sirppi* 'sirp', Kotko *kirvez*, *pirrad* 'soad', Vanakülä *kirvez*, *hirved*. Mägiste järgi esineb Rosona ääres siiski *er* sõnades nagu *verkant* 'lausunud', *versut* 'viisud'.¹⁸ Teistes isuri murretes *kervez*, *hervi*, *perda*, *serppi*. Vadja keeles on ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi vadja sõnavara kogu andmetel *irvi* 'pöder', *irsi* 'palk', *tširvez* 'kirves', selle kõrval kohati ka *tšervez*; viimane seletub arvatavasti isuri mõjuga. Soome keeles on üldine *ir*-ühend.

5. *nen*-noomenid esinevad *ne*-lõpulistena. Näit. Pärspää *pu-naine* 'punane', *matokkaine* 'ussike', *alaine* 'labakinnas', Joenperä *paimene* 'karjane', *punain* 'punane', *entine* 'endine', Kotko *puine*, *puin* 'puust', *hepoin* 'hobune', *pääsküläin* 'pääsuke', Vanakülä *hepon* 'hobune', *sinin* 'sinine'. *e* on järjekindlalt säilinud Pärspääl, Joenperäl on ta osalt säilinud, osalt kadunud või redutseerunud, kuna Kotkos ja Vanaküläs domineerib kadu. *e*-ta vormid (*heppoin*, *punnain*) esinevad kõigis ülejäänud isuri murretes. Vadja keeles on võimalikud mõlemad *nen*-noomenite esinemisviisid.¹⁹ Alam-Luuga piirkonna soome murretes on kõnesoleval juhul *ne*-lõpp.²⁰

6. *set*-lõpulistes mitmuse nominatiivi vormides ei ole toimunud sisekadu. Näit. Pärspää *mehiläized* 'mesilased', *toized* 'teised', *rautazed* 'raudsed', Joenperä *poikaized* 'poisikesed', *kärpäized* 'kärb-sed', Kotko *hepoized* 'hobused', *puized* 'puised, puust', Vanakülä *hepozed*, *punazed*. Nähtus on üldine kogu murdealal. Seevastu teistes isuri murretes: *heppoist*, *punnaist*. Vadja keeles ja Alam-Luuga ümbruse soome murretes esinevad sisekaota vormid.²¹

7. Mineviku partitsiibis puudub sisekadu. Näit. Pärspää *jäät-tünud* 'külmunud', *antand* 'andnud', *lõütänd* 'leidnud', Joenperä *sanonud* 'ütelnud', *lõütännü* 'leidnud', *lukenud* 'lugenud', *antanu*, *antand* 'andnud', Kotko *tehnüd* 'teinud', *eländ* 'elanud', *antab* 'and-nud', Vanakülä *läänüd* 'rääkinud', *laulannud* 'laulnud', *antannud* 'andnud'. Seega on *nud*-partitsiibi esinemus väga kirju. Pärspääl on ülekaalus *nd*-lised vormid, mis on üldised kõigis teistes isuri murretes, Joenperäl ja Vanaküläs aga domineerivad mitmesugused sisekaota lõpud. Vadja keeles on mineviku partitsiibi tunnuseks *-nnu*, *-nnü*²², kuna Alam-Luuga soome murretes on tavaliselt *-nt*, harvemini esineb Rosona ääres ka *-nnut*, *-nnüt*.²³

¹⁸ J. Mägiste, *op. cit.*, lk. 73.

¹⁹ L. Kettunen, *op. cit.*, lk. 99—100.

²⁰ J. Mägiste, *op. cit.*, lk. 53; V. Porkka, *op. cit.*, lk. 72.

²¹ P. Ariste, Vadja keele grammatika. Tartu, 1948, lk. 54. J. Mägiste, *op. cit.*, lk. 93; V. Porkka, *op. cit.*, lk. 72.

²² P. Ariste, *op. cit.*, lk. 87.

²³ J. Mägiste, *op. cit.*, lk. 51—52 ja 82; V. Porkka, *op. cit.*, lk. 100 jj-d.

8. Järgsilpide *e* ei ole labialiseerunud *m*-i ja *v* ees. Näit. Pärspää *itkemää* 'nutma', *rukoelemaa* 'paluma', Joenperä *väkev* 'tugev', *pezemää* 'pesema', *tekemää* 'tegema', Kotko *tekemää*, *kitkemää* 'kitkuma', Vanakülä *väkev*, *pezemä*. Seevastu kõigis teistes isuri murretes: *teoömää(n)*, *tulomaa(n)*, *väkköövä*. Selline labialiseerumine puudub vadja keeles ja Alam-Luuga piirkonna soome murretes.²⁴

9. Järgsilpide *i*-lõpuliste diftongide järelkomponent on kadunud *oi*-noomenites ja imperfekti ainsuse 3. pöördes. Näit. Pärspää *sizo* 'õde', *käkö* 'kägu', *lauloi* 'laulis', *tokkui* 'kukkus', Joenperä *kirjo* 'Kirjak (lehma nimi)', *ämmö* 'vanaema', *anto* 'andis', *jäättü* 'külmus', *tilkku* 'tilkus', Kotko *taatto* 'isa', *vello* 'vend', *anto* 'andis', *loppu* 'lõppes', *maksO* 'maksis', Vanakülä *kukko* 'kukk', *käkö* 'kägu', *tilkku* 'tilkus', *tahtO* 'tahtis', *sünt* 'sündis', kuid Mägiste andmetel oli isegi *i* mõnel juhul säilinud: *satoi* 'sadas', *tappoi* 'tappis'.²⁵ Nii siis *oi*-noomenitest on *i* kadunud järjekindlalt kogu murdealal, kuna imperfekti ainsuse 3. pöördes on *i* säilinud Pärspääl ja oli osaliselt säilinud 40 aastat tagasi ka Rosona ääres, kus praegu isegi diftongi esikomponent on kadumas. Vadja keeles on vaadeldud juhtudel diftongi järelkomponent kadunud.²⁶ Samuti on olukord ümbritsevais soome murretes.²⁷

10. Algselt vokaallõpulistes kohakäänetes on lõppvokaal osaliselt säilinud. Näit. Pärspää *rannas*, *rannaz* 'rannas', *noorell* 'noorel', Joenperä *merellä*, *merell* 'merel', *kezällä* 'suvel', *venneessä* 'paadis', *verkost* 'võrgust', Kotko *kotkossa* 'Kotko külas', *linnass olin* 'linnas olin', *taloss* 'talus', *külääst* 'külast', *loomispuulo* 'loomepuult'. Vanakülä *pelloll* 'põllul', *metsäst* 'metsast'. Lõppvokaal on sageli säilinud redutseerununa või ka helituks muutununa, täieliku kao korral tõendab tema varasemat olemasolu sageli (pool)pikana esinev konsonant inessiivis ja adessiivis. Üheski teises isuri murdes ei leidu neis käändevormides mingisuguseid jälgi lõppvokaalist. J. Mägiste järgi on Rosona soome murdes kohakäänete lõppkadu järjekindlam kui sealsete isurite vanemal põlvkonnal, kellel selle asemel tavaliselt esineb lõppvokaali helituks muutumine²⁸; V. Porkka andmetel on neil juhtudel lõppkadu üldine kõigis Ingeri soome murretes. Vadja keeles võivad kõnesolevad käändevormid esineda nii vokaallõpulistena kui ka lõppkaolistena; seejuures pööratagu tähelepanu asjaolule, et vadja inessiivi ja elatiivi lõpud erinevad isuri omadest, näit. vadja *mettsäzä* 'metsas', *rannassa* 'rannast'.²⁹

²⁴ P. Ariste, *op. cit.*, lk. 98; V. Porkka, *op. cit.*, lk. 105 ja 108.

²⁵ J. Mägiste, *op. cit.*, lk. 95—96.

²⁶ L. Kettunen, *Vatjan kielen äännehistoria*, lk. 160—162.

²⁷ J. Mägiste, *op. cit.*, lk. 92—93.

²⁸ J. Mägiste, *op. cit.*, lk. 85.

²⁹ P. Ariste, *op. cit.*, lk. 28—29.

11. *eta*-adjektiivide ainsuse partitiivis esineb *t*. Näit. Pärspää *pimmeäd* 'pimedat', *levveätä* 'laia', Joenperä *lippeed* 'libedat', *valkead* 'valget', *ilkeätä* 'inetut', Kotko *karkead* 'kibedat', *pimmeäd*, Vanakülä *korked* 'kõrget', *valked*, *pimmed*. Teistes isuri murretes: *valgejaa*, *pimejää*. Ka vadja keeles on *t*: *valkõata* 'valget'.³⁰ Rosona soome murdes on Mägiste järgi *pimmeet(ä)*, *korkeet(a)*, seevastu Porkka andmetel on alam-luuga soome murdes, samuti nagu äürämöistel ja savakotel ilma *t*-ta ainsuse partitiiv: *valkiaa*.³¹

12. *s*-tunnusega illatiivi lõpp esineb järjekindlalt mitmuse puhul ja mõnedel sõnadel (lisaks kontraheerunud noomenitele) ka ainsuses. Näit. Pärspää *niisiise* 'niitesse', *länkiisse* 'rangidesse', *aizoisse* 'aistesse', Joenperä *aizoisse*, *vakoisse* 'vagudesse', *suurisse* 'suurtesse', *tuuless* 'tuulesse', *savissess* 'savisesse', Kotko *riihess* 'rehesse', Vanakülä *suuriz* 'suurtesse', *linnoiz* 'linnadesse'. Samasugune on esinemus nii vadja keeles kui ka Alam-Luuga piirkonna soome murretes.³²

13. Essiivi lõpp *-nna*, *-nnä*. Näit. Pärspää *nooreнна* *tüttönnä* 'noore tüdrukuna', *aikanna* 'ajal', *trenkinna* 'sulasena', Joenperä *arki päännä* 'argipäeval', *paimenen* 'karjasena', Kotko *piikanna* 'teenijatüdrukuna', *aikanna* ~ *aikann*. Vanakülä *lapsenn* 'lapsena', *nuoren* *tüttönn*. Teistes isuri murretes on essiiv järjekindlalt lõppkaoline ja pikenemata *n*-iga. Vadja keeles aga on geminaadiline essiiv üsna laialt levinud, samuti Alam-Luuga ümbruse soome murretes.³³

14. *ssaa*-lõpuline terminatiiv. Näit. Pärspää *viimeisessaa* 'viimseni', Joenperä *vannassaa* 'vana eani', *maahassaa* 'maani', *iltaassaa* 'õhtuni', Kotko *aastaikassaa* 'aastani', Vanakülä *maahassaa*, *iltassaa*, *lounassaa* 'lõunani'. Teistes isuri murretes: *iltaan* *as(se)* 'õhtuni'. *ssaa*-terminatiiv on üldtuntud vadja keeles, samuti Alam-Luuga soome murretes.³⁴

15. *(n)kaa-*, *(n)kää*-lõpuline komitatiiv. Näit. Pärspää *koukun* *kaa* 'roobiga', *kiveenkää* 'kiviga', Joenperä *veitsenkää* 'noaga', *pojaka* *kaa* 'poisiga', Kotko *miehenkää* 'mehega', *hepozekaa* 'hobusega', *käekää* 'käega', Vanakülä *kirvekä* 'kirvega', *hepozeka*. Teistes isuri murretes väljendatakse kaasasolemist postpositsiooni *kerä* abil. *(n)kaa*-komitatiiv on üldine vadja keeles ja Alam-Luuga soome murretes.³⁵

³⁰ *Ibid.*, lk. 50.

³¹ J. Mägiste, *op. cit.*, lk. 3; V. Porkka, *op. cit.*, lk. 70.

³² P. Ariste, *op. cit.*, lk. 26–27; J. Mägiste, *op. cit.*, lk. 43; V. Porkka, *op. cit.*, lk. 69–70.

³³ P. Ariste, *op. cit.*, lk. 36; J. Mägiste, *op. cit.*, lk. 51.

³⁴ P. Ariste, *op. cit.*, lk. 40; J. Mägiste, *op. cit.*, lk. 57.

³⁵ P. Ariste, *op. cit.*, lk. 38–39; J. Mägiste, *op. cit.*, lk. 57.

16. *t* kahesilbiliste vokaaltüvede mitmuse partitiivis. Näit. Pärspää *kanoja* 'kanu', *kaloja* ~ *kaloi*, *verkkoja* 'vörke', Joenperä *kanoita* 'kanu', *metsiid* 'metsi', *niittüip* 'heinamaid', *haukiita* 'haue', Kotko *sikoid* ~ *sikoi* 'sigu', *rüziid* 'mõrdu', *karuid* 'karusid', Vanakülä *kanoi*, *lehmi*, *rätti* 'rätikuid', Mägiste järgi ka *kanoita*, *riukuita* 'latte', *puoloit* 'pohli'.³⁶ See nähtus puudub ainult Pärspää külas. Samasugused *t*-lised mitmuse partitiivid esinevad vadja keeles.³⁷ Seevastu Alam-Luuga soome murretes: *kattoja* 'katuseid', *matoja* 'usse', *jalkoja* 'jalgu'.³⁸

17. Tugev aste mitmuse käänetes. Näit. Pärspää *rantoiz* 'randades', *olkiist* 'õlgedest', *verkkoil* 'vörkudel', *külliz* 'külades', Joenperä *nahkoist* 'nahkade', *säkkiiks* 'kottideks', *sikoil* 'sigadel', Kotko *sikoil*, Vanakülä *lautoist* 'laudades', *kivvist* 'kividest', *sikkoil* 'sigadele'. Nagu näeme, võib sellistel juhtudel astmevahelduseta sõnades esineda gemineerumine, nähtavasti niisuguste sõnade eeskujul, mille tugevas astmes on geminaat. Samasugune on olukord vadja keeles ja Alam-Luuga soome murretes.³⁹

18. Imperfekti mitmuse 3. pöördes esineb lõpp *-vad*. Näit. Pärspää *kutoivad* '(nad) kodusid', *unohtivad* 'unustasid', *tulivad* 'tulid', Joenperä *kantovad* 'kandsid', *süntüväd* 'sündisid', *tulivad*, Kotko *pessiziväd* 'nad pesid end', Vanakülä *kirjuttivad* 'kirjutasid', *lähäziväd* 'rääkisid'. Samasugused vormid esinevad nii vadja keeles kui ka Alam-Luuga soome murretes.⁴⁰ Seevastu muudes isuri murretes: *kuttoid*, *unohtiid*, *kantoid*.

Lõpuks jääb mainida veel kaks erijoont, mis on omased ainult paarile vaadeldava murdeala külale.

19. Komparatiivi tunnusest on *m* välja langenud. Näit. Kotko *pareb* 'parem', *parepaa* 'paremat', *rohkeap* 'rohkem', *kiirepii* 'kiiremini', Vanakülä *korkeb* 'kõrgem', *suureb* 'suurem', *'kovepi* 'kõve-mini'. Seevastu Joenperä *paremb*, *varakkamb* 'rikkam', Pärspää *suuremb* 'suurem', *paremb*. Samasugune *p*-tunnusega komparatiiv on omane vadja keelele.⁴¹ Alam-Luuga soome murretes on aga komparatiivil *mp*-tunnus.⁴²

20. Kotko küla isuri murrakus on kontraheerunud verbidel oleviku ainsuse 3. pöörde lõpuks *-b*: *kedrääb* 'ketrab', *lähkääb* 'räägib', *makkaab* 'magab'. See nähtus on ilmselt kujunenud vadja

³⁶ J. Mägiste, *op. cit.*, lk. 6.

³⁷ P. Ariste, *op. cit.*, lk. 24.

³⁸ V. Porkka, *op. cit.*, lk. 69—70.

³⁹ P. Ariste, *op. cit.*, lk. 45; J. Mägiste, *op. cit.*, lk. 90; V. Porkka, *op. cit.*, lk. 14.

⁴⁰ P. Ariste, *op. cit.*, lk. 75; V. Porkka, *op. cit.*, lk. 100 jj.

⁴¹ P. Ariste, *op. cit.*, lk. 58.

⁴² J. Mägiste, *op. cit.*, lk. 7—8.

keele mõjul, kus oleviku ainsuse kolmanda pöörde lõpuks on alati -*B*.⁴³ Muijal isuri külades on kontraheerunud verbide oleviku ainsuse 3. pöörde *jaa*-tunnusega: *makajaa, läkajää* 'räägib'. Samasugune olukord valitseb teistel isuri murdealadel ja Ingeri soome murretes.

Kõik siin loetletud alam-luuga murde erijooned esinevad vadja keeles, suurem osa neist on tuntud ühtlasi soome murretes. Puhasteks vadjapärasteks joonteks, mis ei ole omased soome keelele, tuleb pidada *h* kadu *n*-i ja *r*-i järelt, *t*-list mitmuse partitiivi kahe-silbilistel vokaaltüvelistel noomenitel, Kotkos ja Vanaküläs esinevat *p*-tunnusega komparatiivi ning kontraheerunud verbide oleviku ainsuse 3. pöörde lõppu -*B* Kotkos. Arvatavasti kuuluvad siia veel mõned nähtused, mille levik soome murretes piirdub põhiliselt Alam-Luuga piirkonnaga ning on tõenäoliselt seal tekkinud isuri või otseselt vadja keele mõjul, nimelt (*n*)*kaa*-komitatiiv, *ssaa*-terminatiiv, tugev aste mitmuse käänetes. Tähelepanu äratav on see asjaolu, et need alam-luuga murde erijooned, millel on vasted ainult vadja keeles, ei esine järjekindlalt kõigis Alam-Luuga isuri külades. Seevastu need nähtused, mis on omased nii vadja kui ka soome keelele, on levinud kogu alam-luuga isuri murdealal. Niisiis pole kahtlust, et kõnesolevale murdele on olulist mõju avaldanud nii vadja kui ka soome keel.

Vaadeldud alam-luuga murde erijoonte hulgas on terve rida selliseid, mis teiste isuri murrete seisukohalt vaadates ei kujuta endast mingeid eriarenguid, vaid vastupidi: alam-luuga murdes on jäänud toimumata mitmed kõigile muudele isuri murretele ühised iseloomulikud muutused. Niisugustel juhtudel tekib küsimus: kas on need muutused tõesti toimumata jäänud või on nad kunagi siiski toimunud ühiselt kõigis isuri murretes, kuid hiljem alam-luuga murdest kadunud teiste keelte mõjul? Nagu eelnenust nägime, ei saa ühegi alam-luuga murde erijoone puhul täielikult eitada teise keele mõju võimalust, kuid kahtlusi mõnel juhul siiski tekib. Üheks huvitavaks probleemiks on algselt vokaallõpuliste kohakäänete lõppkadu. Kui kõigis muudes isuri murretes on see lõppkadu täielik ja eranditu, siis alam-luuga murdes on lõppvokaal sagedeli säilinud redutseerunud või helituks muutunud kujul, täieliku kao korral aga esinevad inessiivi ja adessiivi lõpul enamasti pikenenud *s* ja *l* jäänustena varasemast geminaadist, millele loomulikult pidi järgnema vokaal. Kui tahaksime oletada, et ka alam-luuga murdes on kunagi toimunud täielik lõppkadu üheaegselt teiste isuri murretega ja hiljem on vokaal taastunud mõne naaberkeele mõjul, siis jääb selgusetuks, missugune keel võiks olla sellise mõju avaldajaks. Lõppvokaal vastavais käänetes on küll säilinud vadja keeles, kuid sellega ei ole kuidagi võimalik seletada isuri inessiivi ja elatiivi vorme, mille lõpud vadja keeles on hoopis

⁴³ P. Ariste, *op. cit.*, lk. 74.

teistsugused. Alam-Luuga ümbruse soome murretes aga, samuti nagu äürämöis- ja savakomurretes valitseb kõnesolevate käändevormide puhul lõppkadu. Mis puutub aga praegu alam-luuga isuri murdes toimumisel olevasse kohakäänete lõppvokaali redutseerumisse resp. kaosse, siis ei saa seda vaadelda lahus sellest laialtuluslikust redutseerumis- ja kaonähtusest, mis haarab kõigi pika esimese silbiga sõnade teise silbi vokaale ja muude enamasilbiliste sõnade lõppvokaale ning esineb mitte ainult mainitud isuri murdes, vaid ka ümberkaudsetes vadja ning soome murretes ja isegi eesti keele Ida-Vaivara murrakus.⁴⁴ Sama nähtust kohtame muudiski isuri murretes, kuid tunduvalt vähemas ulatuses. Üheks silmatorkavaks erinevuseks alam-luuga murde ja muude isuri murrete vahel ongi see, et esimeses kulgeb lõppvokaalide redutseerumise ja kaoprotsess üheaegselt ja sama intensiivsusega nii kohakäänete kui ka muude äsja mainitud juhtude puhul, kuna teistes isuri murretes ei ole üldse märgata otsest sidet ühelt poolt täiesti järjekindla ja ilmselt ammu toimunud *a*-lõpuliste kohakäänete lõppkao ja teiselt poolt juhuslikult esineva vokaalide redutseerumise vahel muudel juhtudel. Tähelepanu äratav on ka kolmesilbilisi sõnu puudutava gemineerumisjuhtumi täielik puudumine alam-luuga murdes, samal ajal kui esineb konsonandi kao tagajärjel tekkinud pikale vokaalile eelnev nn. üldgeminatsioon. Ei saa eitada võimalust, et kõnesolev geminatsioon on kadunud teiste keelte mõjul, kuigi sel juhul ootaks mingisuguste jälgede säilimist sellest; paneb imestama see järjekindlus, millega ühelt poolt geminatsioon esineb ainsuse partitiivi vormides, nagu *pattaa* 'potti', *kallaa* 'kala', aga puudub mitmuse partitiivi vormides *kaloita* ~ *kaloi*, *patoi* (teistes isuri murretes *pattooja* või *pattoi*). Selle teiste keelte mõju võimaluse kõrval tuleb silmas pidada mitte vähem tõenäolist võimalust, et kolmesilbiliste sõnade gemineerumist, samuti nagu äsja käsitletud vokaallõpuliste käändevormide täielikku lõppkadu jms. ei ole alam-luuga murdes kunagi esinenudki. Niisugusel juhul on meil tegemist murdega, mis juba enne kokkupuutumist vadja keelega ja ingeri soome murretega võis olla teistest isuri murretest mõnevõrra erinev. Et aga alam-luuga murre oli algselt ikkagi isuri ja mitte mingi soome murre, seda tõendavad niisugused karjalapärased jooned, nagu astmevaheldused *tk : t* ja *st : ss* — *pitkä : pitäd* 'pikad', *musta : mussad* 'mustad'. Seevastu kõnesolevas murdes puuduvad (või on alles toimumas) mõned häälikumuutused, mis esinevad küll kõigis muudes isuri murretes, kuid on siiski suhteliselt hilja tekkinud, nagu *nen*-noomenite lühenemine *n*-lõpulisteks (soikola murdes *heppoin*), sisekadu *set*-lõpulistes mitmuse nominatiivi vormides (*heppoist*) ja *nut*-partitsiibis (*elländ*); et neil juhtudel esineb

⁴⁴ P. Virtaranta, Näytteitä Inkerin murteista 2. «Virittäjä» 1955, lk. 41—46.

kolmesilbilistele sõnadele omane gemineerumine, pidid vastavad sise- ja lõppkadu toimuma alles pärast kolmesilbiliste sõnade gemineerumist.⁴⁵

Omapäraseks nähtuseks on Kukkusi küla murrak, mida tavaliselt vaadeldakse vadja keele alla kuuluvana. Pole mingit kahtlust, et siin ongi tegemist algselt vadja keelega, kuigi isuri mõju tõttu on palju vadjapäraseid jooned sealt kadunud. Samal ajal erineb Kukkusi küla murrak üsna oluliselt ka naabruses asuvate isuri küladest. Kui Kukkusi murrakut võime õigusega nimetada vadja keele baasil kujunenud vadja-isuri segakeeleks, siis alam-luuga isuri murde kohta üldiselt seda ei saa ütelda. Vadja elemendi osatähtsus selles murdes on tunduvalt vähem kui Kukkusis.

Lõpuks tuleb puudutada küsimust eesti keele mõjust alam-luuga murdele. P. Virtaranta on avaldanud arvamust, et kogu Luuga-Rosona piirkonnas esinev järgsilpide vokaalide redutseerumine ja kadu, millest eespoolt oli juttu, samuti järgsilpide pikkade vokaalide lühenemine on toimunud eesti keele mõjul.⁴⁶ Tundub, et siin on eesti keele osatähtsust pisut üle hinnatud. Kindlasti on eesti keel kaasa aidanud redutseerunud või helituks muutunud lõppvokaalide kadumisele, kuid pole põhjust arvata, et redutseerumise ja helituks muutumise algatajaks oleks olnud eesti keel, millele selletaolised nähtused ei ole omased, välja arvatud mõned Ida-Vaivara külad, kus aga ilmselt on tegemist isuri või soome substraadiga.⁴⁷ Küsimuses olevad nähtused seletuvad isuri keeles endas tekkinud arenemisena, sest redutseerumine, veel enam aga järgsilpide pikkade vokaalide lühenemine on küllalt levinud ka muudes isuri murretes. Üldse tuleb silmas pidada, et intensiivne eesti mõju Ingeris on üsna hilise aja nähtus. Massilisem eestlaste asumine sinna algas alles möödunud sajandi teisel poolel. Veel 1848. a. oli P. Köppeni andmetel kogu Jamburgi maakonnas ainult 80 eestlast, kes asusid kõik Narva lähedal.⁴⁸ Kui rääkida aga vanemaist eesti-isuri kokkupuudetest, siis on meil pigemini põhjust otsida isuri (ja vadja) mõju eesti murretes, arvestades kunagist vadja-isuri asustust Kirde-Eestis.⁴⁹

⁴⁵ A. Sovijärvi, Foneettis-äännehistoriallinen tutkimus Soikkolan inkeroismurteesta, lk. 86—88.

⁴⁶ P. Virtaranta, *op. cit.*, lk. 50—51.

⁴⁷ M. Toomse, Du dialecte de Vaivara de l'est. — Opetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1937, I, lk. 95—99.

⁴⁸ Bulletin de la classe historico-philologique de l'Académie Imperiale des Sciences de St.-Pétersbourg, t. 7. St.-Pétersbourg, 1850, lk. 361 ja 363.

⁴⁹ H. Moora ja A. Moora, Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseumi aastaraamat XVII. Tartu, 1960, lk. 37—41.

Siin käsitletud asjaolusid kokku võttes võime jääda traditsioonilise isuri murrete jaotuse juurde — soikola, heva, oredeži (ülem-luuga), alam-luuga murre —, tehes seejuures järgnevad täpsustused. Soikola murdeala moodustavad Soikola poolsaarel ja sellest ida pool asuvad isuri külad kuni Koloka (Golovkino) küalani, viimane kaasa arvatud. Kõik sellest ida pool asuvad isuri külad alates Ülā-Luuskast (Koporje lähedal) kuuluvad heva murdealale. Heva murre jaguneb kaheks murrakute rühmaks: Lentisi-Koskove rühm, kuhu kuuluvad Heva (Kovaši) jõe ääres asetsevad külad, alates Lentisist (Lendovštšina) jõe ülemjooksu suunas, ja rannikurühm, kuhu kuuluvad kõik ülejäänud külad, mis asetsevad Soome lahe rannikul või selle läheduses. Soikola ja heva murde vaheline erinevus ei ole eriti suur ja seisneb esmajoones selles, et heva murdes on säilinud mitmed soikola murdes kadunud arhailised jooned. Ka oredeži murre, vaatamata tema geograafilisele eraldatusele, ei erine oma grammatilise ehituse poolest kuigi oluliselt kahest eelnevalt mainitud murdest. Arheoloogia andmetel oli Ingerimaal käesoleva aastatuhande esimestel sajanditel kaks kultuurivööndit: läänepoolne, vadjalaste ala, ja idapoolne, mis on seostatav isuritega. Viimaste mälestised hakkavad esinema alates aastatest 1000—1100 ning asuvad Volhovi jõe ja Gatšina vahelisel alal.⁵⁰ Kuid nende piirjoonte vahelt jäävad välja kõik praegu olemasolevad isuri külad. Niisiis sel ajajärgul, millest kõnelevad need arheoloogilised leiud, ei olnud praegusel isurite alal veel üldse olulisemat isuri asustust, mis oleks endast mingisuguseid jälgi jättnud, vaid kogu Lääne-Ingeri oli ilmselt vadjalaste asupaigaks. Arvestades praeguse soikola, heva ja oredeži murde vastastikust sarnasust, tuleb arvata, et enne isurite rändamist oma praegustesse asukohtadesse (Gatšinast lääne poole) ei olnud nimetatud murded veel hakanud üksteisest eralduma. Keerulisem on alam-luuga murret kõnelevate isurite eelkäijate küsimus. Kui soikola ja heva murde grammatilises ehituses ei ole märgata midagi niisugust, mida tingimata tuleks pidada vadja keele mõjutuseks — hoolimata sellest, et neid murdeid kõneldakse omaaegsel vadjalaste alal —, siis alam-luuga murdes on selliseid mõjusid üsna palju, samuti Ingeri soome murrete mõjusid. Praegusel hetkel jääb lõpliku vastuteta küsimus, kas alam-luuga murde arvukad erijooned on tingitud ainult lähedaste sugulaskeelte mõjust, kaasa arvatud võimalik substraat, või on siin tegemist märksa vanemate murdevahedega, kui seda on ülejäänud isuri murrete omavahelised erinevused.

⁵⁰ A. M. Tallgren, Inkerinmaan muinaisasutuksesta. — Suomalainen Tiedekatemia, Esitelmät ja pöytäkirjat 1937. Helsinki, 1939, lk. 54—57.

SOOME-UGRI TRANSKRIPTSIOON JA FONOLOOGILINE TRANSKRIPTSIOON

V. HALLAP

1

E. N. Setälä loodud soome-ugri transkriptsiooni¹ on kuue aastakümne kestel kasutatud uraali (soome-ugri ja samojeedi), samuti mõnede teiste keelte kirjas edasiandmisel üldiselt mitte kui fonoloogilist (fonemaatilist), vaid kui foneetilist transkriptsiooni. Transkriptsioonis on eri märgiga edasi antud mitte ainult fonoloogiliselt funktsioonilt iseseisvaid üksusi (foneeme), vaid ka nende variante (allofoone): eesti keele transkriptsioonis märkide *p*, *t*, *k*, *s* kõrval ka märgid *B*, *D*, *G*, *Z* jne., näiteks (*t*;) *ka'stè* — (*D*;) *ka'rdàn*.

Teiseks iseloomulikuks jooneks soome-ugri transkriptsiooni senisel kasutamisel on asjaolu, et seda on püütud rakendada kui transkriptsiooni, mis on võimalikult suurel määral n.-ö. «absoluutne», universaalselt, interlingvaalselt (keeltevaheliselt) «võrdlev». Seejuures võetakse — vaikides — suurel määral aluseks soome ühiskeelee hääldus. Kui näiteks ungari keeles (lühike) madal tagavokaal on labialiseeritud, siis me ei või seda tähistada sama märgiga, millega me tähistame soome keele madalat tagavokaali (soome *a*, näiteks sõnas *kala* 'kala'), vaid peame labialisatsiooni ungari keeles pidevalt alla kriipsutama vastava diakriitilise märgi abil (*â*, näiteks sõnas *hâl* 'kala'). Seda hoolimata asjaolust, et ungari keeles ei esine fonoloogilist opositsiooni labialiseeritud ja labialiseerimata (lühikese) madala tagavokaali vahel. Niisiis püütakse säilitada transkriptsiooni puht-foneetilist ühtsust eri keelte ja murrete kirjeldamisel.

¹ Vt. E. N. Setälä. Über transskription der finnisch-ugrischen sprachen. — Finnisch-ugrische Forschungen I, 1901, lk. 15—52; A. Sovijärvi ja R. Peltola. Suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus. Toinen painos. Helsinki 1958; vt. ka kirjanduse viiteid näit. artiklis A. J. Joki. Tarkekirjoituksemme yksinkertaistaminen. — Virittäjä 1958, lk. 291—293.

Mainitud kaks soome-ugri transkriptsiooni senisele kasutamisele iseloomulikke joont on ühtlasi põhjusteks, miks see transkriptsioon mõne keele puhul nii keerukakujulise rakenduse on leidnud (vt. näiteid allpool).

2

Viimaseil aastail on fennougristide hulgas kuuldavale tulnud hääli, mis nõuavad soome-ugri transkriptsiooni lihtsustamist fonologiseerimise suunas.²

Autori arvates peab iga soome-ugri (uraali) keele (ja murde) uurimisel eesmärgiks olema võimalikult järjekindla fonoloogilise transkriptsiooni väljatöötamine antud keele (murde) jaoks printsiibil: üks iseseisva fonoloogilise funktsiooniga element (foneem) — üks märk.³ Nagu enamiku teiste maailma keelte osas nii ka fennougristikas peab valitsevaks (kuigi mitte ainsaks!) vahendiks lingvistilise materjali kirjas edasiandmisel kujunema fonoloogiline transkriptsioon. Eriti kehtib see teatud tüüpi uurimuste kohta, nagu on seda sünkroonilised kirjeldused ühe keele (murde) fonoloogilise, morfoloogilise, morfofonoloogilise ja süntaktilise struktuuri kohta, ühe keele (murde) sõnaraamatud, tekstid jne.

Fonoloogia teooria järgi puudub enamikul erinevustest, mida võime leida mistahes ühe keele foneetiliste üksuste (foonide) vahel, otsene iseseisev fonoloogiline funktsioon. Nii puudub see eesti keele *t* ja *d* (nõrgemini hääldatud, leeniseline *t*) vahelisel erinevusel. *t* ja *d* on positsioonilise variatsiooni seoses, nende esinemus on (teineteise suhtes) määratud fonoloogilise positsiooniga ja ühes ning samas fonoloogilises asendis (samade häälikute naabruses), saab esineda kas ainult *t* või ainult *d*, näiteks helitu konsonandi naabruses *t*: *kaštè* jne., kuid näiteks heliliste häälikute vahel *d*: *kařdàn* jne. Sellega seoses ei saa eesti keeles *t* ja *d* etendada otsest osa morfoloogiliste üksuste (morfeemide ja nende ühendite) üksteisest lahushoidmisel.

² Vt. W. Steinitz. Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen. 1. Teil. Tartu 1939, lk. VIII–IX; W. Steinitz. Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin 1950, lk. 4–6; W. Steinitz. Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin 1955, lk. 15–16; B. Collinder. Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm 1955, lk. XV–XXI; B. Collinder. Ein vereinfachtes Transskriptionssystem. — Språkvetenskapliga Sällskapet i Uppsala Förhandlingar 1955–1957, lk. 69–104; A. J. Joki. Tarkekirjoituksemme yksinkertaistaminen. — Virittäjä 1958, lk. 291–298; B. Collinder. Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm 1958, lk. 37–42.

³ Selles osas langeb autori arvamus üldjoontes kokku V. Lõtkini seisukohaga, vt. В. И. Лыткин. О единой транскрипции звуков финно-угорских языков. Москва-Ленинград 1960 [paljundatud rotaprintil], lk. 12.

Niisamuti puudub otsene iseseisev fonoloogiline funktsioon (mõnede) mokša murrete $\dot{t}$ (poolpikk t ; täpsemiini õigupoolest: Dt) ja $^t t$ (ehk $\dot{t}t$ — nn. lühike kaksikkonsonant ehk geminaat) vahelisel erinevusel sõnades, nagu *jo·tams* ~ *jo·^ttams* 'mööda minema'. $\dot{t}$ ja $^t t$ on siin *v a b a* variatsioonide seoses (antud ühes ning samas fonoloogilises positsioonis): võrdsetel kõigis kõneste tulevates vormides võivad esineda nii $\dot{t}$, kui ka $^t t$ (osa isikuid hääldab kord $\dot{t}$, kord $^t t$, ülejäänud isikuil võib olla üks hääldusviis eelistatav). Siingi ei etenda $\dot{t}$ ja $^t t$ vaheline erinevus osa morfoloogiliste üksuste üksteisest lahushoidmisel.

Niisugused erinevused keele üksikute foneetiliste elementide vahel, mida ei saa seletada ei positsioonilise ega vaba variatsiooniga, moodustavad funktsionaalselt oluliste, fonoloogiliste erinevuste rühma. Sedalaadi on erinevus eesti keele t ja k vahel. Funktsionaalselt olulised, fonoloogilised erinevused keele üksikute foneetiliste elementide vahel hoiavad üksteisest lahus morfoloogilisi elemente ja enamasti on võimalik leida otsese fonoloogilise opositsiooni (kontrasti) juhtumeid: eesti *tava* — *kava* jne. Fikseerides kõik keeles esinevad funktsionaalselt olulised erinevused foneetiliste üksuste vahel (fonoloogia peaeesmärk!), on võimalik taandada keele väga rohkearvulised foneetilised üksused suhteliselt piiratud arvuga fonoloogilisteks üksusteks (nn. segmentaalsed foneemid — vokaalid ja konsonandid —, millele tihti lisanduvad nn. suprasegmentaalsete foneemide või mõne muu nimetuse all elemendid, nagu eri rõhuastmed, eri helikõrguseastmed, kvantiteet jne.).

Fonoloogilises transkriptsioonis kajastuvadki ainult sellised fonoloogilised elemendid. Nii kasutaksime eesti keele transkribeerimisel t ja $^D t$ puhul üht ning sama märki, näiteks t -d ja saaksime vormide *ka·štē* ja *ka·řdān* asemel vormid *ka.ste* ja *ka.rtan*. Samuti: mokša *jo.tams* pro *jo·tams* ~ *jo·^ttams*. Fonoloogiliste sümbolite foneetiline väärtus ja variantide esinemistingimused (antud keele või murde jaoks) defineeritakse foneetiliste kommentaaride näol, mis leiduvad keele fonoloogia käsitlemise põhilises osas (või ka lihtsalt uurimuse foneetilises sissejuhatuses või lühikeses transkriptsioonimärkide seletuses). Niisiis võtaksime teadmiseks, et eesti keeles osas fonoloogilistes positsioonides (näiteks helitu konsonandi naabruses) $t = t$; osas positsioonides aga (näiteks heliliste häälikute vahel) $t = ^D t$. Samuti peaksime mokšamordva fonoloogilise transkriptsiooni lugemisel silmas, et teatud asendites (näiteks helitu konsonandi naabruses) $t = t$ (*va.ltōms* = *va·ltōms* 'maha võtma'), kuid teatud asendites (kui eelneb heliline häälik ja järgneb vokaal) $t = \dot{t} \sim ^t t$ (*jo.tams* = *jo·tams* ~ *jo·^ttams*).

Olles keele fonoloogia küsitluse põhilises osas nõnda definee-

rinud fonoloogiliste sümbolite ligikaudse foneetilise sisu «absoluutse», universaalselt «võrdleva» foneetilise transkriptsiooni abil, ei kasuta me keele struktuuri järgnevate tasapindade kirjeldamisel (morfoloogia, morfofonoloogilise alternatsiooni, süntaksi ja sõnavara puhul; ka näiteks juba foneemide distributsiooni analüüsimisel) või tekstide transkribeerimisel harilikult enam foneetilise transkriptsiooni märke. «Absoluutne», interlingvaalselt «võrdlev» foneetiline transkriptsioon jääks niisiis peamiselt ainult n.-ö. taustkoordinaadistikuks, ühtseks foneetiliseks «fooniks» eri keelte ja murrete fonoloogiliste transkriptsioonide «taga». Selle abil seostame me fonoloogia foneetikaga.⁴

«Absoluutse» foneetilise transkriptsiooni abil saame me eri keelte fonoloogilise süsteemi kõrvutamise puhul, samuti töödes, mis sisaldavad lingvistilise geograafia elemente või keelte võrdlevajaloolise käsitluse elemente, viia eri keelte fonoloogilised transkriptsioonid foneetiliste kommentaaride kaudu omavahel seosesse ja võrrelda kasutatavate fonoloogiliste sümbolite foneetilist väärtust. Võrreldes kas või eesti ja mokša foneemi *t* omavahel foneetiliselt (antud juhtumil ei ole tegemist keeleajaloolise vastavusega), võime skemaatiliselt kirjutada näiteks: eesti *t* (= 1. *t*, 2. *d*), vrd. mokša *t* (= 1. *t*, 2. *t̃* ~ *t'*). Või käsitledes ühisläänemere **t* ajalugu läänemere keeltes, ei kirjutaks me mitte: **t* > soome *t* ~ eesti *t*, *d*, *t̃*, *d'* (kus vahetult võrreldakse eri keelte või ajajärgkude häälikuid), vaid näiteks: ühisläänemere (foneem) **t* > soome (foneem) *t* (= *t*) ~ eesti (foneemid) I. *t* (= 1. *t*, 2. *d*), II. *t'* (= 1. *t'*, 2. *d'*) vms. (kus vahetult võrreldakse eri keelte või ajajärgkude foneeme).

Fonoloogiline transkriptsioon ühenduses foneetiliste kommentaaridega on väga efektiivne ja paindlik vahend keele «välise» (fonoloogilis-foneetilise) külje kirjas edasiandmisel. Nii on meil foneemide foneetilisele väärtusele viidates võimalik vastavalt vajadusele transkribeerida foneetiliselt kas terve sõna või ainult üksik foneem või foneemide ühend. Me võime näiteks kasutada üht kolmest järgnevast formuleeringust: 1) «*ka.rtan* = *ka'ŗd̃an*» või siis: 2) «võrvides nagu *ka.rtan* foneem *t* = *d*» või lihtsalt: 3) «*ka.rtan* jne. (*t* = *d*)». Edasi saame foneetilistes kommentaarides vastavalt vajadusele kasutada kord vähema, kord suurema detailsusega märkimisviisi. Näiteks: mokša *na.t* 'need' (*a* = *q*, täpsemini: *aq* vms.). Väga hõlpus on jätta foneemi täpsem väärtus lahtiseks. Näiteks: eesti *ka.rtan* (*t* = *d* või *d̃*).

Loobudes fonoloogiliste üksuste variantide otsesest tähistami-

⁴ Vrd. fonoloogilise ja foneetilise transkriptsiooni erinevuse ja vastastikuse seose kohta näit. Л. Р. Зиндер. Общая фонетика. Издательство ленинградского университета, 1960, lk. 317—320.

sest transkriptsioonis, vabaneme ühtlasi esimesest mainitud põhjusest, miks mõnede soome-ugri (uraali) keelte transkriptsioon on nii keerukaks kujunenud.

Rõhutame, et fonoloogilise transkriptsiooni väljatöötamisel iga keele (murde) jaoks tuleb lähtuda antud keele (murde) kui iseseisva suhtlemisvahendi fonoloogilisest süsteemist kui sellisest. Näiteks tuleb meil foneetiliselt (enam-vähem) identset häälikut *R* (helitu dentaalne apikaalne tremulant, *r*-i helitu vaste) mokšamordva ja eesti keeles (mokšamordva keeles on muide paralleelselt hääldusega *R* võimalik ka fakultatiivne poolheliline *r_R*) fonoloogilises transkriptsioonis tähistada erineval viisil. Nimelt on mokšamordva keeles *r* ja *R* eraldi foneemid. Näiteks: *o.rta* 'värav' — *ta.t ko.rta* 'ära räägi'. Eesti keeles aga on *r* ja *R* ühe ning sama foneemi (positsioonilised) variandid ja järelikult tuleb nende tähistamiseks kasutada ainult üht märki. Näiteks *kõ.hhhh* (*r* = *R* asendis, kus eelneb helitu häälik ega järgne helilist) — *pa.aar* (*r* = *r* muudes asendites).

Lähtudes antud keele fonoloogilisest süsteemist enesest, asendatakse fonoloogilises transkriptsioonis keerulisemad, ebatavalisemad ja (trükitehniliselt) raskemini kättesaadavad märgid lihtsamate, tavalisemate ja kergemini kättesaadavate märkidega.⁵ Nii on mordva keelte transkriptsiooni puhul juba H. Paasonen talitanud kõigiti otstarbekohaselt, kui ta on helilise lateraali sümboliks valinud *l*-i, kuigi foneetilises transkriptsioonis tuleks õigupoolest kirjutada *l* ~ *ɭ*. Niisiis postuleeritakse, et mordva *l* = *l* ~ *ɭ*. Samuti ei ole mingit vajadust ungari keele transkriptsioonis tülika diakriitilise märgi abil igal sammul üha uuesti alla kriipsutada, et ungari (lühike) madal tagavokaal erineb vastavast «kardinaalvokaalist», «standardist» (nagu see esineb soome keeles) labialisatsiooni poolest. Piisab reegli ühekordsest sõnastamisest: ungari *a* = *ä*. Andes kirjeldatud viisil «absoluutse» foneetilise transkriptsiooni lihtsamaile ning tavalisemaile märkidele vastavalt konkreetse keele fonoloogilise süsteemi poolt esitatavaile nõuetele fonoloogilises transkriptsioonis «sekundaarseid» väärtusi (ungari keele puhul oleks märgi *a* «sekundaarseks» väärtuseks *ä*), säilitame (fonoloogilise) transkriptsiooni interlingvaalset «võrdlevust» ainult üldistes joontes. Ühtlasi vabaneme me teisest (artikli algul mainitud) põhjusest, miks soome-ugri transkriptsioon on liiga keerukas.⁶

⁵ Seda olulist printsiipi ei maini ja sageli ei rakenda ka praktiliselt V. Lõtkin, *op. cit.*, küll aga rõhutab seda eespool mainitud teostes B. Collinder; vrd. ka Л. Зиндер, *op. cit.*, lk. 318—319.

⁶ V. Lõtkini fonoloogilises transkriptsioonis säilib «võrdlevus» palju suuremal määral, mille tulemusena ka ei saavutata vajalikku maksimaalset lihtsust.

Veel enam, mõnikord on otstarbekohane kasutada fonoloogilises transkriptsioonis märke, mida üldse ei leidu foneetilise «tausttranskriptsiooni» märkide hulgas — eriti tähti tuntud rahvuslikest ortograafiatest. Nii on mitmesuguste kõrgete keskvokaalsete foneemide (= *i*, *ɨ*, *u* jne.) tähistamiseks (näiteks permi keeltes, osas mordva murretes jne.) hõlpsasti kättesaadav täht *y*, mis soome-ugri foneetilises transkriptsioonis on (õigupoolest kahjuks!) «vabaks» jäänud. Keskkõrgete keskvokaalsete foneemide (= *e*, *ɛ*, *o*, «*ä*» jne.) fonoloogilise sümbolina tuleb kasutusele võtta eesti keele täht *õ*.⁷ (sellega seoses oleks vist soovitatav «vabastada» märk *õ* ka «absoluutses» foneetilises transkriptsioonis nasaleeritud *o* tähistamise funktsioonist; *õ* asemel on selleks muuhulgas olemas võimalused *õ*, *o~*, *ô* jne.). «Vabad» tähekujud on veel üldkättesaadavad ning hästituntud *x* (= näiteks *χ*) *c*, *q* jt. Vastavalt vajadusele võib julgemini kasutusele võtta «vabu» tähemärke muudest ladina tähestikul baseeruvatest alfabeetidest, samuti kreeka ja vene tähestikust.⁸ Siinkohal võib mainida ka võtteid, nagu fonoloogiliselt pika hääliku tähistamine kahekordse ja ülipika hääliku tähistamine kolmekordse tähega, rõhku osutava punktikese viimine rea üla-äärelt rea all-äärele (*ka.rtan* pro *ka.řdān*)⁹ jne. Ideaaliks oleks, et kõiki kõnesse tulevaid keeli saaks fonoloogilises transkriptsioonis edasi anda märkide abil, mis on lihtsad, tuntud, hästi meelde jäävad, kergesti kirjutatavad, üksteisest selgesti eristatavad ja olemas enamikus trükikodades.

Nii võimegi näiteks eesti keele puhul tarvitusele võtta transkriptsiooni, mis (nn. segmentaalsete foneemide osas) ei vaja mingeid spetsiaalseid lisamärke (kui mitte arvestada palatalisatsioonimärki', mille asemel vajaduse korral võib rahulikult kasutada kas või harilikku apostroofi'), kusjuures vajalikuks näib osutuvat üks kreeka tähestiku täht — *η*. Esitame järgnevalt katke tekstist, mis on kirja pandud ühes võimalikest eesti ühiskeele fonoloogilise transkriptsiooni variantidest. See on avaldatud nn. IPA (International Phonetic Association) transkriptsiooni (International Phonetic Alphabet) käsiraamatus.¹⁰ Transkriptsiooni kõige üldisemad põhimõtted tunduvad suhteliselt otstarbekohastena. Siiski on rida konkreetseid märke asendatud sellistega, mis on rohkem kooskõlas traditsioonilise soome-ugri transkriptsiooniga (või eesti kirjakeelega) (*ε* asemel *ä*; *ø* asemel *õ*; *y* asemel *ü*; *ə* asemel *õ*; *ʃ*, *ʌ* jne. asemel *s'*, *l'*

⁷ Vrd. B. Collinder. Ein vereinfachtes Transskriptionssystem, lk. 79.

⁸ Vrd. *ib.*, lk. 79 ja 103.

⁹ Kui transkribeeritud sõnale järgneb punkt hariliku kirjavahemärgina (mis tähistab lause lõppu), tuleb see viimasest fonoloogilisest sümbolist eraldada tühja täheruumiga. Näiteks kirjutame: «... mokša sõnad *il'ä*, *jo.tams* ja *ma.zy* .» Või: «... mokša sõnad *ma.zy*, *jo.tams* ja *il'ä* .»

¹⁰ The Principles of the International Phonetic Association. London 1949, reprinted 1958, lk. 32.

jne.), samuti on osalt tekstis sulgudes, osalt allpool kommenteeritud mõningaid vigu ja vaieldavusi. Katke on järgmine: *korrrt (korrrt) kui* (rõhutatult oleks mõnikord võimalik ka *kuii*) *põhja-tuul* (vähegi rõhutatumalt oleks igatahes *põhjatuul*) ja *päikke (päikkke) parajasti (parajasssti) vaiitlesit selle üle, kumm (kummmp) neist* (vähegi rõhutatumalt oleks igatahes *neissst*) *on tulevam, ränntaja (rännntaja), mässittut soooja manttlisse (mantttlissse), tuli mööõta teeet. nat lepppisit kokkku, ett seee, kess (rõhutatult oleks võimalik ka ettt, kesss) esimesena (esime-sena) suñnip ränntajatt (rännntajattt) maha võttma (võtttma) manttli (mantttli), on* (rõhutatult oleks mõnikord mõeldav ka *onnn*) *teisest tulevam.*

Üldise kriitilise märkusena mainime, et eesti keeles esineb konsonantide (eriti klusiilide) kolme vältusastme fonoloogilist opositsiooni mitte ainult üksikvokaalide vahel (nagu seda kajastab esitatud transkriptsioon, arvestamata sulgudes tehtud muudatusi), vaid ka konsonantühendites, samuti kahe vokaali ühendi järel. See osutab vajadusele kasutada nendegi asendite puhul kolmekordset tähte: *ka.tmium* (ortograafias *kadmium*) — *rü.ttmi* (ortograafias *rütmi*) — *rü.tttmi* (ortograafias *rütmi*); *o.tra* — *te.ttrakoon* — *o.tttra*; *ra.tša* (ortograafias *radža*, reaalne hääldus *raˈdʒà*) — *ma.t'šši* — *ma.t'tšši*; *lo.oota* — *ohho.otta* (ortograafias *Ohhoota* (meri)) — *lo.ottta* (või *lo.oottta*); *ka.usi* — (*h*)*a.ussa* (rahvas) — *ka.usssi* jne. Seega tuleb igal juhtumil eespool vormide *võttma*, *manttlissse* ja *päikke* asemel kirjutada *võ.tttma*, *ma.ntttlissse* ja *pä.ikkke*, samuti järelikult *ko.rrrt*, *pa.rajasssti*, *ku.mmmp*, *ne.issst* ja *rä.nnntaja* (ning näiteks *a.asssta* või *a.aasssta* jne.; kaalumist vajab küsimus, kas ka mitte diftongide osas märkimisviisi *ai* — *aii* jne. asemel kasutada märkimisviisi *ai* — *aiii* jne.: *va.iittlesit* pro *va.iittlesit*, samuti *te.aaatis* pro *te.aatis* jne.).

Igal juhtumil tuleb esitatud transkriptsiooni täiendada sümbolitega mõnede elementide tarvis, millel on teatav fonoloogiline funktsioon, kuid mis toodud tekstis ei kajastu. Siia kuuluvad näiteks pausid (ja arvatavasti nende kaks eri astet), edasi rõhk (ja selle eri astmed), fonoloogiline lõtv liitumine (ehk junktuur, s. o. fonoloogiline element, mida tähistame märgiga + ja mis võib — eriti ilmekalt siis, kui järgnev sõna on lauserõhuline — hoida lahus näiteks vorme *te.ma le.lu* = *te.mà ,leˈlù*, kus silbipiir on «normaalses» kohas, ja *te.mal +e.lu* = *te.màl ,eˈlù*, kus silbipiir on ebatavalises kohas), lauses esinevad eri helikõrguseastmed ja lõpuks küllap ka kõne madaldatud intensiivsus (nagu see muide sageli markeerib enamikku tüüpi lausete lõppu) ja aeglustatud kõnetempo (nagu see tihti markeerib näiteks rindlause esimese komponendi lõppu). Kui traditsioonilises soomeugri foneetilises transkriptsioonis oldi väga helde mitmesuguste puhtfoneetiliste joonte edasiandmisel, siis sedalaadi elementide

tähistamisest nagu viimati mainitud, millel on (vähemalt teatav) fonoloogiline iseseisvus, mindi võrdlemisi hoolimatult mööda.¹¹ Nii on transkriptsioonis tähistatud rõhku üldiselt ainult siis, kui see ei lange sõna esimesele silbile. See on täiesti väär praktika mitmel põhjusel, millest siinkohal mainime ainult üht. Keeltes nagu eesti või mokša keel on rõhu olemasolu või selle puudumine teatava lingvistilise vormi lahutamatuks fonoloogiliseks koostisosaks. Osa sõnu, näit. eesti *ta.ju*, *võ.ii*, *o.stan*, on alati rõhulised, osa sõnu aga, näiteks eesti *ta*, *ju*, *või*, *ja*, on lauses enamasti rõhutatud. Sellega seoses tuleb silmas pida fonoloogilise opositsiooni juhtumeid, nagu *ta.ju a.renep* ja *ta ju a.renep*, mis ei tohi transkriptsioonis kajastumata jääda. Ka näiteks fonoloogiliselt transkribeeritud sõnastikus peavad sõnad *ta.ju*, *võ.ii*, *o.stan* jne. olema rõhümärgiga — vastandina sõnadele *ta*, *ju*, *või*, *ja* jne. Edasi tuleb materjalis, kus pole tegemist üksiksõnadega, vaid lausetega, tähistada eraldi märgiga ka harilikust tugevamat, nn. lauserõhku. Näiteks: *i.sa lä.kkks ko..ju*, vrd. *i.sa lä.kkks ko.ju*. Ei ole ka sugugi kindel, et eesti keeles harilikust (pearõhust) natuke nõrgema rõhu, nn. kaasrõhu esinemus on täies ulatuses defineeritav fonoloogilise positsiooniga, ja järelikult tuleb võib-olla sedagi lugeda eraldi fonoloogiliseks üksuseks ning ka transkriptsioonis tähistada (märk :).

Üksikküsimuste osas vajab eesti keele fonoloogiline transkriptsioon veel põhjalikku uurimistööd (muuhulgas eriti seoses sõnade esinemisega lauses, vabas kõnevoolus, millest enamiku fonoloogide arvamuse järgi tuleb fonoloogilise süsteemi fikseerimisel isoleeritud sõnade asemel lähtuda). Samuti on täiesti ootuspärane (see tuleneb vahel keelte fonoloogilise süsteemi olemusest enesest), et mõnikord on teatud nähtusi võimalik fonoloogiliselt tõlgendada mitmel viisil. Mainime, et eesti keeles oleks mõeldav kirjutusviisi *ka.te* — *ka.tte* — *ka.ttte* asemel (siin oleks tegemist vastavalt kas ühekordse foneemiga või kahe või kolme identse foneemi ühendiga) kasutada ka kirjutusviisi, kus kõigis kolmes vormis esineks ühekordne täht *t*, kuid pika ja ülipika välte puhul kasutaksime mingeid diakriitilisi märke (sel korral osutuks kõigi kolme vormi fonoloogiline koostis nn. segmentaalsete foneemide osas samaks — *k*, *a*, *t*, *e* —, kuid kahes viimases vormis lisanduks neile täiendava fonoloogilise elemendina, nn. suprasegmentaalse foneemina vastavalt kas pikkus või ülipikkus). Tuleb siiski (muude vastuargumentide hulgast) esile tõsta, et see tooks eesti keele teaduslikult täpseks kirjeldamiseks vajalike sümbolite arvu asjatu suurenemise kahe tülika (kas või trükitehniliselt tülika) diakriitilise märgi võrra (IPA süsteemist lähtuv kirjutusviis *kate* — *kat:e* — *kat::e* ei oleks muide peale muude põhjuste soovitatav sellepärast, et siit tuleneks vahest

¹¹ Küsimust ei ole lähemalt puudutanud ka eespool mainitud autorid, nagu B. Collinder, V. Lõtkin jt.

liiga häiriv vastuolu kõnes oleva märgi funktsiooniga «absoluut-ses» soome-ugri foneetilises transkriptsioonis, kus märk : tähistab kaasrõhku; ühtlasi tekiks tülikas vajadus leida mitmesuguste rõhuastmete esitamiseks fonoloogilises transkriptsioonis mingid teised diakriitilised märgid).¹²

Esitame lõpuks veel mõned laused suhteliselt järjekindlas fonoloogilises transkriptsioonis mokšamordva keele Palajevka küla murakust (rea üla-äärele paigutatud väikesi nurksulge on esialgselt kasutatud kõnevoolu lõigu — harilikult mitme foneemi ühendi või isegi ühe või mitme sõna harilikust nõrgema häälduse esiletõstmiseks, rea all-äärele paigutatud väikesi nurksulge — häälduse aeglustatud tempo allakriipsutamiseks; märk + tähistab niisugust silbipiiri, millele järgnevas silbis üks konsonantidest on sonantne; ei ole katset tehtud analüüsida fonoloogiliselt lause intonatsioonilist struktuuri — näiteks fonoloogilisteks helikõrguse astmeteks; märk $\cup$ ei ole fonoloogiline sümbol, vaid täiendav morfofonoloogiline sümbol, mille abil tõstetakse esile lausefonoloogilist assimilatsioon ja mille ainsaks ülesandeks on hõlbustada teksti morfoloogias orienteerumist): (1) *šəra. la.ŋks pu.tyŋə vīna. staka..ntt' +i.ŋgəl'ət_y_do.n_ži..mk* || 'laua peale panin viinaklaasi su ette ja sa joo (see tühjaks)'; (2) *ko.sõ ši.ŋ +e..rāšt* || 'kus nad elavad'; (3) *no.ldaš to.zə_ŋpi..ks_* || *ja.kaftsy_bī.kst +a..š | kă.rməd'i* *l.e. +zndza'* || 'Laskis sinna köie. Liigutab köit (edasi-tagasi) — ei ole sellest kinnihaarajat'.¹³

3

Argumendid fonoloogilise transkriptsiooni kasuks lingvistilise materjali põhilise edasiandmisvahendina on muidugi juba palju aastaid tuntud ja tänapäeval aktsepteeritud nii nõukogude kui ka välismaa keeleteaduses. Arvestades aga kogu soome-ugri lingvistika teatavat isoleeritust muust maailma keeleteadusest meetodika

¹² Käesolevas ei ole võimalik lähemalt analüüsida eesti keele fonoloogilist transkriptsiooni, mida kasutab R. T. Harms teoses «A Descriptive Grammar of Estonian», Chicago 1960. Märgime ainult, et teise ja kolmanda fonoloogilise väl-tusastme erinevuse taandab R. T. Harms — omamoodi fonoloogilise triki abil — (teoretiseeritud) erinevusele rõhu asendis, näiteks *rikkas* 'rich' — *rikkas* 'in a rich one' (rõhuga konsonandil *k*) (lk. 13), vabanedes sellega vajadusest aktsep-teerida kolmandat vältet iseseisva fonoloogilise tegurina (käesolevas töös esita-tud transkriptsiooni järgi *ri.kkas* — *ri.kkkas*). Kas ei teki siin asjatult suur vastu-olu foneetiliste faktidega? Eriti tuleb silmas pidada, et tegelikult ei ole eesti keeles kolme vältusastme fonoloogiline opositsioon sõltuv rõhulisest asendist, nagu väidab R. T. Harms (lk. 14). Mainime kas või opositsiooni *k* — *kk* — *kkk* vormi-des, nagu *o.t'ttsiku* — *o.t'ttsmikku* — *o.t'ttsmikkku* jne.

¹³ Ei ole välistatud võimalus, et mõnede teiste mokša murrete fonoloogilises transkriptsioonis osutub *i* ja *y* eristamine, samuti võib-olla *a* ja *õ* eristamine mitte-vajalikuks, s. t. et me võime kirjutada: *i* (= *i*; *i*); *õ* või *a* (= *ä*; *a*) vms.

osas ja ainuliselt noorgrammatilise mõttelaadi rudimentide visa säilimist, ei ole võib-olla päris kohatu siinkohal lühidalt mainida mõningaid vastuväiteid transkriptsiooni niisugusele pinnalisele, «impressionistlikule» kasutamisele, nagu seda on iseloomustatud artikli alguses.

Märgime kõigepealt, et maailma (või uraali) keelte või ka ainult mistahes ühe konkreetse keele füsioloogilis-akustiline reaalsus osutub lähemal vaatlusel sedavõrd keerukaks ning mitmekesiseks, et kõiki häälduse detaile ja nüansse transkriptsioonis igal sammul edasi anda oleks niikuinii võimatu. Igal juhtumil muutuks selline transkriptsioon nii komplitseerituks, et selle praktiline rakendamine oleks mõeldamatu — eriti siis, kui meil on tegemist mitte üksikute häälikute või vormide tsiteerimisega, vaid kas või vähegi ulatuslikumate materjalikogudega. Nii on eesti keeles paljude konsonantide kvaliteet selgesti sõltuv naaberhäälikute, eriti naabervokaalide kvaliteedist. Mainime näiteks *h-d*, mille puhul seda võib hästi kuulda, hääldades nimetatud konsonanti natuke venitatult sõnades, nagu *jah*, *uhmer*, *rihm* jne. Siin tuleks meil õigupoolest kirjutada vastavalt *h_a*, *h_u*, *h_i* vms. Teine näide: mokšamordva murretes võib foneemi *e* hääldus sõnades, nagu *me.žə* 'mis' jne. vabalt (ühes ning samas külas, teatud määral isegi ühel ning samal isikul) varieeruda häälduspiirkonnas, mida iseloomustavad sümbolid *e ~ ɛ ~ ɛ̃ ~ i^e ~ i^ɛ* jne. (heal tahtmisel võiks kasutada kümme eri märkimisviisi). Kas tõesti tuleks meil samas vormis kasutada kord üht, kord teist, kord kolmandat või neljandat sümbolit? (Muide, seni ei ole seda tehtud.)

Tegelikult ongi lugu nii, et nn. täpses foneetilisest transkriptsioonis tähistatakse praktiliselt ainult võrdlemisi väikest osa foneetilise jooni, väikest osa erinevusi üksikute foneetiliste elementide vahel, mida vaadeldavate keelte alal võib kohata, kuna valdav enamik jääb ikkagi eraldi esile tõstmata.

Et veelgi paremini illustreerida foneetilise transkriptsiooni faktist relatiivsust, esitame laused mokšamordva keele Palajevka küla murrakust, mis eespool on toodud fonoloogilises transkriptsioonis, järgnevalt kahesuguses foneetilisest transkriptsioonis. Esiteks transkribeerime mainitud laused ligikaudu nii, nagu need võiksid figureerida H. Paasoneni poolt fikseeritud võrdlemisi lihtsas (ning ühtlasi suhteliselt rahuldavas) foneetilisest transkriptsioonis (selle transkriptsiooni viimases variandis; H. Paasoneni esialgne transkriptsioon oli õigupoolest veel parem — üsna lähedane sellele, milline on meie kontseptsioon fonoloogilisest transkriptsioonist; H. Paasonen ei kajasta harilikult mitmesuguseid lausefoneetilisi nähtusi): (isik A:) (1) *šəraː laŋks putiŋə vɪnaː stakaːntt iŋgalət i ton simk*; (2) *košə šin erešt'*; (isik B:) (3) *noldaš tozə piks. jakaftsi pikst* — *aš kərmədi ezŋəza*. Kuid samu lauseid on võimalik foneetiliselt transkribeerida ka kas või näiteks nii (see

pole kaugeltki veel piir võimaliku «täpsuse» suhtes; sulgudesse asetatud täht rea üla-äärel tähistab äärmiselt lühikest häälikut, mida palja kõrva abil on kõnevoorus raske eraldi segmendina tajuda, kuid mida on hõlpus fikseerida, kui magnetofonilindile tehtud heli-ülesvõtte reprodutseerimisel valjuhääldaja vastavas punktis välja lülitada): (1) šōra ta^ḡks pu^tiñē vīna sta^kka^{ntt} i^ḡḡā^lā^t i^ḡdoⁿ ʒi^mē^ḡkē || (2) ko^sšē^(e) śīⁿ ē^r^(e)ē^(e)š^tE || (3) no^lda^q^(e)z^s to^zā, ʒ^pi^ḡsⁱ || ja^ḡka^q^(e)v^Ftsi⁽ⁱ⁾ bi⁽ⁱ⁾^ḡst a^ḡz^s^{Ev} | k^(e)ā^rmā^(e)dī l^ez^ḡdā^z || vms.

Milliseid puhtfoneetilisi erinevusi füsioloogilis-akustiliste elementide vahel foneetilises transkriptsioonis eraldi märkidega edasi antakse, milliseid mitte, see sõltub tegelikult üsna juhuslikust, subjektiivsest või lihtsalt traditsioonipärasest valikust.

Võidakse väita, et me tõstame transkriptsioonis esile ainult selliseid foneetilisi jooni, mis on selgesti kuuldavad, kõrva abil selgesti tabatavad. Tegelikult aga on kuuldavuse kriteerium äärmiselt ebakindel ning hajuv. Mida me kuuleme ja mida mitte, see sõltub suurel määral meie foneetilise treenituse astmest (millist astet siis aluseks võtta?), meie emakeele foneetilis-fonoloogilisest struktuurist ja selle erinevustest võrreldes uuritava keelega või murdega (lahkarvamuste tekkimine eri emakeelega uurijate vahel — isegi kui need on kogenud uurijad — on siin täiesti seaduspärane) ja muudest teguritest.¹⁴ Autori jaoks on erinevus eesti keele velaarise *k* vahel (sõnades, nagu *kana*, *kus*) ja eespoolsema, palataalsema, «heledakõnalisema» *k* vahel (sõnades, nagu *kena*, *kino*) võib-olla silmatorkavamgi kui erinevus *k* ja *g* vahel. Ometi me tähistame viimast erinevust foneetilises transkriptsioonis, esimest aga mitte.

Kuid võidakse vahest väita, et me jätame transkriptsioonis tähistamata sellised foneetilised jooned, mis on n.ö. üldfoneetilised, universaalsed, kõigile keeltele omased või siis: omased vähemalt kõigile vaadeldava keele või (lähedases) suguluses olevate keelte (näiteks soome-ugri või läänemere keelte) murrakutele (viimasel puhul oleks niisiis tegemist juba teatava järeleandmisega, loobumisega transkriptsiooni absoluutsest interlingvaalselt «võrdlevusest»). Kuid esitatud printsiip ei ole juba metodoloogiliselt päris õigustatud: esialgu on vähemalt üsnagi ebaselge, millises ulatuses me võime foneetilistele nähtustele omistada absoluutset universaalsust. Samuti kuni meil ei ole vaadeldava keele või keelte rühma kõik murrakud detailselt läbi uuritud (ja kus oleks soome-ugri keelte alal olukord selline?), ei saa me täie kindlusega väita, et teatav foneetiline joon on tõesti omane kõigile neile murrakutele

¹⁴ Vrd. näit. D. Jones. The Phoneme: Its Nature and Use. Cambridge 1950, lk. 36—39; Ch. F. Hockett. A Course in Modern Linguistics. New York 1959, lk. 25; B. Collinder. Ein vereinfachtes Transskriptionssystem, lk. 74—75.

(ning kõigile üksikuile keeletarvitajaile). Ja igal juhtumil ei peeta soome-ugri transkriptsiooni praktikas mainitud printsiibist kinni. Nii jäetakse harilikult transkriptsioonis eraldi alla kriipsutamata erinevus eesti ja soome keele *l*-i ja *s*-i vahel (kuigi mainitud erinevus on muide kõigile eestlastele ja soomlastele hästi kuuldav!), vaid see lihtsalt «võetakse teadmiseks» (nagu tegelikult ongi õigel!). Samuti ei tõsteta soome-ugri (uraali) keelte mastaabis eraldi esile mitmesuguseid *š* varjundeid (v. a. retroflekssus ja mõnikord palatalisatsioon), mis keeliti suuresti varieeruvad (*š*, *ś*, *ṣ* jne.), nn. dentaalsete klusiilide täpsemat häälduspaika, kuigi selleski osas esineb keeltevahelisi lahkuminekuid, jne. Eespool on mainitud, et läänemere keelte transkriptsioonis ei tähistata *k* ja *ķ* erinevust kui näiliselt kõigis läänemere murrakutes automaatselt positsioonist sõltuvat (tagavokaali ees *ķ*, eesvokaali ees *k* jne.). Autori keeleuususel aga on *ķ* (õ-lise kõlaga) ja *k* (a-lise kõlaga — seega mitte palataliseeritud *ķ*!) eraldi foneemid. Näiteks esineb esimene sõnas *pakk*, kuivõrd genitiiv on *paku*, teine aga sõnas *pakk*, kuivõrd genitiiv on *paki* (tegemist on lõunaeestilise joonega; standardses ühiskeeles hääldatakse vorm *pakk* mõlemal puhul ühtviisi: *k* = *ķ*).

Ei ole selget operatiivset printsiipi, mille alusel saaks otsest iseseisvat fonoloogilist funktsiooni mitteomavaid foneetilisi jooni liigitada niisugusteks, mida tuleks transkriptsioonis märkida, ja niisugusteks, mis võiksid tähistamata jääda. Juba sellest seisukohast on õigem viia foneetiliste elementide taandamine fonoloogilistele elementidele, kui seda kord juba on alustatud, järjekindlalt lõpule ja ühtlasi loobuda transkriptsiooni absoluutsest interlingvaalsest «võrdlevusest».

Kuid ka põhimõtteliselt ei ole meil õigust ähmastada pilti keele fonoloogilisest süsteemist (mille kindlakstegemine peab olema keele artikulatoorse ja akustilise külje uurimise keskseks ülesandeks), veel enam aga morfoloogilisest ja morfofonoloogilisest süsteemist sel teel, et me transkriptsioonis kasutame peale fonoloogilisi üksusi tähistavate märkide veel suvalist, juhuslikku arvu märke puhtfoneetiliste erijoonte jaoks — otsekui kajastaksid viimased märgid elemente, mis on oma lingvistiliselt funktsioonilt samaväärsed fonoloogiliste üksustega. Nii maskeerib eesti keele kvantiteediastmete tähistamine traditsioonilises transkriptsioonis otse usumatul määral eesti keele kolmel fonoloogilisel vältusastmel baseeruvat kvantiteedisüsteemi. Rääkimata sellest, et transkriptsioonis kajastuvad häirival viisil mitmed puhtvariatoorsed kvantiteediastmed (rõhule järgneva silbi vokaali poolpikkus, rõhulise vokaali nn. kolmveerandpikkus ja mitmed muud), on ühe ning sama fonoloogilise vältusastme tähistamine täiesti segadust tekitavalt erinev ühelt poolt vokaalide ja teiselt poolt konsonantide puhul: (*a* — *ā* — *â*): *sa'dā* — *sā'dā* — *sâ'da*, kuid (*n* — *ñn* — *ñn*):

li·nà — li·ñnà — li·ñna või isegi (*ɖ — tt — tt:*) *ka·dè — ka·ttè — ka·tte*; samuti on see konsonantide osas erinev ühelt poolt kahe silbi piiril ja teiselt poolt silbisiseses asendis: (*ɖ — tt — tt:*) *ka·dè — ka·ttè — ka·tte*, kuid (*ɖ — t:*) *ve·ɖ — ve·t* jne.

Foneetilise transkriptsiooni kasutamine lingvistilise materjali põhilise edasiandmisvahendina kajastab keele «välise» külje käsitlemist füsioloogilis-akustiliste nähtuste konglomeraadina, nagu see oli omane noorgrammatikute koolkonnale: piiratakse selle kirjeldamisega (ja selle transkriptsioonis edasiandmisega), millised on artikulatsioon ja viimasest tulenev akustiline efekt. Kui me aga käsitleme keelt ennekõike kui suhtlemisvahendit, tuleb meil lähtuda sellest (ja ka transkriptsioonis edasi anda seda), milline on uuritavate füsioloogilis-akustiliste nähtuste kommunikatiivne, s. t. fonoloogiline funktsioon (antud keeles või murdes).

Fonoloogia printsiipide järgi lihtsustatud transkriptsioon ei ole «madalama astme transkriptsioon», «populaarne transkriptsioon» või «praktiline transkriptsioon» (nagu on seda eesti keele nn. korrespondentide transkriptsioon) — vastandina «teaduslikule». Tuleb rõhutada, et juttu ei ole siin transkriptsiooni lihtsustamisest juhuslikul, suvalisel alusel (näit. mis tahes diakriitiliste märkide ärajätmisest vms.), vaid lihtsustamisest ainult sel määral (ning ühtlasi võimalikult täpselt sel määral), et ükski iseseisvat fonoloogilist funktsiooni kandev foneetiline kontrast (opositsioon) ei jääks kajastumata. Fonoloogiline transkriptsioon on kõrgema astme transkriptsioon, ainus tõeliselt teaduslik lingvistiline transkriptsioon, milleni iga keele (ja murde) puhul jõutakse alles pikaajalise ning detailse foneetiliste faktide uurimise tulemusena. Fonoloogiline transkriptsioon on õigupoolest täpsem kui nn. täpne foneetiline transkriptsioon, sest ta kirjeldab lingvistilist reaalsust (mis toetub füsioloogilis-akustilisele reaalsusele, kuid ei ole sellega kaugeltki identne) kõige lihtsamal viisil.

Fonoloogia meetodi üheks oluliseks eesmärgiks ongi anda iga konkreetse keele puhul meie käsutusse kõige lihtsam ning otstarbekohasem vahend nii keele fonoloogilise kui ka — ja seda eriti! — kõrgemate, mittefonoloogiliste tasapindade (morfoloogia, süntaks jne.) kirjeldamiseks. Seejuures kasutatakse ainult (võimalikult täpselt) niipalju märke üldisest foneetiliste märkide arsenalist, kui palju on antud keele puhul vaja selleks, et saada mainitud mittefonoloogilistest tasapindadest ühemõtteline informatsioon, s. t. et hoida üksteisest lahus kõik iseseisva morfoloogilise funktsiooniga vormid — morfeemid ja nende ühendid (näiteks eesti *ta.va — ka.va*). Ja nii ongi lihtne fonoloogiline märkimisviis, nagu kas või (*a — aa — aaa:*) *sa.ta — sa.ata — sa.aata*, (*t — tt — ttt:*) *ka.te — ka.tte — ka.ttte*) (*t — ttt:*) *ve.eet — ve.ttt* jne., kõige üldisemas mõttes teaduslikult täpne, sest see võimaldab kõik erinevad iseseisva lingvistilise funktsiooniga vormid, erinevad morfeemid ja

nende ühendid morfoloogia käsitluses üksteisest ühemõtteliselt lahus hoida.¹⁵

Kui oleme kord keele foneetilise keerukuse ning mitmekesisuse taandanud suhteliselt lihtsale fonoloogiliste üksuste süsteemile ja oleme teatavaks teinud fonoloogiliste sümbolite foneetilise sisu ja variantide esinemistingimused, siis oleme viimastest edaspidises töös n.-õ. vabad, me ei tarvitse foneemide foneetilist sisu näiteks keele morfoloogia, süntaksi või sõnavara kirjeldamisel enam kaasa vedada omamoodi ballastina, mis — mainitud kõrgemate tasapindade seisukohast — on üleliigne. Ja tõepoolest, mis mõtet õigupoolest on näiteks teatava eesti murraku sünkroonilise kirjelduse puhul või tekstikogus või ühe murde sõnaraamatus eraldi märkide kasutamise teel (*t* ja *D*) tuhat korda alla kriipsutada, et foneem *t* = teatud positsioonides *t*, teatud positsioonides aga — *D*, kui seda on võimalik niisama edukalt öelda ka ainult üks kord lühikese foneetilise kommentaari näol (tüübist «*t* = *t*; *D*»). Kui me viime puhtfoneetiliste nähtuste käsitluse transkriptsioonist foneetiliste kommentaaride osasse, siis talitame me niisama otstarbekohaselt nagu siis, kui me algebras valemis $ab + ac + ad + ae \dots$ toome ühise teguri sulgude ette ja kirjutame lihtsamini: $a(b + c + d + e \dots)$.

Mida «foneetilisem» on transkriptsioon, mida rohkem on selles märke puhtfoneetiliste joonte jaoks, seda maskeeritumaks jäävad vaadeldava keele morfoloogilised (ja morfofonoloogilised) seaduspärasused. Nii ei anna traditsiooniline foneetiline transkriptsioon vahetult edasi asjaolu, et vormipaarides *li·nnà* — *li·hna* ja *ā·mì* — *ā·mi* (vrd. *ñn* — *ñn*, kuid *ā* — *â*!) on tegemist ühe ning sama morfoloogilise alternatsiooniga (kahe identse foneemi ühend vaheldub kolme identse foneemi ühendiga ehk teiste sõnadega: teine fonoloogiline vältusaste vaheldub kolmanda vältusastmega). Vastupidi: väga selgesti kajastab seda fonoloogiline transkriptsioon, kus märkimisviis on kõigil arvesse tulevail juhtumeil ühesugune: *li.nna* — *li.nnna* ja *a.ami* — *a.aami* (vrd. *nn* — *nnn* ja *aa* — *aaa*). Foneetiline transkriptsioon takistab meid (põhimõtteliselt samuti nagu ortograafiagi) selgesti kindlaks tegemast, milline on teatava morfeemi morfofonoloogiliselt iseseisvate alternantide (allomorfiide) arv. Nii tuleb meil traditsioonilisest foneetilisest transkriptsioonist lähtudes eesti keele nn. *da*-infinitiivi käsitluse osas paratamatult eraldi nimetada vorme *-ta* ja *-da* (*la's-ta* ja *sâ'-da*) ja võib-olla isegi iseloomustada nende kahe vormi esinemistingimusi teineteise suhtes. Tegelikult on *-ta* ja *-da* ühe ning sama morfeemi puhtfonee-

¹⁵ Mõned teadlased lähevad isegi selliste — võib-olla liiga julgete formuleeringuteni, mille järgi fonoloogia olekski ennekõike õpetus sellest, kuidas leida igale keelele kõige lihtsamat (seejuures õiget, täpset!) transkriptsiooni, vt. näit. K. L. Pike. Phonemics. A. Technique for Reducing Languages to Writing. Ann Arbor 1959, lk. 57 (pandagu tähele ka teose alapealkirja!).

tilised variandid (mitte morfofonoloogilised alternandid), sest *t* ja *d* on ühe ning sama foneemi variandid ja järelikult ei erine *-ta* ja *-da* oma fonoloogiliselt koostiselt (*la.sss-ta* — *sa.aa-ta*) ega kuulu nendevahelise erinevuse küsimus üldse morfoloogia tasapinnas mainimisele. Selle probleemi vaatlemine morfoloogias tähendaks morfoloogia käsitluse lubamatut komplitseeritumaks muutmist ja õigupoolest (lingvistilise) tegelikkuse ebatäpset peegeldamist (hoolimata foneetilisest «täpsusest»). Tegelikult võiksid nii siis infinitiivi tunnusele jääda järgmised kujud, morfofonoloogiliselt iseseisvad alternandid, mis üksteisest erinevad oma fonoloogiliselt koostiselt: *-ta*, *-tta*, *-a*, *-la*, *-ra*, *-na* ja $\emptyset$ (näit. vormis *jä.tta*; esitatud loetelu võib ka mõnevõrra muutuda sõltuvalt tüve ja lõpu vahelise piiri küsimuse lahendusest).

Eriti siis, kui me tutvume täiesti uue keelega (murdega), mõjub komplitseeritud foneetiline transkriptsioon häirivalt ning segadusse viivalt. Usutavasti on paljud fennougristid läbi elanud teatavat aukartusega, vastumeelsusega ning õudusega seotud tunnet mõnede handi või samojeedi või lapi murrete transkriptsiooni ees. Näiteks: handi *nõ^uγ^uΛΛ^tˈaʔ*; *ˈuä^həpˈ nã^täʔ* *ˈuä^rtəx*; *k'õ^rə'mˈ sã^uγäia pˈä^Λ*; *tˈä^uˈnrəm^tˈə:tˈäʔ*; *ʔä^uŋˈtäʔ*¹⁶; või siis: nganassaani *tˈẽtˈamˈ* *jõⁿnar^mi* *ŋəb^t* *χəŋə^Γamä^dˈ* *ˈnlttu^uŋä^eβäⁿn^uŋäⁿi* *tˈẽtt^u χə^Bˈampēle ŋə^Bkaⁿn^u jã^dä^u* *ˈ*¹⁷; või siis: lapi *këi^jˈškõ^atˈtēd*; *kü^jä^stēd*; *lĩ^šš^ke*; *sã^õp^(e)lĩ^ŋg^ke*; *pã^χtˈ^E-vã^ll^e*; *jũ^äl^õ-ä^ltˈt^E*¹⁸.

Sellist transkriptsiooni on praktiliselt raske lugeda ka neil, kes põhimõtteliselt on soome-ugri transkriptsiooni saladustes hästi kodus, rääkimata siis näiteks üliõpilastest. Niisuguses transkriptsioonis esitatud sõnakujud ei jää hästi meelde ning raske on mälu luua püsivaid seoseid kokkukuuluvate vormide vahel, saada selget, ülevaatlikku pilti morfofonoloogilisest ja morfoloogilisest süsteemist.

Võidakse veel väita, et «olulisemate» variantide märkimine transkriptsioonis aitab vahetult omandada keele foneetilisest süsteemi ja reaalselt hääldust. Vaevalt, et see on kuigi tunduval määral õige. Kui inimene, kes eesti keelt tunneb võrdlemisi pealiskaudselt, leiab foneetiliselt transkribeeritud tekstist näiteks vormid *ka^štē* ja *ka^řdän*, siis saab ta teada, et eesti keeles on olemas häälikud *t* ja *d*, mis esinevad muuhulgas ülalmainitud sõnades. Kuid ta ei saa vahetult teada fakti, mis lingvistilisest seisukohast on

¹⁶ K. F. Karjalainen, Y. H. Toivonen. Ostjakisches Wörterbuch. I — II. Helsinki 1948, lk. 609, 641, 787, 993 ja 1069.

¹⁷ M. A. Castrén, T. Lehtisalo. Samojedische Sprachmaterialien. Helsinki 1960, lk. 403.

¹⁸ T. I. Itkonen. Koltan- ja kuolanlapiin sanakirja. I—II. Helsinki 1958, lk. 113, 127, 211, 473, 716 ja 807.

palju olulisem, nimelt seda, et nimetatud sõnades esinevad dentaalsed klusiilid ei ole fonoloogilises opositsioonis, ei kontrasteeru, vaid kuuluvad ühe ning sama foneemi juurde (järelkult funktsioneerivad morfeemide eristamisel ja morfofonoloogilistes alternatsioonides ühe ning sama üksusena). Samuti ei saa lugeja muidugi nende kahe sõna põhjal (kuid võib-olla ka veel kahesaja sõna põhjal) vahetult teada, milline on variantide *t* ja *d* distributsioon (esinemistingimused, arvestades ümbrust). Selleks et teoreetilise studiumi teel saada selget pilti keele foneetilisest süsteemist, s. t. foneemide foneetilisest realiseerumisest ja variantide distributsioonist, ei piisa niikuinii foneetiliselt transkribeeritud tekstist üksikute vormide meeldejätmisest, vaid tuleb ikkagi teadvuses fikseerida reeglid, mis näitavad, missugune on foneemide foneetiline väärtus erinevates positsioonides (näiteks: «foneemi *t* variant *t* esineb (muuhulgas) helitu konsonandi naabruses, kusjuures selles asendis ei esine *d*-d; sama foneemi variant *d* esineb (muuhulgas) heliliste häälikute vahel, kusjuures selles asendis ei esine *t*-d» jne.). See on võimalik ainult küllaldase materjali põhjaliku läbitöötamise teel positsioonilise ja vaba variatsiooni seisukohast. Foneetilisest transkriptsioonis esitatud materjali puhul (eriti varem fonoloogilisest seisukohast põhjalikult uurimata murde kohta), mille juures puuduvad fonoloogilis-foneetilised kommentaarid, on jätetud mainitud töö lihtsalt tegemata, on jätetud see lugeja hooleks. Kui aga fonoloogiline analüüs on siiski teostatud ja selle tulemused esitatud fonoloogilis-foneetilistes kommentaarides, siis ei ole enam põhjust lugejat materjali kogu ulatuses keeruka foneetilise transkriptsiooniga koormata.

Mis aga puutub esitatud küsimuse teisesse poolesse, siis on (eriti vähegi võõrama keele või murde puhul) reaalse häälduse täpne praktiline omandamine ainult foneetilise transkriptsiooni abil üldiselt üsnagi küsitav, olgu siis transkriptsioon nii detailne kui tahes. Selleks on ikkagi ennekõike vaja kõne all olevat keelt (murret) võimalikult palju kuulda ja vähemalt reaalse häälduse lõplik praktiline viimistlemine peab paratamatult toimuma n.-ö. elava kogemuse korras. Muidugi on õppimise teatud astmel pedagoogilise abivahendina oma väärtus ka lühemate foneetilises transkriptsioonis esitatud tekstide läbitöötamisel või, mis on otstarbekohasem, selliste tekstide läbitöötamisel, kus fonoloogiline ja foneetiline transkriptsioon esinevad paralleelselt.

Muude argumentide hulgast, mis kõnelevad soome-ugri transkriptsiooni kasutamise vastu ennekõike «absoluutse» foneetilise transkriptsioonina, mainime veel järgmisi: raskused, mis on seotud soome-ugri (uraali) keelte kohta käiva materjali kasutamisega teiste ühiskonnateaduste (folkloristika, etnograafia jne.) esindajate poolt, samuti maailma lingvistilise üldsuse poolt; raskused ja kulud, mis on seotud trükitehnikaga ja masinakirjaga (soome-ugri transkriptsioonis teksti, eriti suuremas koguses, on kogu maailmas

võimalik laduda ainult mõnes üksikus trükikojas!); raskused ja ajakulu seoses korrektuuride lugemisega; hoolikast korrektuuride lugemisest hoolimata peaaegu vältimatud häirivad trükivead, mis mõnikord võivad isegi tunduvalt vähendada ilmunud töö väärtust¹⁹ jne.

4

Rõhutame, et võideldes traditsioonilise soome-ugri foneetilise transkriptsiooni fetišismi vastu, ei taha me viimast asendada fonoloogilise transkriptsiooni fetišismiga. Transkriptsiooni kasutamise taktika peab olema painduv. Transkriptsiooni tüübi (fonoloogiline või foneetiline või mõlemad paralleelselt) peavad määrama käsiloleva uurimistöö laad, kasutada oleva varasema materjali laad ja muud tegurid. Seejuures ei ole õigupoolest täpne kõnelda ainult kahest transkriptsioonitüübist — fonoloogilisest ja foneetilisest —, sest erineva ilmega töödes võib osutuda vajalikuks kasutada erineva foneetilise detailsusega transkriptsiooni.

Kõik käesolevas artiklis eespool (fonoloogilise transkriptsiooni kasuks) öeldu puudutab ennekõike teatud kindlatesse tüüpi-desse kuuluvaid lingvistilisi töid ning uurimusi. Seejuures aga on jutt uurimuste tüüpidest, mis lähematel aastatel peavad fenno-ugristikas esiplaanil olema: põhjalikud sünkroonilised kirjeldavad uurimused üksikute keelte ning murrete fonoloogilise, morfofonoloogilise, morfoloogilise ja süntaktilise struktuuri kohta (alles need teevad võimalikuks ka keelte eduka ajaloolise, võrdlev-ajaloolise ja keelegeograafilise uurimisel), sõnaraamatud ja tekstikogud üksikute keelte ning murrete kohta. Eriti sedalaadi töödes peab fonoloogiline transkriptsioon olema eesmärgiks, mille poole visalt tuleb püüda — alates keelejuhi juures tehtud esialgsete ülestähenduste suhteliselt detailsest foneetilisest transkriptsioonist, s. t. suhteliselt «tihedast» ehk «kitsast» transkriptsioonist (*narrow transcription*) ja vähendades järkjärguliselt kasutatavate märkide arvu ning muutes transkriptsiooni järjest «höredamaks» ehk «laiemaks» (*broad transcription*) sedamööda, kuidas üksikute foneetiliste elementide esinemistingimused üksteise suhtes saavad selgemaks ja neid õnnestub (positsioonilise ning vaba variatsiooni alusel) järjest vähemaks arvuks fonoloogilisteks üksusteks rühmitada.

Kuid dialektoloogilise uurimistöö praktikas ei ole meil alati võimalik koguda murraku kohta niipalju materjali, et me saaksime foneetilisi elemente täies ulatuses fonoloogilistele elementidele taandada. (Mõnikord on variantide esinemistingimused niivõrd keerukad, et need ei saa selgeks ka veel mõnevõrra soliidsemagi

¹⁹ Vrd. näit. W. Steinitz. Geschichte des ostjakischen Vokalismus, lk. 5, joonealune märkus.

materjalihulga põhjal.) Kõigil sedalaadi juhtumel tuleb meil leppida poolfonoloogilise või siis enamal või vähemal määral «tiheda» ehk «kitsa» foneetilise transkriptsiooniga. Analoogiline on sageli olukord keeleajalooliste rekonstruktsioonidega. Üksikute variantide transkriptsioonis tähistamine on mõeldav (kuid mitte obligatoorne) näiteks ka siis, kui on tegemist kahe fonoloogilise elemendi kattumis-alaga (foneemil *A* on variandid *a* ja *b*, kuna foneemil *B* on variandid *b* ja *c*), ja mõnedel muudel spetsiaalsetel asjaoludel.

Kasutades nii kord «tihedamat», kord «hõredamat» transkriptsiooni, tuleb sellest lugejat alati eraldi informeerida ja tähelepanu juhtida asjaolule, et nii- ja niisugused märgid tähistavad või võivad tähistada üht ning sama foneemi. Samuti peab seda silmas pidama morfoloogiliste ja morfofonoloogiliste üksuste fikseerimisel.

Põhimõtteliselt on võimalikult «hõre», võimalikult fonoloogiline transkriptsioon kõige otstarbekohasemaks transkriptsiooniks mitte ainult sünkrooniliste ülevaadete ja materjalikogude puhul (ka kirjakeelte kohta!), vaid sellisteski töödes, mis sisaldavad keelegeograafilist elementi, nagu keeleajaloolistes käsitlustes, kus tuleb arvestada paljude eri murrete ja ka eri keelte esinemust. Põhilist siin arvesse tulevat skeemi on eespool juba mainitud: ühisläänemere (foneem) $*t >$ soome (foneem) $t (= t) \sim$ eesti (foneemid) I. $t (= 1. t, 2. d)$, II. $t' (= 1. t', 2. d')$ jne.

Kuid eriti töödes, mis sisaldavad tugevat keelegeograafilist elementi, võib olla vaja anda edasi murdevahelisi erinevusi ja kasutada foneetilist transkriptsiooni kogu materjali ulatuses (mitte ainult foneetiliste kommentaaride osas). Siia kuuluvad murdeatlased, paljusid (oluliselt erinevaid) murdeid haaravad sõnaraamatud (nagu planeeritav eesti murrete sõnaraamat) jne. Seejuures sõltub transkriptsiooni «tiheduseaste» uuritava territooriumi ulatusest ning lingvistilisest heterogeensusest. Kui me esitame materjali suhteliselt piiratud geograafilise ala kohta, kus murdeerinevused ei ole suured, võime toime tulla võrdlemisi «hõreda» transkriptsiooniga: me ei tarvitse märkida variante, mille osas vaadeldaval alal ei ole olemasoleva materjali piirides seni nenditud lahku-minekuid, samuti ei tarvitse transkriptsioon olla rangesti «võrdlev» nende foneetiliste elementide osas, mis kogu kõnesoleval territooriumil on ühtlase esinemusega, s. t. me ei tarvitse vahetult kajastada lahku-minekuid, mis tulevad ilmsiks alles võrdlemisel keelekujudega väljastpoolt uuritavat territooriumi. Üldreeglina ei vaja me keelegeograafias nii «tihedat» transkriptsiooni, nagu selle järele võib vajadust olla fonoloogia käsitluse juurde kuuluvates foneetilistes kommentaarides (vt. ülal). Igal juhtumil aga on keelegeograafias ideaaliks kahekordne transkriptsioon: lisaks foneetilisele märkimisviisile fonoloogiline. Teiste sõnadega: keelegeograafilist foneetikat tuleks püüda täiendada keelegeograafilise fonoloogiaga (nagu eespool on viidatud sellele, et keeleajalooline foneetika tuleks seostada keeleajaloolise fonoloogiaga ja õigu-

poollest viimasele allutada). Praktiliselt on mainitud ideaal küll näiteks eesti murrete ulatuses kõige lähemas tulevikus vaevalt saavutatav, sest selle küllaltki suure ning lingvistiliselt heterogeense territooriumi läbitöötamine fonoloogilisest seisukohast nõuab palju põhjalikumat ning pikaajalisemat materjalikogumist ja analüüsi kui puhtfoneetiline uurimistöö. Olemasolevat tohutut foneetiliselt transkribeeritud materjali aga ei saa (vähemalt paljudel juhtumitel) enam tagantjärele niisama lihtsalt ümber hinnata fonoloogia nõuete järgi.

Tegelikkuses tuleb meil (vähemalt veel järgneva aastakümne kestel) vist nii spetsiaalselt keelegeograafiliste kui ka keeleajaloolise kallakuga tööde puhul ainult harva erandina ette olukorda, kus põhilinegi vajalik võrdlusmaterjal eri murrete ja keelte kohta on kättesaadav niisugusel kujul, et meil on võimalik kasutada fonoloogilist transkriptsiooni (või vastavalt vajadusele nii fonoloogilist kui ka foneetilist transkriptsiooni). Praktiliselt tuleb meil eriti keeleajaloolistes töödes enamasti opereerida väga heterogeense, väga erinevate põhimõtete järgi transkribeeritud materjaliga. Selle tulemusena tekib teatav ebakõla ühelt poolt ainekute vahel, mis on transkribeeritud fonoloogiliselt (või ühtaegu nii fonoloogiliselt kui ka foneetiliselt), ja teiselt poolt materjali vahel, mis on edasi antud suhteliselt «hõredamas» või «tihedamas» foneetilisest transkriptsioonist. Üldiselt aitavad mainitud vastuolu piisaval määral leevendada asjalikud selgitavad märkused sissejuhatustes selle kohta, millise «tihedusega» on ühest või teisest allikast pärineva, ühe või teise murde (keeles) kohta käiva materjali transkriptsioon (seda on praktikas niikuinii ka seni tulnud silmas pidada). Kui aga võrdlusmaterjali on väga paljudest eri allikatest, eri murretest (keeltest) ja selle tõttu arvatakse, et transkriptsiooni «tiheduse» kohta käivate juhtnööride pidev arvestamine põhjustab siiski teatavat ebamugavust, võib eri «tihedusega» transkriptsioonid kirjutatud näited esitada erinevas kirjatüübis või kasutada samal eesmärgil nii- või teistsuguseid sulgusid. Nii on rahvusvahelises praktikas näiteks võrdlemisi üldiseks tavaks (mida muidugi ei tarvitse tingimata täpselt sellisena jälgida) paigutada fonoloogilises transkriptsioonis vormid märkide // vahele — eesti /a.ter/ jne. —, kuna foneetilisest transkriptsioonis vormid asetatakse nurksulgudesse — eesti [aˈdɛr] jne.

Meie poolt esitatud peamised põhimõtted on niisiis järgmised. Igal keelel (ja murdel) on oma transkriptsioon, mis on võimalikult fonoloogiline ja võimalikult lihtne (peamiselt üldtuntud tähe-
kujud rahvuslikest ortograafiatest). Eri keelte fonoloogiliste transkriptsioonide märgid on omavahel vastavuses kõige üldisemais

joontes. Eri keelte fonoloogiliste transkriptsioonide «taga» on seostava foonina, orienteeriva koordinaadistikuna «absoluutne», interlingvaalselt «võrdlev» foneetiline transkriptsioon (milles märkide foneetiline väärtus on kõigi keelte jaoks üks ning seesama). Viimast kasutatakse praktiliselt peamiselt eri keelte fonoloogiliste sümbolite foneetilise sisu iseloomustamisel ning võrdlemisel (eesti $t = t$; d jne.). Teatud spetsiifilist laadi uurimustes (eriti keelegeograafias) võib aga osutada otstarbekohaseks kasutada (soovitavalt paralleelselt fonoloogilise transkriptsiooniga) «tihedamat» või «hõredamat» foneetilist transkriptsiooni kogu materjali esituses.

Esitatud põhimõtted soome-ugri transkriptsiooni kasutamise kohta on lähedased põhimõtetele, mille järgi üsna suure osa maailma keelte kirjeldamisel kasutatakse nn. IPA transkriptsiooni (International Phonetic Alphabet)²⁰ või selle variante. Võib kerkida küsimus, kas mitte hoopis üle minna IPA transkriptsioonile (s. t. mitte ainult järgida transkriptsiooni kasutamise üldisi printsiipe, vaid üle võtta ka konkreetsed transkriptsioonimärgid). Sellesse tuleb suhtuda eitavalt. Võimalik saavutatud võit (foneetilise transkriptsiooni ülemaailmse ühtsuse ideaali seisukohast) ei suudaks üles kaaluda kahju ja segadust, mis tekiks aastakümnetepikkuse traditsiooni katkemise tulemusena (fonoloogilise transkriptsiooni tarvituselevõtmine vana soome-ugri transkriptsiooni baasil aga, vastupidi, ei tähendaks mingit olulist teadusliku traditsiooni katkemist ega lõhet varem avaldatud ja tulevikus avaldatava materjali vahel, sest eri keelte foneetikat seostav «võrdlev tausttranskriptsioon» jääb samaks). Pealegi on soome-ugri transkriptsioonil — puhtfoneetilise «võrdleva» transkriptsioonina — oma eelised võrreldes IPA transkriptsiooniga (kas või lihtne, ülevaatlik ning paindlik noolekeste süsteem diakriitiliste märkide osas).

Ei saa juttu olla ka soome-ugri (uraali) keelte osas mingi uue ühtse foneetilise transkriptsiooni tarvituselevõtmisest²¹ (keskustes nagu Mordva ANSV jt. kasutatakse praktilises dialektoloogilises töös foneetilist transkriptsiooni vene alfabeedi baasil, kuid sedalaadi transkriptsioonidel on muidugi ainult kohalik tähtsus ja need ei suuda pretendeerida universaalsele «võrdlevusele» kõigi soome-ugri või uraali keelte ulatuses ja vaevalt isegi ühe antud keele kõigi murrete ulatuses).

Veel enam, teadusliku traditsiooni pidevuse säilitamiseks ja segaduse vältimiseks on otstarbekohane ilma äärmise vajaduseta radikaalselt mitte muuta nende märkide tähendusi (jutt on siin

²⁰ Vt. The Principles of the International Phonetic Association.

²¹ Vt. А. В. Суперанская. Транскрипция для прибалтийских языков и некоторые общие принципы унифицированной фонетической транскрипции. Москва-Ленинград 1960 [paljundatud rotaprintil].

põhitähendustest «absoluutsetes» foneetilises transkriptsioonis), mis soome-ugri transkriptsioonisüsteemis on juba kasutusel.²² Vähegi tõsisemad muutused tähendaksid õigupoolest surmaotsust kogu soome-ugri transkriptsioonile. Küll aga on võimalik uute märkide lisamine (ja olemasolevate tähenduse täpsustamine), sest puht-foneetilise transkriptsioonina ei ole soome-ugri transkriptsioon võib-olla veel päris nii detailne kui vaja. Kuid soome-ugri transkriptsiooni üks hinnatavaid jooni seisabki just selles, et ta on nii paindlik ning võimaldab hõlpsasti teha täiendusi, ilma et see tarvitseks põhjustada olulisi muutusi süsteemi muus osas.

Arvestades, et universaalseks «võrdlevaks» foneetiliseks transkriptsiooniks jääb traditsiooniline soome-ugri transkriptsioon, on soovitatav, et ka eri keelte fonoloogiline transkriptsioon baseeruks viimasel (nagu sellest ongi eelnevas lähtutud). Ei ole siiski välis- tatud võimalus, et üksikute keelte osas soovi korral kasutatakse paralleelset fonoloogilist transkriptsiooni vene alfabeedi baasil. Kuid ka sel puhul oleks vaja viia kasutatavad fonoloogilised süm- bolid nende foneetilise väärtuse iseloomustamise juures seosesse soome-ugri foneetilise transkriptsiooni märkidega.

²² Selles mõttes on kahetsetavad mõned ettepanekud, mis esinevad soome-ugri transkriptsiooni viimases «ametlikus» variandis, vt. A. Sovijärvi ja R. Peltola, *op. cit.*

SISUKORD

Saateks	7
E. Päll. Keelte arenemisest sotsialismilt kommunismile ülemineku ajajärgul	9
A. Pikamäe. Tänapäeva kirjakeele seletav sõnaraamat ja selle koostamise põhimõtteid	21
A. Univere. Eesti rahvakeele sõnaraamatust	46
K. Mihkla. Probleeme seoses eesti keele teadusliku süntaksiga	61
E. Säärits. Mõnedest revolutsioonilise kirjanduse käsikirjalistest materjalidest	81
E. Prink. Publiksistlik lehekülg eesti kirjanduse ajaloost	94
R. Viidalepp. «Kalevipoja» ja Kalevipoja-muistendite uurimisest	110
L. Raudsep. Eesti rahvaluulekogudes leiduvad meieisapalve paroodiad	141
E. Raiet. Inglise laensõnade kuju tänapäeva eesti kirjakeeles	154
K. Kont. Läänemeresoome partitiivist, mordva ablatiivist ja balti slaavi genitiivist	190
A. Laanest. Isuri murrete rühmitamisest	200
V. Hallap. Soome-ugri transkriptsioon ja fonoloogiline transkriptsioon	217

ТРУДЫ ИНСТИТУТА
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja Rich. Kress
Kunstiline toimetaja R. Tungla
Tehniline toimetaja H. Kohu
Korrektorid E. Toots ja E. Kask

Ladumisele antud 28. VIII 1961. Trükkimisele antud
4. X 1961. Paber 60×90 , $\frac{1}{16}$. Trükipoognaid 15.
Arvutuspoognaid 17,42. Trükiarv 1000. MB-06362. Tel-
limise nr. 7550. Hans Heidemanni nimeline trükikoda,
Tartu, Ülikooli 17/19. II

Hind rbl. 1.64

Rbl. 1.64

A-21326

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00135729 4